

Айдарбек САРМАНБЕТОВ

**КАПСАЛАҢ ДООР.
КАРГА АКЕ**

ТАРЫХЫЙ-КӨРКӨМ РОМАН

БИШКЕК - 2018

УДК
ББК
А

Сарманбетов Айдарбек

А Капсалаң доор. Карга аке: тарыхый-көркөм роман. – Б.: Принт Экспресс, 2018.

ISBN 978-9967-

Кыргыз тарыхындагы эң кайгылуу жунгар-калмак басыны, Кокон хандыгынын коогасы, Абылай хандын “Жайыл кыргыны” ж.б. окуялар орун алган коогалуу доор, XVIII кылымдын башынан XIX кылымдын биринчи чейрегине чейинки мезгилде жашап өткөн кыргыз элинин “түшпөс бий”, “акелердин аксакалы” аталган тарыхый инсаны – Карга Мендегул уулунун (1718-1828) өмүрүндөгү урунттуу учурлар, эл кызыкчылыгындагы ишмердүүлүгү, акылмандыгы даректүү далилдердин негизинде көркөм чагылдырылды. Ошондой эле Карга акенин “баш тоголо-туусунун” аркасында Боронбай Меңмурат уулунун бугу уруусуна жана жалпы эле Көл өрөөнүндөгү элдерге чоң манап-султан болуусу, кыргыз элинин Бугу уруусунун Рос-сияга кошулушу ж.б. тарыхый окуялар романда даректүү-көркөм баяндалат.

Роман Карга Мендегул уулунун 300 жылдыгына карата жазылып, жалпы окурмандарга арналды.

А
ISBN

УДК
ББК

© Сарманбетов А., 2018

Карга МЕНДЕГУЛ уулунун 300 жылдыгына арналат

КАСИЕТТҮҮ КАРГА АКЕ

Ар мезгилдин заманына карай адамы.

Кеңеш убагында талапка карай «тап», «тап күрөшү» өкүм сүрүп, мурунку аттуу-баштууларды, бардар адамдардын көбүн тап катары жойгону замандын агымын буркан-шаркан түшүргөн. Ага ак-карасы да, маскарасы да аралаш аккан.

Эзелтен эл башында билги, эстүү адамдар турган. Эл ичинде төбөсү көрүнүп баш көтөргөндөр барк, сөз билгендер нарк күтүшкөн. Кадырмандары жок калк болбойт. Ошондой кадырман адамдардан каралык, абройлуудан алалык издеп кыйкымдап, жерип келбедикпи. Бий, байлардын балдары билинбөөгө аракет кылып, кылмышкердей кымырынып ойлорун да, бойлорун да жашырышкан. Жашоо парзы ушундай.

Мурунку капшапка кабылган, унутула баштаган эстүү-баштуу адамдардын атын эми батынып, баш көтөрүп айтып жатабыз. Жетимиш жыл бою аларды акаараттап келип, айткан сөздөрүнүн далайынан ажырап, аларды билгендердин көзү өтүп кетип, өкүткө дуушар болдук. Эгемендиктин аркасы менен Ысык-Көлдөгү акелердин арбагы козголуп, иликтөө иштери жүргүзүлүп жатат.

Карга аке (1718-1828) – оозунда сөзү, калкка калыстыгы бар адам. Аркы кылымдарда жашап, калмак-жунгарлардын калабасынын да капшабына кабылган: «Жонгорлуу жоодон сактасын, жоболондуу доодон сактасын», «ойроттон шок чыгат, оюндан от чыгат», «коктуу калмак кор кылды, колотунду тор кылды», «калмак каймагыңа көз артпайт, аймагыңа көз артат», – деп

калк тагдырына кабыргасы кайышкан, жоого кыраакы болууга чакырган.

“Карга ата”, “Карга бий”, “Карга аке” аталып келген улуу адамдын өмүрү да идеологиялык коркунучтан улам өзүнүн эле атка минер, тың чыкма урпактарынын ата-тегинен коркуп-үркүүсүнүн айынан унут болууга айланган.

Бир чеченден:

– Кол баштоо кыйынбы? Жол баштоо кыйынбы? Сөз баштоо кыйынбы, – деп сурашат.

Анда чечен:

– Кол баштоо кыйын эмес – көк найзалуу эриң болсо, жол баштоо кыйын эмес – ээрчиген элиң болсо, мына, кыйындын кыйыны – сөз баштоо, – дептир.

Анын сыңары, түп аталардан сөз баштоо түмөн түйшүк, түйүндүү иш болуп, айсыз караңгыда карайлап, жол боолголоп бастырган жоочунун кейпине жараша иш экен.

Элде калган элес-булас учкундан шоола издеп, Карга акенин жарыгынын жалынын, адамдыгы менен арымын, эси менен элесин көз алдыга келтирүүгө аргасыз аракет кылат экенбиз. Аралык алыс, үч кылымга тете мезгил өтүп, уламалар унут калган. Мезгилдин боз бороону көп нерсенин көзүн бүтөп салган. Эселек кезде аталардын сөзү ар-намыс, чоң мурас экенин билбеппиз, көңүлгө илбеппиз.

Совет доорунда таалим-тарбиябыз башкача болду, жаңы заманды жар салып, эскини эстен чыгардык. Мурдагы чыгаан адамдар, акылмандар сөзү эскилик, эскини көксөө катары бааланып, аны сөзгө алгандар, жазгандар өз көлөкөсүнөн үркүп калган. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Казыбек эл бийлеген бийлердин, байлардын сөзү кечээги күнгө чейин куугунтукталып келгени төгүн да, тегин да эмес. Ата-жото-

ну унутуп, азыркы жаштардын көбү өз атасынан ары, өткөнүн билбей калды.

Көлдө акелерди ачык айта баштаганыбызга да аз эле убакыт болду. Алардын айрым тукумдары деле аталарын атоодон айбыгып, кызматка залалы тийбесин деп жашырынып-жамынып, кай бири башка атанын атын тутуп, амалданып келишпедиби. Мезгил, шарт, заман ошондой болчу.

Эгерде элдин рух дүйнөсү өчсө, аны эң сонун мамлекеттик түзүлүш да, дүркүрөп өскөн экономика да өлүмдөн сактап кала албайт.

Өзөгү чирик бак-дарак акыры кулап түшөт. Мүмкүн болгон эркиндиктердин ичинен уятсыздыктын, абийирсиздиктин эркиндиги биринчи орунга жулунуп чыгат.

«Биздин жан дүйнөбүздүн кыйрап жатышы – өтө коркунучтуу келечек», – деп орус жазуучусу Александр Солженицын эң таасын-таамай айткан.

Жан дүйнөбүздөгү улуттук руханий дөөлөтүбүздүн эгемен болгон заманда да солгундап тургандыгы эч кимге жашыруун эмес. Өткөндү унутсак, келечек бизди курутат.

Жети акебизди жете билгенибиз жакшылыктын жышааны. Улуттук маданиятыбыздагы жакшы жышааналар: манасчылык, төкмөлүк, комузчулук, салттуу оюн-зооктор кайрадан көңүл чордонуна алынып, өркүндөтүлүп жаткандыгы үмүт отун тутантып отурат.

Кудай сүйгөндөн Карга акеге кылымдан артык (110) жаш, акылман баш, он уул берген.

Бугунун Желдең уругунан чыккан Карга аке өмүр бою бий болгон. Бий болгондо да калыс бий болгон. Калыстыгы казак, кыргызда аңызга айланган. «Калыстыкты Каргадан тап» деген калк сөзү бекер айтылбаган. Калыстык жөнүндө Кар-

га акенин айткан сөзү да бүгүнкү күнгө айтылгандай таасир калтырат: «Калыстыгы жок акимдин калкка кереги жок», – деген экен.

Бул улуу инсан 1718-жылы жарык дүйнөгө келген. Андан бери үч жүз жылдай убакыт өттү. Канча заман, кандай алааматтарды баштан кечирбеген. Кийинки акелер аке аталганга чейин эле Карга аке Карга аке болуп аталып келген. Ага далил окумуштуу Нурбек Акматовдун (Ысык-Көл топонимиясы, Каракол-2009, 181-бет) китебинде «Карга акенин өстөнү (арыгы)» деген топонимдин Жаргылчакта жолугарын: «Бул арыкты Карга аке жер иштетиш үчүн чаптырып, суу алган арык болгондуктан, ушундайча аталган», – деп жазган. Экинчиден, Карга акенин жаткан жайын «Карга акенин коргону» деп биздин ата-бабалар абалтан бери айтышкан. Азыркы муундар да ошондой аташат. Согушка кеткенде ырым кылып, касиет көрүп, топурагынан ала кетишкен. Демек, өстөндүн да, коргондун да Карга акеге таандык аталышы көз жумгандан мурда эле Карга акенин «аке» аталганын айкын-ачык айтып турат. Биздин эле чоң энелер Карга акени «Сагызган аке», «Сагызган ата» деп тергешкен. Атын түгүл «Кар» деген муунун да айтуудан айбыгып, ыйбаа-ызаат кылышкан. Карды «күртүк», караны «ымырт», картөшкөнүн кар дегенин айтпай, тим эле «төшкөй», карынды «курсак» деп тергешкен. Эгерим «кар» катышкан сөздөрдү да оозго алышкан эмес. Карыган дебей «улгайган» деше турган. Бул өзү Карга акенин касиетин сыйлоодон, ага таазим кылуудан келип чыккан. Мындай касиет окумуштуу этнограф С.М.Абрамзондун китебинде да айтылганы кошумча далил. Үчүнчүдөн, Карга акенин уулдарынын улуусу – Чотон, Чотондон Жүзбай, Жүзбайдан Жоомарт молдо. Ал

Карга акенин тукуму жана чоң молдо болгону үчүн түрмөгө отуруп чыккан. Казыбек өңдүү эле казалчы болгон экен. Тилекке каршы ал кишинин толгон кол жазмаларын байбичелери катып жүрүп, Турусбек деген молдо:

– Байбиче, Молдокемдин кол жазмасы бар экен. Эч кимге көрсөтпөй окуп туруп, кайра берейин, – деп алып, ошол боюнча өзү каза болуп, аялы артынан удаа көз жумуп, кол жазма кайта колго тийбей калат. Турусбек молдонун артында жалгыз кызы калган имиш, ал да кайда тийип кеткенинен дарек жок. Анын деле артынан сая түшөр киши көрүнбөйт. Кайып-каскагынан чемодандагы гезиттин астында байкалбай арап ариби менен жазылган бир аз бет кол жазмасы калып калган экен. Кийин ал кол жазманы Бектемир тууганы мага берип, анын айрым саптарын «ZAMAN» газетасына бастыргам. «Алтынды дат баспайт» демекчи, 18-кылымдын башында туулган Карга акенин дайын-дареги ушу күнгө чейин урпактарга жеткени ал кишинин элге кылган эмгеги, артында калган асыл сөздөрү болуп отурат:

Кудайдын бергени угулбайт,

Жалгаганы туюлбайт.

Эр менен эрдин эрегишинин эбин тапса болот,

Эл менен элдин эрегишинен кудай сактасын.

Эр эрегиши мал менен бүтөт, эл эрегиши кан менен бүтөт.

Казак коргон болбосо, кыргыз ойрон болот.

Кыргыз бел болбой, казак калмакка тең болбойт.

Аздын шору арбын.

Тең туугандан кем тууган жаман.

Эрин сойсоң – эли бар,

Малын чапсаң – беги бар.

Араздыктын айласы акыл менен табылат.

Жамандык жанга батканда жан аялбайт.

Жер жабырын казган билет,

Калк кадырын азган билет.

Жол катуусун баскан билет,

Жан таттуусун качкан билет.

Жылдыздын сырын асман билет,

Жылкынын сырын баккан билет.

Туякка – жер тирек,

Канатка – жел тирек

Карага – мал тирек,

Канга – эл тирек.

Ынтымак – ырыстын иши, ырк кеткен – уруштун иши.

Коркоктуң чокмору койнунда чирийт.

Көлдү көзүңө сүрт, бутуңу малба.

Алачыктын уугу жер таянат, адамдын улугу эл таянат.

Жоголуп табылган мал олжо, ооруп айыккан жан олжо.

Көлдө көлөкө жок, көпкөндө береке жок.

Жараганы керекке – жеген малда береке.

Мал күткөн марыйт, малсыз жан кантип жарыйт?

Күткөн малдан береке.

Көтөрүмдүн көпкөнүн көз тоюнганда көр.

Илкиген мал ирденет, тири карак тирденет.

Жетесизди жетелеген убара.

Күнөө кылгандын күйүтү ичинде.

Алтынды таш катат, акылды баш катат.

Сабыр – сакалдууда, санаа – акылдууда.

Эл көрүп сөзү ачылат, жер көрүп көзү ачылат.

Жалгызды тул дейт, жаманды кул дейт.

Темирди корго малат, телини шорго малат.

Сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус.

Тең тууганга текебер кылба.

Сараңга бересе болбо, санаасы бузукка келе-ке болбо.

Кыргыз мал асырайт, сарт там асырайт.

Жүз жашка жүк оор, жүдөөгө түк оор.

Жылың жай өтсүн, жаның бай өтсүн.

Сараң санаадан өлөт.

Бир үйдү билген аялда чен барбы.

Төөнү буйла жетелейт, төрөнү айла жетелейт
– сыяктуу толгон акыл насаат кептери – келечек
муунга калтырган Карга акенин мурасы.

Карга аке – калыс, акылман, алдыны көрө
билген, көсөмдүгү менен калкына кадыры өткөн
адам. Ой чабыты кенен, чечен, эл тагдырын ой-
логон, элге жакшылык тилеген, элге жакшылык
жасай билген, батакөй инсан болуптур. Анын
калк ынтымагын жогору баалап: «Эккенден дан
чыгат, эрегиштен жан чыгат», «ынтымак оңдуу
болбой, ырыскы жөндүү болбойт», «калыстыгы
жок бийдин калкка кереги жок» өңдүү акылман
сөздөрү бүгүнкү күн үчүн да, келечек муундар
үчүн да айтылган керээз, насааттай туюлат.

Артына сөз калтырбаса, акенин акелик ка-
сиети кайсы. Бийликти да, байлыкты да, душ-
ман запкысын да башынан өткөргөн улуу даа-
нышмандын турмуштук көз караштары өзгөчө
баалуу.

Элде: «Калыстыкты Каргадан үйрөн», «Кар-
га акенин касиети, оозунда осуяты бар», – деген
кептер бекеринен сакталып калган эмес.

Карга аке журт биримдигин, жоодон сак бо-
лууну, коогалаңдуу жаңжал кор кылгандыгын,
ойрот, калмактар оң кылбасын кабыргасы кайы-
шып, өтө тынчсызданып: «Чыккан күндүн да ба-
таары бар, тирүүнүн кайтаар катары бар. Улуу
жаштын учурунан өттүм. Бизге чейин да бир
катар акылмандар өткөн. Калктын тынчы ке-
тип, калмактын азабынан кайда барбады, кайда
калбады.

«Калмак – кара көпөлөк, каптаса чаңды көтөрөт», – дешчү эле. Жоонун жоругун билбей, кордугун көрдүк. Жоо бар жерде жоболоң, ырк кеткен жерде тополоң. Жоонун жолунан чыккылык кылбасын. Жоо аябайт, жаш-карыңа карабайт. Алсыз басынат, арсыз чабылат. Алыңа карап айбат кыласың, карууңа карап кайрат кыласың. Жоо күчтүү болсо – качасың, кайгыга батасың. Эр башынан эмне өтпөйт. «Калмактын камчысы кайрылбасын, калкым көлдөн айрылбасын», – деген ичимде бугум, көңүлдө зарым жаныма тынчтык берчү эмес. Кудай элдин тилегин кабыл кылды. Калмактын камчысын каруусунан какты, калмак жоо ниетинен тапты. Бешенебизге жазган Көлүбүз өзүбүзгө буюрду. «Ала болсоң, алдыңдагыны алдырасың». Биримдикте, бир тилекте болуп ырыскыга буюрган ата конуш жерибизди, чакан элибизди бириктирип, таштын уюлундай биригели.

Бирлик болбогон тирлик курусун. «Чачкын болсок – чабылабыз, бир балаага кабылабыз. Бүтүн болбосок – бүлүнөбүз, санаасы бузукка бүгүлөбүз», – деп айткан экен.

Карга калыс да, алыс да, караган адам болгон экен.

«Атаганат, оруска көл кыргызы эле эмес, бүт кыргыз карасак, ошондо күчтүү болор белек? Арга түгөнсө, ар кайсыга баш катат тура?» – деп татар миссионер менен эчен жолу ой бөлүшөт. Бул иш көл бийлеринин баарынын көңүлүндөгү көйгөй эле. Карга аке бул иштин чоо-жайын Боронбайга айтып, акыры Боронбайдын аракети менен ишке ашкандыгы ар кимге аян. Оруска кошулуунун жолу да оңойго турган эмес. Анын да азап-машакаты арбын болгон. Ошентип, тагдыр таразасы оруска кошулууга оогон. Бийлерди үгүттөп, тилмечтик кылып, орустардын маа-

лыматын берген Файзулла көл кыргызынын оруска кошулуусуна ынтызар болгон, көп эмгек жумшаган.

Көл өрөөнүнүн оруска кошулушунун дипломатиялык жолун Боронбай султан эң кылдат таап, кыраакы чечкен. Албетте, мында Карга аке баштаган акыл кошор адамдардын да, орус тун түшүн жоруган, эки элдин тилин суудай билген, данакер татар Файзулла тилмечтин да эмгеги зор.

Карга бийдин өмүрү кайнаган калаймандын чордонунда өткөн. Калмак жапырыгы, бөлөк эл, бөтөн жерде болуу, чабылып-чачылуу, көлгө келүү, ыдыраган элдин биригүүсү, оруска кошулуу маселелери, эл тагдыры анын жанына жай берген эмес.

Ал эл бирдигин туу тутуп, ынтымакты көздөө менен, терең, акылмандыкка сугарылган олуттуу ойлорду айткан даанышман болгон.

*Үсөнбек Асаналиев
филология илимдеринин доктору, профессор, КР
Улуттук жазуучулар союзунун мүчөсү.*

АВТОРДОН АЛГЫ СӨЗ

XVIII кылым толук, XIX кылымдын башында бүтүндөй дүйнөдө капсалаң доор өкүм сүргөнү тарыхтан таасын белгилүү. Дүйнөнү дүрбөткөн окуялар удаама-удаа өкүмдөнүп, цивилизация ар тараптуу жаңырууга ык алып, катуу “толгоо тартып” турган кез эле. Европанын өзөктүү өлкөсүнүн бири болгон Австриянын тактысы үчүн франко-испан менен англистер ортосунда кандуу талаштар жүрүп, француз-англистердин деңиз согушу күчөп, жети жылдык узак согуш башталып, атактуу Рим империясы биротоло кулап, Францияда улуу көтөрүлүш чыгып, аёосуз жазаланып, Россия болсо Турция менен согушуп жаткан Австрияга кошулуп согушка кирип, ага удаа шведдер менен согушуп, прусстарды талкалап, германдар жапатырмак Россияга көчүп кирип, Жер Ортолук деңизине жандими умтулуусунан орус-түрк согуштары күчөп, ал ортодо Е.Пугачёв көтөрүлүшү чыгып, Европа бүтүндөй дүрбөлөң түшүп жатса, жердин наркы бөлүгү да дүрбөп, Түндүк Америкада англистер менен француздар Түндүк Американы талашып кан төгүлүп, көз карандысыздыгына умтулушкан жергиликтүү индеецтердин көтөрүлүштөрү улам чыгып, кан төгүүлөр менен алар күчтөп басылып, дүйнөдөгү күчтүү деңиз державалары болушкан Англия, Испания, Франция, кийин Турция кошулуп, Австралияны басып алуу аракеттерин күчөтүп, Англиянын колониясы болгон Индияда катуу ачарчылык болуп, эли кырылып... капсалаңдуу доор өкүм сүрүп жаткан.

Мындай “оорудан” Азия, анын чордону болгон Борбордук Азия элдери да сырткары калыш-

кан эмес. Көөнө кытай империясынын тирөөчтөрү “эскирип”, алсызданып, өз алапайын таппай жатканда манжурлар өкүмдөнүп, алардын батышындагы Жунгария күчөп, Азиянын борборунда үстөмдөнүп, баскынын күчөткөн. Түндүгү Алтайды, батышындагы кыргыз менен казактарды жеринен сүрүп чыгып, Ташкенге чейинки зор аймакты каратып алган. Акыры айбаты катуу хан Цеван Доржу өлгөндө анын тактысын талашуу күчөгөндөн пайдаланган Цинь-Кытай коога-луу Жунгарияны талкалап, ойрот-калмактарды кырып, калганын кыргыз-казактар талкалап, кутулуп чыккан азыноолагы Эдилдеги (Волга) калмактарга барып кошулуп, орустардын карамагында болуп калышкан. Ошенткен менен эски журтунун кокту-колотунда жашырынып, аман калышкандары кыргыздардын четки, бейгам жаткан айылдарын чаап, малын, кишилерин айдап кетип, дагы эле кандуу чабыштарды улантып, биротоло тынчып калышкан эмес.

Ошол, опурталдуу заманда Кокон хандыгы да “көз жарып, телчигип”, баралына толуп, коңшуларына коога жарата баштаган. Оош-кыйыш мезгилинен биротоло өтүп кете албаса да, ордосун бекемдеп алган соң жакынкы кыргыз, казак эл-жерин ээликтеп, көз каранды кылып алууга умтулган.

Көлдүк жети акенин аксакалы, даанышман Карга Мендегул уулунун (1718-1828) өмүрү дал ушундай капсалаңдуу доорго туш келген. Анын 110 жылдык тагдырына түндүк кыргыздары үчүн эң кайгылуу – Жунгар-калмактарынын кандуу чапкыны, Кокон хандыгынын баскынчылык аракеттери, ага удаа Абылай хандын баскыны окшогон олуттуу окуялар туура келген. Жунгар-калмактардын баскынынан “казактар кайың саап, кыргыздар Гысар, Көлөпкө тенти-

ген” калайман кезеңде жаш Карга өзүнүн бугу уруусу менен бирге Ысык-Көлдөн Кетмен-Төбөгө сүрүлүп барып, баскынчы калмактарга каршы кандуу согуштарга Эр Солтоной Бердике (саруу), Тынай, Атаке (сарыбагыш), Ныша (солто), Качыке (саяк) ж.б. атактуу кыргыз баатырлары менен бирге катышып, акыры ата-журтун баскынчылардан тазалаган соң эли менен бирге кичи мекенине кайрадан көчүп келип, жайгашканы эл оозундагы санжыралардан, урпактарында айтылып калган маалыматтардан улам белгилүү. Карга Мендегул уулу өзүнүн Желдең уруусуна 70-80 жылдай бий болуп, “түшпөс бий”, кийин “аке” аталганы ушул кезге чейин эли ичинде аңыз болуп айтылып келет. Ошол, калган-каткан калмак жасактарынын тынчыбаган чапкындары, коңшу Кытай империясынын, Кокон хандыгынын тымызын бузукулук, баскынчы аракеттери, алдуу-күчтүү казактардын айрым журт башчыларынын чагым, баскыны коога салып турганын кылдат баамдай билген Карга аке – Көл башындагы бугу урууларын бириктирип, Россиянын колдоосун алуу менен сырткы күчтөрдүн басып алуучулук коркунучтарынан элди-жерди куткаруу аракетин демилгелеп, ал аракеттерге чыйыр салып кеткен даанышман инсан. Ал ойлорун, далилдүү булактарда айтылгандай, Боронбай Меңмурат уулун алгач Бугу уруусунун, андан он эки жыл өтүп, жалпы Көл өрөөнүнүн башкы бийчоң манаптыгына дайындалуусуна, ал жана кийинки албан иштерди ишке ашырууда Боронбай чоң манапка кеп-кеңештерин берип, насааттап, багыттоосу аркылуу ишке ашырган. Ал өз мезгилиндеги адилет, эл тагдырынын келечегин көрө билген көсөм чечим болгон. Кийинки, Кокон хандыгына моюн бербөө, Кытай империясынын көз артуусунун токтоосу, сарыбагыш-бу-

гу согуштарында ал чечимдин тууралыгы толук ырасталган. Кыргызндуу Үркүндү жана Кеңеш өкмөтү мезгилиндеги улуттук басынууну бетке тартып, бугулардын Россияга алгач кошулуусун айыптап, жаңылыштык катары санап жатышкан “акылмандар” тереңден ойлонушса: бир жарым кылым мурда бытыранды кыргыздар Кокон хандыгына же Кытайга букара болуп калышса анын соңу кандай болмок? Өз алдынча, бирдиктүү мамлекет боло албагандан улам сырткы коркунуч-коогалардан баш калкалаган Чүй, Нарын, Талас кыргыздары он жыл өтүп Россияга кошулуп, бугулардын тууралыгын ырастаган жокпу? Кокон хандыгынын курамында калышкан түштүк кыргыздары канчалык катуу каршылык көрсөткөнүнө карабастан 1876-жылы Россия тарабынан күчтөп каратылып алынбадыбы. Ошондо Кокон хандыгы кыргыздарды коргоп кала алган жок. Өз башынын алапайын таппай, катуу кризистеги Кытай да коргой албайт болучу. Падышалык Россиянын сүрү менен алардын кыргыздарга карата арам ойлору басаңдаган. Россия Федерациясы өзөгүн түзгөн кийинки Кеңеш бийлиги падышалык Россиянын каскагынан улам чыккан Үркүн трагедиясында Кытайга ооп кеткен кыргыздардын кырылып калбай, мекенине кайтуусуна шарт түзүп, Кыргызстанга жалпы сабаттуулукту, электр энергиясын, жеңил-оор өндүрүштү, жол тармактары сыяктуу стратегиялык маанидеги өнүгүү тармактарын алып келгендигин, алардын аркасында дүйнөлүк цивилизацияга кошулуубузга эгедер болгонун кантип танабыз? Кийинки, падышалык, тоталитардык бийликтин запкысын бетке тартуу, бөрктү аңтарысынан кийип алуудай эле акылсыздык. Алардан карапайым орус элинин өзүлөрү да катуу запкы тартышканы жалганбы? Азыр, эгемендүү

мамлекет болуп турганыбызда деле Россиядан биротоло кол үзүп, “эркин” болуп кеттикпи? Али да сырткы коркунучтарыбызда башкы таянычыбыз, миллионго чукул мекендештерибизди батырган башкы өнөгүбүз... Россия болууда. Ошондой, ооматтуу өнөктөн өз кызыкчылыгыбызды коргоп кала албаган өзүбүз күнөөлүү экенибизди бөйрөктөн шыйрак чыгарган сасык саясатчы, тайыз тарыхчылар тааныгысы келбей, өзгөлөргө доо оодарышат.

Карга аке ошондой, жүз жылдаган келечекке кеңири алкакта ой жүгүртө алган акылман, алысты көрө билген көсөм болуу менен бирге өз жеринин, аймак элдеринин арасында ата журтунун кызыкчылыгын, келечегин алгач ойлоп, баарынан жогору койгон мекенчил, өз менен өзгөгө бөлбөгөн баарыга калыс, адамдык акылгөй сапаттары аркылуу жалпыга үлгүлүү, тарыхый инсан болгону белгилүү. Ушундай, сейрек, бийик жана элдик сапаттарды туу туткандыгы үчүн аны айланасындагылары гана эмес, коңшу элдер да “аке” аташып, урматташкан. Ага Карга акенин 110 жыл татыктуу өмүр сүрүп, өз замандаштары арасында баарынан улуу аксакал адамы болгону да өз таасирин тийгизсе керек. “Жаш сурасаң Карга акеге бар” деп тегин жерден айтылбаган. Көл кылаасында жаш айырмасына карата “байке”, “ава”, “аксакал” деп сый-урмат менен кайрылуу адат. Ал эми жүздөн ашкан, болгондо да акылман, элдик, урматтуу адамды “аке” деп сыйлап атоо мыйзам ченемдүү. Мындай, “аке” элдик даражасына татыган көлдүк (жалпы эле кыргыз калкында) жети аке тууралуу сөздөр, алардын татыктуулугунун айланасында чейрек кылымдан бери чоң-кичине жыйындарда, ММК-ларда жетиштүү эле айтылды. Алардын аксакалы Карга аке экендиги да айрым талаш-тартыш-

тар, ынанымдуу далилдер аркылуу айныксыз далилденди. Ага эки жүз жылдан бери эл оозунда унутулбай айтылып келаткан “Карга акенин коргону”, “Карга акенин өстөнү” деген аталыштар, 1996-жылда өткөн акебиздин 280 жылдык мааракесинде элдик академик, токсон бештеги атактуу тилчи-энциклопедист Кусейин Карасаевдин “Калыстыкты Каргадан тап” деген сөздү аталардан уккамын, Карга аке – акелердин акеси, аны аке дебеске аргабыз жок” деген сөздөрү даана далил. Мындай көптөгөн далилдерди кайра чайнап олтуруу орунсуз.

Мына, улуу инсаныбыздын удулу келип, 2018-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан “Карга акенин 300 жылдыгы” расмий, мамлекеттик деңгээлде белгиленип олтурат. Анын шарданында улуу инсаныбыздын урпактарынын демилгеси менен өзү негиздеген Даркан айылында эстелиги орнотулуп, ушул “Капсалаң доор. Карга аке” тарыхый-көркөм романы жазылып, коомчулукка сунушталды.

“Акынды тагдыры жараткандай” эле, улуу инсандарды да өз заманы, доору жаратат. Анткени, жамандыктын жакшылыгы, каранын агы сыяктуу жеңишчил мыйзамченеми болгондой эле кандай гана оомал-төкмөлүү заман болбосун ага жараша кыйынчылыктардан жол тапкан акылман, жеңиш-жакшылыкка баштаган эл башчыларын да жаратат. Жамандыкты жакшылык, караны ак дайыма жеңет. Жашоо көчү ошентип уланат. Ал алмустактан берки адамзат тарыхынан канык белгилүү. Табигаттын татаал мыйзамченеми ошондой. Ошол өңүттөн алганда Карга аке да өзү жашап өткөн капсалаңдуу доордун шооратынан жаралган. Андай көсөм, даанышман инсанга ошол кездеги эли-жери муктаж болчу. Адамдын кимдиги, бийиктиги менен кемди-

ги өз заманындагы орду менен аныкталат. Карга акенин инсандык парасатын аныктап, көрсөтүү үчүн ал жашаган “капсалаң доор”, ошол учурдагы алыскы, коңшу элдердин ахыбалы, коогалары, өз замандаштары менен бирге каралганы ошондон улам. Ансыз курулай мактоо, куру кыйкырык болуп калмак.

Бул романда Карга акедей тарыхый, бийик инсан тууралуу замандаштарга кенен маалымат берүү менен катар аны келечектеги муундарга насыйкаттоо максаты көздөлдү. Анткени акелердей элди алдыга, акыл-эстүүлүккө жана биримдикке үндөгөн акыл казынасынын уюткусу кыргыз элинин бардык муунуна керек зарылдык. Акыл казынасысыз, ынтымаксыз адамга улут катары алгалоо, өсүп-өнүү жок. Ошондой эле кийинки кездери турмуш бүктөмүндө калып, баа берилбей келаткан кыргыз элинин көөнө, улуттук каада-салттары, адеп-ахлагы, муундар ортосундагы сый мамилелери сыяктуу улуттук бай дөөлөттөрдү жаш муундардын “кулагына күмүш сырга” катары “тага” кетүү бул романда максатталды.

Карга акенин алтынчы урпагы Берикбаев Болотбек Жумагулович мааракеге карата китеп жазып берүү сунушу менен мага алгач кайрылганда эле ушундай түйшүктүү, бирок адилет, угуттуу максатты көздөйлүк деген сунушумду ал дароо колдоду. Экөөбүздүн капыс табышуубузга элдик өнөрдү туу тутуп, татыктуу көтөрүп келе жаткан манасчы-доктор Талантаалы Бакчиевдин салымы зорлугун да айта кетпесем болбойт.

Ишибизди эң алгач Карга акенин Даркан айылындагы коргонуна барып, урпактары менен биргеликте арбагына куран окутуудан баштадык. “Арбайылар ыраазы болмоюн, тирүүлөр баркталбайт” эмеспи. Ошондон улам болсо ке-

рек, аракетин биз башынан эле ийги жүрүп кетти. Санжырачы, тарыхчылар издетпей табылып, көмөктөшүп, зарыл материалдар, китептер, кеп-кеңештер туш-туштан колго тийип, кыйынчылык жокко эсе болду. Мында, албетте, Болотбек инимдин аракеттери албан экени анык. Куран окутуудан кийин кышкы жердин тоңгологуна карабай Жуукуну өрдөтүп, Кызыл-Үңкүр, Кулаган-Таш, андан наркы ак карлуу Желе-Карагайга чейин алып барып, Карга аке байырлаган тарыхый жерлерди көрсөтүп, билген окуяларды, жер-суу аталыштарын айтып берип, санжырачы-тарыхчылар менен жолугуштуруп, Оргочор айылындагы санжырачылардын музейине жеткирип, архив жазмаларын табышып... романдын жазылуусунан жарык көрүүсүнө чейинки түмөн түйшүктөрдө башкы да, жалгыз да колдоочу Болотбек иним болгонун ыраазычылык менен баса белгилегим келет. Анда да “мени эч жазбай эле коюңуз” деп, бийик жупунулугун көрсөттү. Урпагың болсо ушундай болсун! Атанын уулу деген ушул.

Романдын негизги булак-өзөгүн Карга акедин бешинчи урпагы, профессор Үсөнбек Асаналиевдин, тарых илимдеринин доктору, профессор Эгемберди Маанаевдин, илимпоз-адабиятчы Кашымбек Асанбековдун, санжырачы Абдымамбетов Арсардын, жазуучу Туратбек Касымовдун жыйнаган, жарыялаган далилдери түздү. Башкасын айтпаганда да “Манас” эпосунун түп мааниси бир болгон жүздөй варианты, алтургай кара сөз түрүндө бир канча жазылышындай эле мен да Карга аке тууралуу жогоруда аталган инсандардын даректүү эмгектерине, тарыхый документтерге, окуяларга, санжыраларга, урпактарынын баяндарына таянуу менен аларды өз табылгаларым менен толуктап, Карга аке туура-

луу өз “вариантымды” жазып чыктым. Анткени, Карга акебиз тууралуу, роман тарыхый, даректүү болгон соң белгилүү далилдерден четтеп, экилене көркөмдөп, каалагандай калчап, ойдон чыгарууга жол берилбеси баарыга белгилүү. Сөз удулу келип турганда романдан улам кабар алып, кеп-кеңештерин айтып, издеп-сураган материалдарымды таап беришип, мени менен бирге күйүнүшкөн көлдүк калемдеш агаларым Кыргыз эл акыны Омор Султановго, акын-жазуучу Жээнбай Күлөнбек уулуна, “Ысык-Көл кабарлары” гезитинин баш редактору, акын Абдыжапар Эгембердиевге ыраазычылыгымды элге угуза айта кетпесем болбойт.

Албетте, 200-300 жыл мурдагы тарыхты, андагы талаштуу да, чаташтуу да окуяларды жазуу өтө оорго турду. Колдогу бул китептен бери эле дегенде беш эсе көп булактарды таап, кайра-кайра окуп чыгып, жаңы далилдерди издеп, аларды салыштырып, ачакейлерин тескеп, иргеп, жалпысынан да, жалкысын да ойлонуп... бир бүтүм чыгаруу менен урунттууларына таянып, сөз тандап жазуу канчалык азап экенин калемгер журту жакшы билишет. Анын үстүнө убакыт да өтө тар эле. Беш ай аралыгында күнү-түнү, баш отум менен киришип, мурда болуп көрбөгөндөй жакшы максатта “ооруп” иштөөгө туура келди. Карга аке жана киндик каным тамган Көл элинин тарыхын жазуу мен үчүн чоң сыймык. Чынымды айтсам жазуучу катары көптөн бери ушундай даректүү-тарыхый чыгарма жазууну тилек кылып жүргөн элем. Ага айтылуу жазуучу, тилчибиз Аман Саспаев, устат калемдешим Абдылда Карасартов, белгилүү адабиятчы, философ Чоюн Өмүралиев, адабиятчы Смальтбек Темиралиев өңдүү калемдештердин мени шыктандырып келе

жаткандарына кыйла болуп калган. Акыры ак оюбуз минтип ишке ашты.

Албетте, бул китеп менен эле Карга аке тууралуу чыгармалар, иликтөөлөр токтоп калбайт. Анын кылымдан ашык өрнөктүү өмүрү, капсалаңдуу доор дагы да иликтенип, жазыла берет. Өзүм да бул тууралуу ишимди токтотпой, дагы да толуктап, кеңейтип жазамын деген тилегим бар. Анткени Карга акенин өмүрү, доору өтө кенен, терең, кыргыз тарыхында али толук изилдене элек. Бул ойлорум жалпы эле көлдүк акелерге тийиштүү.

Колго тийген тарыхый булактардын негизинде атактуу Боронбай Меңмурат уулунун алгач 1814-жылы Жети-Өгүздө бугу элинин (Кыргызстан тарыхынын маселелери, Бишкек, 2009. №27-архив документи, Кыргызстан-Россия, Бишкек, 1998), андан кийин 1824-жылы Жыргалаңдагы чоң жыйында жалпы Көлдүн чоң манабы-султаны болуусунда, Көл элин Россияга кошуусунда (Кыргызстан-Россия, док. №32, 1-2-3, Бишкек, 1998) Карга акенин “баш тоголотуп”, башкы демилгечиси, кеңешчи-насаатчысы болгону анык көрүндү.

“Карга акенин көздөгөнүн улантуучу Боронбайдын залкар эмгеги бийик баага татыйт. Устаты Карга экенине талаш жок... Карга акенин осуятын Боронбай манап турмушка ашырды деп санжыранын, тарыхый романдын жана топтолгон архивдик материалдардын негизинде бүтүмгө барганымды терең ой калчап кабыл аларын тарых илими жаатындагылардан, окурмандардан өтүнөм. Анткени, бул улуу миссияны ишке ашыргандар Ысык-Көлдүн акелеринин аксакалы Мендегул уулу Карга жана шакирти Боронбай Меңмурат уулу болгон” (К.Асанбеков, “Кыргызстан тарыхынын маселелери”, Бишкек, №3,

2009). Мындай бүтүмгө келген иликтөөлөр, эмгектер жетишерлик, табыла электери да болуусу толук мүмкүн. Карга акенин келечектүү аракеттеринин тууралыгын кийинки турмуш, тарых өзү даана көрсөттү. Анын акылгөй алгы максаттарын шакирти Боронбай Меңмурат уулу өзүнүн акылмандык, талыкпастык менен жүргүзгөн эмгегинин аркасында 1855-жылы 17-январда өзү жиберген өкүлдөрдүн башчысы катары Шералы Качыбек уулу Омск шаарындагы орус, татар, казак элдеринин даражалуу өкүлдөрү катышкан салтанаттуу аземде бугу кыргыздарынын атынан ант берип, Россиянын катарына өтүү менен акыры өтөсүнө ийгиликтүү чыгарган.

Эгемендикке ээ болгон чейрек кылымдан саал ашык убакыттан бери бизде жоктолуп келе жаткан мамлекеттик идеологиянын өзөгү – өткөн тарыхыбыз, адабият экени талашсыз. Анткени, сөз улук. СӨЗ, ТАРЫХ, АДАБИЯТ – ар адамдын, жалпы улуттун жан дүйнөсүнө – дээрине улуттук рухий дөөлөттөрдүн үрөнүн сээп, ошол улуттун өкүлү катары жарандык сыймыктанууга, көөнө кыргыз көчүн татыктуу улантууга шыктандырат. Мында атактуу акелерибиздин, Карга аке сыяктуу элдик, акылман, өмүр жолу өрнөктүү инсандарыбыздын өмүрү, элдик эмгектери уюткулук милдет аткарат. “Капсалаң доор. Карга аке” романы ошондой орошон максаттарды көздөп жазылып, жалпы коомчулукка сунушталды.

Автор

*“Кол баштоо кыйын эмес – көк
найзалуу эриң болсо. Жол баштоо
кыйын эмес – ээрчиген элиң болсо.
Кыйындын кыйыны – сөз баштоо”.*

Чыгыш накылы.

КАПСАЛАҢ ДООР

Биринчи бөлүм

ЭКИ ПАДЫШАНЫН ЖОЛУ – ЖУУКУ

*“Ысык-Көлдөй көл болорбу,
Жуукудай жер болорбу!”*

Карга аке

Күмүш-тунук мөңгүлөрү жалтыр күнгө чагылышып, үстүндөгү ала булутка тумандаган чокулары көк челе шаңкайган касиеттүү Ала-Тоо. Этегинде ыйыктыгы андан кем эмес, туңгуюк ааламды алпейим чагылдырган көпкөк Ысык-Көл. Ошондой, алмустактан бери ак кар, көк мөңгүсү кетпеген туу чокудан көк темгилдүү ак илбирс төмөндөй жыла түшүп келе жатты. Мындай, көнүмүш, көгала-буурул эмес, өзгөчө, кардай аппак илбирс өтө сейрек. Ошондон улам чокуну учкай чулгаган ак булут, карда ал көзгө даана уруна бербейт. Ал, тоо шеринин учу өөдө кайрылган узун куйругу кар чийип, басканы шырп алдырбай, жумшак. Күн ачык. Үстүдө көмкөрүлгөн көкмөк асман, төмөндө аскалары азуу тиштердей аркайган, капталы карагай-черлүү жашыл, кууш капчыгай. Ал – Жууку. Дайыма батыштан удургуп келчү ак булуттар алыстан чуудалана жылып келатат.

Илбирс ток, андан улам шашылбайт. Ызгаары келе баштаган кыш алдында аз да болсо жылынып алайын дегениби, же дайыма жалгыздап жүрүп караан сагынганбы, куйругун чубалта жай басып, төмөндөй берди. Жоон билек таманын жеңил таштап, дабышы чыкпайт. Аны ылдыйдагы көк аска учунда аркайып, кароолдо турган теке да, тоо капталдай жайылып жүргөн семиз эчкилери да кызыктырбады. Төмөндөгү

тик аскалуу Бүркүт-Уядан бийикке көтөрүлүп, негедир бул чокуну каалгый айланып калган бүркүткө да кош көңүл. Токпейил күздүн күчүндө турган кези эмеспи, кычыраган, жуттуу кыш болгондо бу мүйүзү кылычтай, майы таман чыкчу теке эмес, тээ ылдыйда шакылыктаган сагызган да көзүнөн учуп калмак.

Эки кулачтай чубалган илбирс бийик асканын чокусун келип баш көтөрүп, айланага жай көз багып турду да ыктуулап таш ортосуна бөгө кетти. Тээ, алдыда жылма тегизделген көк жакуттай чалкыган Ысык-Көл алгач көзгө толот. Дайыма ушундай. Арбалуу, көрк, касиетинден айланайын! Үстүнө чоктуу күндүн сыныктары чачылып түшкөндөй тигинде-мындан жакуттай жалт-жулт этип, Ала-Тоосуна айкалышып чалкыганы чалкыган. Мындай керемет сулуулук болорбу?!

Бул чокудан баары алаканга салгандай көрүнөт. Жууку аталган бу капчыгайды өрдөгөн жол Кызыл-Үңкүрдө үч тарамга айрылат же кошулат. Чыгыш жолу Жети-Өгүз менен катташтырса, батыштап барып түштүк тараптагы Бедел ашуусун ашып кеткен жол Кытайдын Акчий тарабынан чыгып, Кашкарга алып барат. Аккочкор сынчынын бул жерлерди көрүп “Ыландуу мал келсе айыгаар, эки падышанын жолу экен...” дегени ошондон улам болсо керек. Ал эми ортоңкусу – өз, жайлоо жолу. Ошол, ортоңку жолдун төмөнүндө, Жети-Өгүз сындуу көл жээгин кыйгай кеткен кызыл тоолор баш алган Кызыл-Үңкүрдүн тушуна, Жуукунун көк кашка суусун бойлой боз үйлөр кыркалай тигилип калыптыр. Ар кими өз түйшүгү менен алектенип, оголе тынч албаган кишилердин бу жолу да жаны тынбай боз үйлөрдү аралап, кудум түйшүгү бүтпөс кумурска сымал. Деги, ушул адамдар кызык. Төмөндө,

жан багуу үчүн жай албай дайым кыбырап, түгөнбөс машакаттары менен алпурушкандары аз келгенсип, тоо чокуларына чейин келип капкан, кылтак салып, тарсылдата аткылап кетишкендери неси? Ылдыйда жыйып алган мал-азыктары жетпейби аларга, же ушул бирин-экин илбээсин, кайберенден тоюнуп, байып кетишеби? Кайдан, эки-үч күнгө гана жетсе жетер, арасындагы дайыма пейили ач, нысапсыздарынын эле зардабы болсо керек. Деги булардын түйшүк, каскагы качан бүтүп, жай алышат?..

БОРОНБАЙДЫ СУЛТАН КӨТӨРҮҮ. КАРГА АКЕ

*“Акылдуунун акылы жугат,
Акылсыздын кесири жугат”.*

Карга аке

– Кана, ачык айтып, ак сүйлөйлү, кимдин кандай ой-акылы, тилеги бар, айткыла. “Баш кесмей бар, тил кесмей жок” деген илгертеден, кол ийрисине тартып жек-жаатыбыздын, кара башыбыздын камын ойлобой атпай элдин тагдырын, Көл кадырын ойлойлу. “Кеңешип кескен бармак оорубайт”, баарыбызды эле узактан бери кыжаалат кылып келген ой-санаабызды ортого таштап, кеңешип-таңашып бир пикирге келели – деген Шералы бийдин бул масилети уй мүйүз тарта олтурган жакшыларды катуу ойго салып, тунжуратты. Антпеске арга барбы! Бул айтылуу Шапак баатырдын акылы сергек, сакалдуу уулунун кеп башында айтып өткөнүндөй азыркы кыргыз калкынын, анын ичинде Көл өрөөнүндөгү бугу элинин ахыбалы жарга камалган кийиктей амалсыз абалга кептелип туру. Албетте, тереңден акыл тегеретип, байкаганга. Кара курсагынын гана камын ойлогон жармачтарга баары бир эмеспи. Касиеттүү көлгө көз арткан алыс-жакын душмандар туш тараптан улам ыкыс берип, бузуку тыңчыларын жиберип журтту бузуп, чагым салып турган капсалаң кезде кудай өзүбүздү уруп, ыркка келип бириге албай, бир башчыга баш ийбей ар коктудан чыккан бийибиз миң, жол баштаган бир баатырыбыз жок болуп жатпайбы. Жаман айтпай – жакшы жок,

жарым кылым өтө элек кезде кыргызды тетигил эле Гысар, Көлөпкө чейин тентиткен Калдаң Серен окшогон жунгар-калмак баскыны кайталанып кала турган болсо, же ал жунгарларды биз жойдук, алардын ээлеген эл-жери да бизге караштуу деп кытайлар селдей каптап кирсе күнүбүз түн болбойбу?! Исламды жамынып, бир бусурманбыз деп, өзүнүн букаралыгына буруп алууга небактан жандимилгенгн Кокон хандары да улам өктөмдөнүп келет. Ал сарттарга салык төлөп, кол куушуруп калмак белек, кокуй?! Жок! Казак кандаштарыбыздын катарынан эле Абылай хан окшогон капсалаңчылар кайрадан чыгып калса кантебиз? Өзүбүз минтип өз күнүбүздү ойлоп, таруудай бытырап турсак деген санаа бардыгынын акыл-оюн самандай сапырып турду. Жанараакта Шералынын:

– Рас, калмактар менен кармашып, Кытайдын Бээжинине чейин элчи болуп барган атактуу Бирназар бийибиздин ашына, арбагына куран окутканы чогулуп олтурабыз. Жалпылап ал парзыбызды да өтөдүк. Атабыздын арбагы ыраазы болсун, бала-бакырасын, эли-журтун колдоп жүрсүн деп дем күтөбүз. Ошондо да мурдатан кептешкендей бүгүнкү бул жыйыныбыздын көздөгөн түмөн тилек-санааары, алгы үмүттөрү бар. Мына, бул жерде элибиз, жерибиз деп күйгөн жакшылар, сакалдуулар олтурасыңар. Кезинде каганат куруп, дүйнөнү чапкан көп, күчтүү эл элек, көрүнгөн жерге чачырап, калганыбыз калып, эми майда эл болуп олтурабыз, элди уютар ордобуз жок. Жаман айтпай жакшы жок, кокусунан жоо келип кала турган болсо аларды тосуп чыгар же калың колубуз жок, баатырларыбыз чачкын, же ураан таштап, аларды бир туу алдына чогултуп, баштап барар башчыбыз жок, көргөн күнүбүз не болмок?! Кечээки эле жуңгар

жапырыгында бир туу алдына чогула албай бытырап, муштумдай түйүлүп, бириге албай душманга такоол боло албадык го! Жер кезип, тукум курут болуп кала жаздап тентидик го! Кудай чоң сактап, ал азаптар да өттү-кетти, аман калып эли-жерибизге кайтып келдик. Эмикибизди ойлойлук, элибиздин хан күтүп, чоң ордо кармаганга чамасы жок. Ошентсе да алды-артыбызды ойлоп, алыбызга жараша иш кылбасак болбойт. Ал үчүн жалпыбызга тутка болор, элибизге күйгөн, уютку болуп, камкордук көргөн калыс, Көл боорунун башчысын шайлап алалык. Ал келечекти ойлогон кемеңгер болсун, анын айтканын айткандай, дегенин дегендей биз аткаралык. Ал акыл калчаса кеңеш берер кеңешчилери кашында, амал кылса акылмандары жанында болсун, кол сунса колун узартар баатырлары дайын болсун. Жоо айттырбай келет. Ушул санаа, акыл – атпай Көл өрөөнүн убайга салгандан улам бир иштен эки иш кылып билермандарын мында жыйып олтурат. Ичибиздеги ой-санааларды ачыкка чыгаралы, бир пикирге келели. Кимде кандай кеп-сөз бар, айткыла... – дегени эсте.

Шералынын бул жүйөөлүү да, көпчүлүктүн көңүлүн небактан өйүтүп да келаткан санаа бардыгын ойго салып койду. Бул кеп мурдатан эле эл ичинде желдей жортуп, жебедей учканы менен мындай топ жыйында ачык айтылбай келген. Айтылуусу керек эле. Мерчеми келген. Ошондон улам бул, Жети-Өгүздүн туу оюндагы Бирназардын ашы Көл башынын жакшыларын атайын чогултуп, атактуу бийдин арбагына багышталып үч күн куран окулган соң аягы минтип чоң жыйынга айланып олтурбайбы. Эми мына, мында олтурушкан аттуу-баштуу аксакал, көксакалдардын ой-санаасы алып-учуп, орундуу ой таппай, непадам орунсуз сөз айтып жиберсем жосунсуз

жорук болуп кетеби деп ичтеринен тына ой калчап, жүйөөлүү да, орундуу да кеп баштаар өткүр чечендин чыгарын күтүп, маңдайдагы тоолордой тунжурап олтурушту. Үйдө баатыр, жоодо жок дегендей өз журтунда төшүн кагып “мен!” деп бакылдаган кыйындардын мындагы мыкчыгерлердин сүрү алдында деми кайтып, акыл тегереткендери айтар сөзүн ичтен толгоно ой бышырып, кай бири өз жакшысына оодарып кетүүнүн ыңгайын таппай кыжаалатка батса, көпчүлүгү калыстыкты көздөп, эли үчүн тутка болуп берер, баарыга тең, алысты ойлогон акылгөй адамды ичтен сыдыра ой калчап жатышты. Бирок, мындай жооптуу, тагдыр чечер кезеңде андай оор жүктү жеке башына, өз моюнуна алып, алгач кеп баштаганга да өткүр жүрөк, терең акыл керек эмеспи. Ал жоо тосуп, ураан чакыра жекеге чыкканга тете жосун. Баарынын эле ага жүрөгү түтүп, батына бербеси анык. Боз үйдүн ичиндеги биринен бири мыктылар түгөл ойго муюп олтурушту.

Акыры Арык тукумунун азыркы аксакалы, Сейитказынын уулу Түлөберди бий каадалуу сөз баштады. Ал да салт – улуу адам кеп баштайт, андан жулунуп, алга чыгуу осолдук, салтта жок. Ал Шералынын ачык-айкын, күйүнүп айткан кебине, жети өлчөп, бир кескен кеңешке чакырганына ыраазычылыгын айтып келип, жалпыга кайрылды:

– Түгөлүң билесиңер, көп жашадым. Не деген заман, азаптарды баштан кечирбедим. Ийиндеш, үзөңгүлөш жүргөндөр чанда калды. Калмактардын Калдаң Серенинин баскынында казактар кайың саап, кыргыздар Гысар, Гөлөпкө тентигенде не деген тозокту баштан кечирбедик! Ошондо кайран кыргыздын башы Каратегин, Гысарга жетип, арты Анжыян, Алайга чейин сүрүлгөн. Ал азаптуу күндөрдү Кудай Таала кайрадан башка

салгылык кылбасын! Ошол кезде төрөлгөндөрдүн азы калып, көбү кетти, а дүйнөгө. Ошолордун бири Бирназар бий агабыз да киндик каны тамган Арыстанбаптан соңку жайын тапты. Акыры, ат айланып казыгын табат деген сыңары, арып-азсак дагы көбүбүз келбей, азыбыз аман-эсен өз жерибизге кайтып келдик. Тобба дейлик, ошого! Бирок, ал азаптуу күндөрдү унутпашыбыз лаазым, өзүбүздү азбыз, алсызбыз дебей чоогол болуп кайрат, намысыбыздан кайтпай, сөзүбүз да, өзүбүз да бир болуп, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган биримдикке келелик. Анте албасак – азабыбыз, шорубуз ошол. Күч – бирдикте! Мына, бул жерде менден да, баарыбыздан да сакалдуу Карга карыябыз олтурат, айткандарымды төгүн дебес. Сайрам, Ташкенде азып-тозуп жүрүшсө да алыстамын дешпей эл таламын, журт тарабын талашып, биздин Темир, Шапак баатырлырыбыз менен үзөңгүлөш жүрүп, солтодон Жайыл, Кошой, Анжыяндагы сарыбагыштардан Атаке баатыр, саруудан Сатыке, Бердик баатырлар, саяктан Садыр баатыр баштаган калмактар менен чабыштарда жыйырма жыл бел чечпей ат жалында, найза сунуп, чабышкан бу киши! Ошондой, баатыр аталардын аркасында ата-журтубузга кайрылып келдик. Карга карыябыз да өз сөзүн, кеп-кеңешин айтар. Ошону үчүн карыдым, арыдым, бара албайм дегенине карабай бууранын жоргосу жол жүргөнгө жайлуу деп сакалдууларыбызды жиберип, алдыртып алдык. Мындай топ жыйынга Карга акебиз келбейт деген эмне?! Калыс сөзүн айтпай коёт деген эмне? – Өзүнөн он жаштай кичүү Түлөберди бийдин бул сөздөрүн муюп угуп олтурган Карга аке айтылган кепти ырастагандай улам башын билинер-билинбес ийкемиш этип, карт бүркүттөй калдайып олтурду. Токсон алты жаштын даа-

мын сызып олтурса да анын көздөрү али тунук, түрү чыйрак, кеби ачык – карылыкка моюн сунгудай эмес, эти ордунда. Түлөберди бий анысын баамдай, карыянын тымызын колдоосунан ишеними артып сөзүн улантты:

– Айланайын журт башылары! Кенен да, терең да ойлонолу. Ар заманда, кайсыл калк болбосун бир башчы күтүп, анын айланасына чогулуп, айтканын угуп келген. Ошонун аркасында бир туу алдына биригип, эл, күч болуп, бейкам жашап, жоолорун жеңип келген. Алп Манастын, Барсбек каганыбыздын учурунда кыргыз ким элек да, эми кимбиз? Ошолордон бери бир башка баш ийбей көрүнгөнгө жем болуп, кордук көрүп келдик. Ынтымагы жок элдин ырысы жок. Жоолорубуз тегеректеп, эли-жерибизге көз артып улам ыкыс берип турушат. Эсибизге эртерээк келелик. Акылдуу – алдын алат. Бүгүн жалпыбыз ачык айтып, ак сүйлөп, канында каада-наркы бар, акылы терең, баарыга калыс бир башчы таап алалы. Кокту-колоттордо бытырап жүрө берсек жоого бирден жем болобуз. Мындай чоң жыйын күндө эле боло бербейт, эми дагы качан болорун бир Кудай билет. Бүгүн күн жетпесе эртеге да улайлы. Кийин кеч болуп, кейишке калбайлык! Ушул жерде олтургандын баарыбыз түбүндө бир эле Орозбакты атабыздын беш мырзасынын балдарыбыз, ынтымакка келелик. Дагы айтамын, “ырыс алды – ынтымак” дейт, башчыбызды көтөрүп, ынтымагыбызды бекемдейли, элибиздин эртеңин ойлойлу. Кана, айткыла, Көл башындагы элдин ичинен кимиси элдин оор жүгүн көтөрө алат, ким ага татыктуу да, кадыры чоңунан ким эл башы болуп жол баштай алат? Тартынбай, тайсалдабай ачык айтчу кимиң бар? Арттан айтпай, азыр айткыла...

Өргөөнүн ичин кайрадан жымжырттык басты. Тасманын берки белинен Кытайдын Кулжа, Текесине чейинки кең аймакты жердеген Арыкмырза – “ата тукумдарынын” жоон топ аттуу-баштуулары, көкүрөктөгү айтылуу Мырзакул уулдары Алсейит, Тынымсейиттин мен деген тыңдары, төмөндөгү Саяк менен Кыдыктын журт башчылары, беридеги Бугунун Желдең, Бапа урууларынын атактуулары, түбү көлдүк болбосо да киндик каным тамган асыл жерим деген көп уруулардын арасынан дөөлөс тукумунун Сартбай бийи, дагы-дагылары – баары үнсүз, муюп олтурушту. Ат ойноткон жигиттер Жети-Өгүздүн өңүрүнөн улам жаңыртып ташып жаткан кымыздан кере жутуп, мурут-сакалын сыйда гана сыдыра аарчыгандары болбосо кенен дасторкондогу казы-карта, жал-жаян, жоон билектей чучуктарга кол узаткандары чанда, жанараакта напси басып, эми терең ой-санаага батып турган чактары. Ким батынып, эмне дээр экен деген ой баарынын жадында уюйт. Ошондо желдең уруусунун тыңы, алтымыштын кырын ашып калган Жапалак чапчаң сөз катты:

– Калайык-калкыбыздын журт башылары! “Жалгыз жигит бий болбойт, жалгыз терек үй болбойт” дегендей биз бүгүн жалпы журтубуздун башчысын тандап алуубуз менен бирге бизге алдуу-күчтүү, өөдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк, жоо келсе кол сунушуп, коргоп калар шерик элди да тандап алып, аны күтүү озуйпасы бышып турганын унутпайлык. Жалгыз болсок жапа тартарыбыз бышык, туш тарабыбыздан бизге көз артып тургандар көп. Ушуну да ойлойлук, бир чечимге келип, кай тарапты калканыч кыларыбызды, алар менен канткенде теңата боло аларыбызды да аныктап алалык. Муну да жети өлчөп бир кесели. Азыр айт деп кыстаганым эмес, биз мын-

дан нары ким менен, кайсыл эл менен коюн-кол-тук алышып, ынтымак түзөрүбүздү да алдын ала ойлой жүрбөсөк болбос. Непадам, башыбызга жоболоңдуу жонгорлордой жоо келип калса дагы да бир туу алдына бириге албай алдастап, ар кимибиз өзүбүздүн кара башыбыздын арбайын чаап, бүлүнүп, келген жоого жапырт такоол кыла албай дагы да журтубуздан сүрүлүп, тозуп-бозуп калбайлык деген оюм. Өзүбүздү кем санап жатканым эмес, алдуу-күчтүүлөр кол салып калса ал-жайыбыз бошоң, бөлүндүбүз, анын айынан азбыз. Муну баарыбыз эле байкап, билип турабыз. Бу Улуу жол менен нары-бери өткөн кербенчи-соодагерлерден укканыбызга караганда орус эли арбын, жери албан, коңшу-колоңдору менен алакасы мол, бир падышасына баш койгон тартиби күчтүү эл дешет. Жоосу менен кармашканга курал-жарагы шайма-шай, дайыма белен, жеңилгенди билбеген жоокер эл дейт. Бу кытайларды эзелтеден билип келебиз: кыргызга дайыма кыр көрсөткөнү болбосо кайрымы жок, башыбызга нечен мүшкүл түшүп турганда бир кол созуп койгонго жараган эмес. Калмактарды да биз үчүн эмес, Чыңгыз хандын кыргын-кысымы кайрадан башыбызга келип калбасын деп чочулаганынан кырып-жоюп жиберди. Аларга караган уйгур, дунгандарың деле жырғап кеткен жери жок, аларды дегеле баш көтөртпөйт дешет. Алардын жакшылары Кытайга колтугуңарды ача көрбөгүлө деп безилдешет. Кытай жактагы Кулжа, Текести, Кундуз менен Көктеректи көп жыл аралап, эли менен эриш-аркак жашап келген Боронбайдан ал жактагы өлөсөлүү жагдайды угуп жатабыз. Кокондун болсо колкосу күч. Бассам, алсам, бийлесем эле дейт. Алка-жакадан алып, аларың келип да калышты. Алардан кайрым, жакшылык күтүүгө болбойт.

Ушул орус алыс болгону менен бизге жакшыбы дейм, күнүгө төрүбүздү тебелеп-тепсей бербей, алыстан кол созуп... биз аларга бир аз жүз буруп койсок алыс-жакын кастарыбызга калканыч болуп бергидей. Ушуларды ойлойлук. Көчүбүздүн башын каякка бурабыз? Көч башы ким боло алат? Канткенде, кимдер менен көчүбүздү сактай алабыз? Ыңгайы келип турган ушул ашта бир жыйнак чыгарып алалык, антпесек болбойт. Созо бергенден сооп чыкпайт, башыбызга каскак болуп калышы ыктымал.

Мына, бийлерибиздин үстүнөн өзүбүзгө бир башчыны-башкы бийди көтөрүп алалык деп жатабыз. Анын кези бышты, бышмак түгүл өтүп барат. Бул тууралуу биз, Желдең, Бапанын балдары көптөн бери ой бактык, кеңешип-кесип, салмактадык: баарыбыздан улуу Карга акебиз, “асыл – баштан, акыл – жаштан” дегендей, жаш болсо да акылы кенен, улуу-кичүү дебей адамгерчилиги мыкты, калыстыкты катуу кармаган, кармаса колунда каруусу, айтса тилинде мөөрү бар Боронбайды Көл боорунун чоң манабына ылайык дейт, калгандарыбыз акебиздин айтканын толугу менен колдойбуз. Ал кыргыз гана эмес, кытай, казактарга аралашып, алардын сырын жетик билди. Акылы бышты. Аны жапатырмак көтөрүп алалы да, колубуздан келишинче ага жөлөк-таяк бололу дейм. Непадам, ал ылайык эмес, башкасы бар десеңер жарактууңарды айткыла, аны да ары-бери калчап, ийри олтуруп, түз кеңешип, чогуу чаран чечип алалык. Айткыла...

Агала, чокчо сакал Жапалак демейки шашмалыгына салып, сөздөрүн күйүнө, ак ниетинен түз айтып, кимиси эмне дээр экен дегендей эки жагына каранып алды. Кимиси улантар экен, анын кебин. Жанатан берки айткан ой-сөздөрү барды-

гын ойлонтуп салды. Сөздөрү ак, жүйөөлүү. Чоң манапты шайлоо бир тең да, азыркы капсалаң кезде калканыч болор бир элге ык коюу андан да оор масилет болуп турду. Ал кеп-сунушту Карга аке айттырганын саналуу гана кишилер билет. Бүтүм чыгаргычакты көпчүлүктүн пикирин угуп-билели деген амал болучу. Жыйындагылар мындай сөздү түк күтүшкөн эмес. Ошондон улам не деп кеп кайрышарын билбей калышты. Айрыкча Жапалактын орустар жөнүндөгү сөзү көпчүлүккө жаңы болуп, аларың бизге жан тартабы, же ал каапырлар жаныбызды биротоло чыгарабы, балким бизге диндеш Коконду караганыбыз дурустур деп ичинен тынгандар да болду. Арийне, Кытай менен Кокондун кордугун жакшы эле тарттык, орустар эле абзел деген ойго оогондор басымдуу эле. Орустар күчтүү, анан бизди басып алгыдай жакын эмес, ортодо казак туугандар бар. Алардан аттап өтүп, бизди басып ала албас, тийиштүү аскерлерин жиберип, бизди калкалап турушса болду, бизге ошол эле керек деген ойго көпчүлүгү ыктап жатты. Анысын учкай айткандар да болушту.

Арийне, отуздан ооп, оттуу жигит курагында болгон менен Боронбай өз уругунун бийи катары ашкан сабырдуу, кайсыл бир чечим кабыл аларда алабармандыкка салып жибербей, дайыма акыл айтар аксакал, көксакалдар менен алдын ала кеңешип, уккандарын салмактап, нечен толгонуп, анан бүтүм чыгарары көпчүлүктүн көзүнө көрүнүп калган. Дайыма эл эмне дейт деп, өзүнүн урук-туугандарынын тарабына караганда эл кызыкчылыгын жогору коюп турат. Намыскөй. Бу өрөөндүн атка минерлери түз, терең карап, чоң манаптыкка төгөрөгү төп келген Боронбайды көтөрүшөр бекен, же илгертен кыргыз канына сиңип бүткөн жек-жааттык кызыкчылыгын көздөп

өз арбайларын чаап, калыс бүтүм чыгарышпай таркап кетишпес бекен. Карга бий ошону ойлоп, чочулап олтурду. Бирок сыр бербей, кимиси не дээр экен деп, сабыр тутту. Боронбай али жаш, биздики билерман, ата-тегибиз жактан да жолубуз улуу, биз турганда ал ким экен деп, эски жосун жасап элден ырк кетпей, журт бириккей эле, такыр ыдырап кетпесе экен! Анда эле элдин шору, бугу элинин өзөгүнөн өрттөнгөнү. Ач чөөлөрдөй туш тараптан бейиш өрөөнгө көз артып турган эзелки алыс-жакын душмандар бытыранды эл-жерди канабайрам тыткынга алып, көк эт эчкидей көкбөрү тартып кетишпегей эле. Анын бетин нары кылсын! Орозбакты тукумдарынан дагы кимисинин абырою артык? Кимиси туу көтөрүп, алдына элди бириктирип, эл-жерин коргоого жарай алат? Азыркы капсалаңы көп доордо касы ким да, караан болчусу ким экенин ажырата билип, коңшу-колоң, алыс-арбын элдер менен тил табышып, амал жасай алчусу барбы? Арийне, эл болгон соң эрлери да чыгат дечи, бирок, азыр Боронбайдан артыгы көрүнбөй турган учур. Көпчүлүк көөнү ушундай уюп турду. Элдин көзү сынаакы эмеспи, бары-жогун байкап, сыдыргыдан өткөрүп турат. Ар ким өз алдынча ой багып, кай бирлери эки-үчтөн күдүк шыбырашып, ачык сөз айтарга киши чыкпай калгандан улам Карга бий ак сакалын учкай сылап ордунда козголуп, алгач топ баштаган Шералыга сыр дана жүз бакты. Анысын байкай койгон баатырдын кыраакы уулу козголуп:

– Агаин-туугандар! Сөздүн нугунан алыстабай, ортолук иштен четтебесек. Сабыр кылсаңар. Баарыбыздан улуу аксакалыбыз Карга аке сөз айтсам деп турган шекилдүү, – деди өктөм үнү менен. Күбүр-шыбырлар дароо кан буугандай токтоп, төрдөгү калың көрпөчөдө былк этпей

мандаш токунуп, жанатан берки кепке кунт коё кулак түрүп олтурган сыйда сакал, нооча бойлуу, сымбатынан кайта элек, аты атпай журтка таанымал карыяга жапырт жүз буруп калышты. Кылым жашап калган акылман, жоболоңдуу жонгорлор менен кармашта аты чыккан, калыстыгы ченде жок, “түшпөс бий” аталган бу Кетмен-Төбөдөн Көлгө чейин атагы таш жарган карыянын эл ичинде “аке” аталып, сый-урматына ээ болгонуна кыйла болуп калган. Баары дит коё ага жүз багып калышты.

– Бу карап көрсөм менден сакалдуу көрүнбөйт. Белектин Шүкүрүн да карылык муунап, келе алган эмес тура. Артыбыздан бу Түлөберди келатат... – Карга карыя коңур үнү менен кебин ойлуу баштады, – Не деген далай даанышман, акылмандар бу жалгандан өтүп кетишти... Өмүр – жалган, агын суу тура!.. Биз болсок эми минтип, билгенге орду толгус Бирназар бий агабызга куран окутуп, жыйылып олтурабыз. Ажал – аласа, өмүр – бересе турбайбы, аттиң! “Карылык жашына келип, касиет күтпөгөн карыдан түңүл”, касиет дегениң – карылыкта күтө алган акыл, нарк белем. Турмуштан көргөнүңдү акылдан тегеретип, кийинкилерге осуяттоо тура. “Карынын кебин капка сал” деген бар, сөз атасы өлбөсүн, мен да ойлогон оюмду учурунда айтып калайын деп турам. Байкаганга азыр жоо жакалап, бөрү этектеп турган заман. Андан ынтымак, бирдик менен гана чыга алабыз. Башка жол жок. Бирдик орногон жерде, тирдик бар. Ынтымак көкөлөтөт, чыр-чатак көмөлөтөт. Биримдиги жок эл – тозот, биримдиги күчтүү эл – озот. Айтаарым – бүгүнкү бизди чогулткан жыйын, айтылган кеп-сөздөрдүн баары эл-жерибиздин бүгүнкүсү менен эртеңине багышталып олтурат. Тегин жеринен эмес. Жоңгорлордун жоболоңу,

калайман-кыргынынан кечээ эле арылгандай болдук. Не деген азаптарды көрбөдүк, алардан! Көргүлүк кылбасын!.. Коңшуларына котур ниет кылып, жер-элин басып-чаап, жай бербей келген караниет жоңгор-калмагың акыры өз ниетинен таап бытырап, журтунан ажырап, куулуп, аман калган азы орустун колтугуна барып корголоп калды. Бир даары кытайларга сиңип кетти. Жамандыкка жамандык деген ошол. Эки ортодо эл эле кыйналды, аларды да аяйсың... Эгерим, калмактын камчысы кайрылбасын, элим Көл боорунан айрылбасын. Кимдин кандайлыгы чабыла тийген камчыдай кайрылып, өзүнө ачуу тиет, бу дүйнөдө. Ар элдин, адам баласынын алгы үмүтү, ырыскысы болот. Андан айрып, караниеттик жасаган оңбойт. Айкөлгө – дүйнө да айкалат. Мына, эч бир элге жамандыгыбыз жок экенине карабай жерибизден куулуп, нечендеген ачуу азаптарды тартсак дагы акыры түбү касиеттүү көлүбүзгө кайрылып келип ата-бабалардын түтүнүн булатып турабыз, Кудай-Таала тилегибизди берип олтурат. Тобо дейлик! Алланын бешенебизге Көлдү жазып койгонуна миң мертебе ыраазычылык айтып, топук кылалык. Элүү жылда эл жаңы, кылым өтүп жер жаңы дейт, Чанач бийдин эгеси менен Кокон хандыгынын жаралганына кылым таяп калды. Ал дагы алгы үмүт, кыргыз-кыпчактын эли-журтун коргоо ниетинен жаралган. Эми минтип эл жаңырып, жер жаңырып, арам-поз башчыларынын аркасында Кокон хандыгы өз башыбызга муш болуп тийип олтурат. Амал таап кыргыздарды алдына басып алсам дегенде эки көзү төрт. Элибиз акыры түбү бирикпей койбойт, ошонун башын биз – Арык атабыздын, касиеттүү бугу эненин балдары баштайлык деген оюм. Эми биз хандык түзө албасак да алыбызга жараша эл-журтту коргоп алар, Көл боорун бир

туунун алдына бириктирип, журт жүгүн көтөрөр кайраттуу бир башчыны – бийлерибизди бириктирген бир чоң бийди-чоң манапты көтөрүп албасак болбой турат. Акылы арбын, аты менен жер титиреткен Адыл ханыбыз айткан баатырыбыз миң, бийибиз бир болчу кезең келип турат. Бул ак тилегибиз Алла-Тааланын кулагына жетсин, жолубузду ачсын. Ынтымакка келелик. Ынтымак гана ырыс токтотор. Элибизди тентитип, жерибизден айрылып калбайлык. Босогобузда бузукулар аңдып, ичибизден иритип, ынтымактан ажыраткан соң селдей каптап кетер жоолор көп калайман заман келатат. Сындашкан туугандан сырдашкан тууган озот. Сындашпай, чырдашпай бир бүтүмгө келелик. Эл-жерибиздин эртеңин сактап калар силерсиңер – жакшылар, баатырлар. Ата-бабалардын сөөгү тынч жаткыдай иш болсун. Кудай ишибизди оң кылсын...

Карга карыянын ташка тамга баскандай айткан ар бир накыл сөзү олтургандардын намысын козгоп, канын дүргүтүп, адилеттик кылууга арбап койду. Бир башчыга биригүүгө дилгирледи. Жек-жааттык, өзүмчүл, майда ойлордон оолактатты. Ким, билерман, баатырлардын кимиси туу көтөрүп, эл жүгүнө чыдай алат деген санаа бардыгын кыйнап, ылайыктуусун бирден сыдыргыга сала издеп жатышты. Непадам, сунуштаган кишим үмүт-тилегимди актабай эл башына каран түн түшүп калса тирек боло албай калып элдин каргышына калып жүрбөйүн, өзүм эле эмес, укум-тукумдарыма чейин кепке кемтик, беттерин карартып шерменде болбоюн деген оор түпөйлүгө түшкөндөрү да болду. Элдин жүгүн, сынын көтөрүүдөн ашкан оор жүк жок эмеспи, ага чыдаган чыдайт, көрүнгөн эле баатыр, акылманың аны көтөрө албайт, шашыла бирөөнү сунуш-

тай коюп алабармандык кылбайын деп сабырга келип тургандары көп болучу.

Карга акенин кебинен кийин ойго бата тунжурап, сөз айтууга эч кимдин чыкпасын боолгологон кыраакы Шералы бүгүнчө кепти токтотуп, кабыргаңар менен кеңешип, эртеге даяр сунуш менен келе турган болгула деп жыйынды токтотту. Ага удаа колго суу куюлуп, Бирназар бийден калган жылкылардан атайын тандалып, таман чыккан бээлеринин булоолонгон ысык эти алдыга тартылды.

БҮТҮМ. КАРГА АКЕНИН БАТАСЫ

“Сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус”.

Карга аке

Ашка айкалышкан бул жыйын мурда Көл боорунда болуп көрбөгөн чоң ынтымактын башаты болуп калды. Анын төртүнчү күнү тоо артынан күн көтөрүлөрү менен кайрадан уланган жыйын жайчылык менен башталып, ар бир уруунун кечки, түнкү кеп-кеңештеринин бүтүмү ортого салынып, Боронбайдын татыктуулугу айтылып келип, ага удаа Арык атанын тукумунан Түлөберди бийдин тыңчыкма уулу Олжобай, нускалуулугу менен сөзгө алынып калган Алдаяр Мойт, аларга удаа Жапалак баатырдын баласы Алымбек чоң манаптыкка сунушталды. Эми кандай болмок? Төртөөнүн бири гана тандалып, татыктуусу эл башына турушу керек эле. Мурдатан болуп келгендей ар уруу өзүнүн мыкчыгерине жан тартып, ит талаш, кызыл чеке болуп, жыйындан бүтүм чыкпай калып, таркап кетишпегей эле деген коога бир маал баарын катуу коопко салып өттү. Антишпеди, бу жолу акыл, сабыр жеңди. Кечээки кеп-сөздөр дилдерине уюган экен. Алгач эле жашынын өйдөлөп калганын маселдетип, чоң манаптыкка түмөн күч-кайраттын керектигин, алыс-жакын элди аралап биримдикти уютуу машакатында дайыма ат үстүндө, эл көзүндө шайдоот болууга жарабастыгын, ал ишке Боронбайдай жаш, алдуу-күчтүү, акылы сергек адамдын ылайыгын айтып, Мойт сунуштагандарга ыраазычылыгын айтып чоң ма-

наптыктан баш тартты. Андан соң Түлөберди бий сөз алып, калыс пикирин ортого салды:

– Отуздун кырына келип, ой десе ою бышып, каруу-күчүнө толуп, Текес менен Кулжада кыйла жыл туруп, кытай, уйгур, дунган окшогон көп элдер менен коюн-колтук алышып, мамиле күтүп, Каркырада казактардын тамырын тартып, буякта кокондуктардын соодагерлерин да, тыңчыларын да көрүп-билип, Боронбайдын баралына келип, терең акыл тегеретип турган чагы. Алыс менен жакынды алаканына салгандай көрүп турат. Кыргызды кайсыл элге кошуп, алып кетет, аны да билет. Чоң манаптыкка жараса ушул уулубуз жарайт. Увазир жакшы – хан жакшы дегендей Олжобайым ага кеп-кеңешин айтып, каруу болуп, жанында турса эле жетет. Анүстүнө экөө көптөн бери ысык теңтуштардан. Бөлүп алып, же талаша турган эчтемелери жок, башынан орток. Экөө кеңешип-кесип иш кылышсын – деп, көпчүлүктүн оюн таап, ыраазы кылды.

Ага удаа сөздү Жапалак бий улап, Түлөбердинин айткандарына кошулду. “Туура бийде тууган жок” дегендей чоң манаптын жалпыга тең, калыс болуусун каалады. Мындай касиет жаш болсо да Боронбайда байкалып турат, барабара ал дагы такшалып, бышып, баарыга текши карайт деген ишеними күч экенин айтты. Анан өз уулу Алымбектин эл-жердин жүгүн көтөрүүгө али жаштык кыларын, эртелигин, кийин баралына келгенде ага арзый ала турганына ишендирди. Уулу да аны коштой башын ийкегилеп, атасынын бүтүмүнө макулдугун билдирип жатты.

Андан кийинки сөзгө келишкен Кодор, Ыйман бийлер кемчиликтерин эл алдында ачык айтып, чоң манаптыктан өз каалоолору менен баш

тартышкандарга ыраазычылык айтышып, анын жакшы жөрөлгө экенине баса токтолушту. Кеңешип-таңашып, көптөп чечели, чоң манапты тандап алуудан көп элдин тагдыры менен жерибиздин бары-жогу да чечилет дешти алар.

Минтип, башкы манаптыкка көрсөтүлгөн дөрдүн мурда боло келгендей алабарман ат салышып, эрегиштен эр өлөт кылбастан өзүлөрү тынч баш тартышканын жакшылыкка жоруган Карга аке дагы сөз узарса бир шойком чыгып кетпегей эле, мурдатан өзү арзытып келген татыктууну тайытып жибериппегей эле деген ойдо, күтүүсүздөн “баш тоголотту”.

– Ие, жакшыларым, жакшы жөрөлгөгө келдиңер, – Карга аке сөзүн ойлуу баштады. – Билген оюмду ортого салайын... адам баласы азаптан да акыл үйрөнөт экен. Жаркырап чыккан күндүн да батаары бар, тирүүнүн кайтаар катары бар. Улуу жаштын учурунан өтүп, убагым жакын болуп турат. Бу жалгандан не деген акылмандар өтпөдү. Калкыбыздын башына каралуу кайгы түшүп, калмактын азабынан кайда гана тентибеди, кайда гана сөөктөрү калбады. “Калмак – кара көпөлөк, каптаса чанды көтөрөт” деген, жоонун жоругун билбей, кордугун көрдүк. Жоо бар жерде – жоболоң, ырк кеткен жерде – тополоң. Жоонун жолунан чыккылык кылбасын. Жоо – аябайт, жаш-карыңа карабайт. Алыс – басынат, арсыз – чабылат. Алыңа карап айбат кыласың, карууңа карап кайрат кыласың. Жоо күчтүү болсо – качасың, кайгы-муңга батасың. Эр башынан эмне өтпөйт. “Калмактын камчысы кайрылбасын, калкым Көлдөн айрылбасын” деген ичтеги бук-зарым жаныма тынчтык берчү эмес. Кудай элдин тилегин кабыл кылды. Калмактын камчысын каруусунан какты, калмак жоо ниетинен тапты. Бешенебизге жазыл-

ган Көлүбүз өзүбүзгө буюрду. Ала болсоң алдың-дагыны алдырасың. Бир тилекте, биримдикте болуп, эли-журтубузду бириктирип, таштын уюлундай биригели. Бирлик болбогон жерде тирлик курусун. Чачкын болсок чабылабыз, бир балээге кабылабыз, бүтүн болбосок бүлүнөбүз, санаасы бузукка бүгүлөбүз. Билегибиз башка болсо да, тилегибиз бир болсун. Майда бийлер болгонубуз чабалдыгыбыз. Бир чоң бийлик болбосо болбойт. Көлгө бир башчы керек. Арык, Бугу тукумдары бир кишиге баш иели. Жүрөгү да, жүрүмү да таза, калктын кадырын билген, кандай иш болсун калыс чечкен, бай-кедейди тең көргөн, ар урукту баш коштуруп бел кылган, баарын кошуп бир боор эл кылган, алысты көрө билген, чындан жалганды бөлө билген, адилет, эки сүйлөбөс эстүү, тектүү, салабат-сөөлөтү бар султанды тандаганыбыз эп. Бизче башкы бий-чоң манап, алыс-жакындардын айтканына толумдуу эле казакча султан көтөрөлү, алар деле биздин эл, кем эмеспиз. Башчыны байкап тандайлы, артынан ооз басып, өкүттө калбайлы. Башчы жаңылса баарынын жаңылганы, балаага кабылганы. Эгерим өзүмчүл болбосун. Өзүмчүл – өрттөн жаман. Өзүмчүлдүн өчү көп болот, журт бузулат. Ынтымак, ырк кетет. Тазаны тандайлы. Алда мен угуп-билгенден бул ишке Боронбайдан мыктысы да, ыктуусу да жок. Бийликке тутка болор Боронбайдан башка уулду көрө албай турам. Эп көрсөңөр Көл бооруна Боронбайдын султан болгону ылайык. Султандын ордосу Жуукуда болсун. Көптөн бири көңүлүмдө эле... Менин оюм ушундай, – деп, сөзүн нускалуу баштап, чукулунан бүтүмдөй бүтүрдү Карга бий. Анын ар бир сөздүн түбүнө түнөп ойлонуп, нечен толгонуп, кыштай кынаптап алганы көрүнүп турат. Дайыма ошондой. Ар бир сөзү көңүлгө кыттай

уюп, көнбөскө арга калтырбай арбап алат. Бу жолу да бийлер анын айткандарын эп көрүп, муюп олтурушту.

– Ие, туура кеп...

– Карга аке калыстыгын айтты...

– Туура...

– Боронбай болсун!.. – деген көпчүлүк жанда-на түшкөнү менен суурулуп чыгып, сөз алганы болгон жок.

Каршы сөздүн чыкпаганынан улам, Карга аке алаканын жайды:

– Андай болсо, кана,

Оо, Боромбай султаным!

Бата айтып-кааларым –

Бийликтин күчү – биримдик.

Биримдиги жок болуп,

Бугу эли алды-алдынан бүлүндүк.

Жолубузга сакчы бол,

Журтубузга башчы бол.

Манас атаңдын осуятын тутунуп,

Кулаалы таптап куш кылгын,

Курама жыйнап журт кылгын.

Ар уруу элди курап ал,

Адилет карап сурап ал.

Көп элди көп экен деп көкөлөтпө,

Көп элге аз элиңди чөгөлөтпө.

Бирин ашынта мактап,

Экинчисин басынта мактаба.

Узун карап тең сана,

Убайга салбай кең кара.

Айтканың жерде калбасын,

Канатың карып талбасын.

Жүрөгүң кабында болсун,

Акылың табында болсун.

Сен – түндүк, биз уукпуз,

Бирде жылуу, бирде суукпуз.

Бугу эли сага кырк уук колдооч-бутак болуп берели.

Оң, солун өзүң билээрсиң,
Көңүлүңө илээрсиң.
Кар эрибей сел болбойт,
Калк жыйылбай эл болбойт.
Башчы акылман болбосо,
Башка журт менен тең болбойт.

Хан карөзгөй болсо өлгөнү,
Өзүн өзү тирүүлөй көмгөнү.
Хан жаңылса кадыры кетет,
Калк кыйналса сабыры кетет.
Жакыныңдан алыс бол,
Жалпы журтка калыс бол.
Ойлонбой ишиң баштаба,
Баштаган ишиң таштаба.
Акыл – сокур адамга көз,
Өлөсөлүү жанга сөз, дудукка тил.

Айласыз акимдин айланасында акмактар көп болот,

Айлалуу акимдин айланасында акылдуулар топтолот.

Акылдуунун акылы жугат,
Акылсыздын кесири жугат.
Акылдан жакын дос барбы,
Ачуудан жаман кас барбы?
Таман жериң каска кетпесин,
Талаа-түзүңө көз арткан жетпесин.
Акылдуу башчы – жоктон бар кылат,
Акылсыз башчы – барды жарга урат.
Амалдуу – какырдан чөп чыгарат,
Жалгыздан көп чыгарат.
Кемтигинди биле жүр,
Керейбей кепти иле жүр.
Казакка канатташ-табакташ бол,
Оруска ооматташ-сабакташ бол.
Көл толкуса толкусун, эл толкубасын.

Бейпил жашап чочубасын.

Касыңа жан тартсаң, башыңа кан тартат.

Бул айткан акылым сага ашыкча болбос. Өзүң деле акыл-эстүү, экинин бири болгон абыройлуу жансың. Жашың аз-көп эмес, кырктын даамын татып калдың.

Жети өлчөп, бир кесе бил.

Күлгөндүн баары дос эмес,

Күйгүзө айткан кас эмес.

Калк айтса, калп айтпас.

Ак бол, так бол,

Ар балээден сак бол. Сырттагы, ала келген ак боз жоргомду ак дилден алдыңа тартып, кылым карыта жашаган ак батамды аянбай берип жатамын. Анымды чын жүрөгүң менен ак ниетиңден кабыл алып кой. Оомийин! – деп, алаканын кенен жайып, жүзүн сылай бата тартып жиберди. Олтурган мыктылар да ага текши кошулуп дуулдаша бата кылышты. Ким ага – кылым карыткан Карга акеге каршы болмок?! Анын батасы жаза кетпейт. Анүстүнө, атпай журт ичинде “Калыстыкты Каргадан сура” деген кеп бар, ал аксакал айткан соң бүтүм калыс, туура.

Ошону менен Боронбай бий Көл боорунун Текеске чейинки жерин камтыган арык, бугу уруулары жайгашкан ээликтин чоң манаптыгына көтөрүлдү. Бу кабар өрөөнгө, андан атпай кыргыздарга дуу таркады. Алыс-жакын элдердин төбөлдөрүнө да жетти. Таяктын эки учу бар дегендей жаттар күйүндү, өздөр сүйүндү. Чоң манаптын жайгашар жери Жууку болуп, караан-кызматын кылар жигиттери, арка-бел болор баатырлары аталды.

Андан кийинки эң башкы маселе – кайсыл эл менен ымалашып, жүз буруп, колдоосун алабыз, кимиси жөндүү деген кеп кызуу талкууга түштү. Андан да алардын кимиси кыргызга адилет, ка-

лыс карап, узакка капшабын салбайт? Кыйын кезде кайсыл эл бизге кол сунуп, алсыздансак басып албайт? Аларга арык менен бугулардан эмне керек? Канаттуу болом деп куйруктан ажырагандай оор зыян тартып калбас бекенбиз? Ким эле бирөөгө жөндөн-жөн жан тарта койсун, андай болбойт, болгон да эмес, алгандын бермеги бар демекчи, кайрымчылар кандай шарт коюшат да, кайсынысына көнөбүз деген масилеттер көтөрүлүп, бүйүр кызытып, кызуу талашка түштү. Кыйды кытайлар алыс жатса да чектегилерин улам шыкактап, сес көрсөтүп, ыкыс берип келет. Кокондуктар коогасын баспай, бизге баш ийгиле, каапырлардын этегин кармабай, динибиз бирге бизге өткүлө деп догун артып, бири-бирибизди кайраштырып, тымызын кастыгын тыйбай жатканын ким билбейт? Баарынан да кандаш эле казактар капсалаңын токтотпой, “Жайыл кыргынын” салып, баатырыбызды карыганда туткундап кеткенине, Абылай хан окшогон оома башчыларынын кыргындарынан арылганыбызга аз эле убак болбодубу, алардын кайра-кайра жасаган жапалуу чапкыны Талас менен Чүйдү тажатып, бизди да тынч койбой келет. Алар менен жоолаштырган Садырдай эссиз эрлер бизде да бар, аларды тыйып, теске салып коёрго журтбашы керек эле. Кудайга шүгүр, эми Боронбайдай башчыбыз бар. Жоболоңдуу жонгор жообуз да тим жата койбос, алар кайрадан уюгушуп, баш көтөрбөйт деп жайма-жай жатып алууга түк болбойт. Алардын калган-каткандары улам-улам мал-жаныбызды дагы эле чаап кетип жатышпайбы! Ушундай убайлардан кантип кутулабыз? Кимдин этегин кармап, калканычын ала алабыз? Жыйында олтурушкан журт башы-жакшыларды, журтум дегенде жулунган баатырларды түгөл түйшөлтүп, күйүндүргөн

ушул санаалар болучу. Бирине бири кошулуп, келишпей, нары-бери тартышып жатып акыры орус падышасына ишеним арталык дешти. Азыркы, капсалаң кезде андан артык күч-кубаттуу, кыргызга өзү коога салганга колу жеткис паана жок көрүндү. Атаке баатыр да тегин жеринен аларга өтүүнү көздөп, отуз жылдай илгери элчилерин удаалата жибербесе керек, анын аркасында бизге жеңилірээк, анткени орустар Атакенин аракетинен улам кыргыз деген эл барын, биздин мүдөөбүздү туюп-билип калышты. Бирок, орустардын отуз жыл өтсө дагы сарыбагыштарга алиге кол сунбай жатышы эмнеден? Бизге да ошентип тил эмизип коюп, жайма-жай жатып алышсачы? Анда кантебиз? О, жок эми анте коюшпас. Тогуз жолдун тоомундагы бизди Кытай менен Коконго тарттырып жибербейин деп шашылар. Алар Кытайга чыгууга да көптөн бери кызыгдар болуп келет. Кулжа менен Текес, Кашкарга барчу жолдун түзү биз аркылуу өтөт эмеспи. Аларга биздин көмөгүбүз керек. Жолун ачып берип, келгендерин каракчылардан кайтарып, узатып коюу колубуздан келет. Непада, керек болсо кербен жолдорду бууп салбай жаныбыз жокпу?! Антип, эрегишпей, өзүбүз да чамдайлык, орустарды шаштыралык деген пикирлер айтылды.

Айрыкча Карга акенин:

– Коконго кошулсак кор болорбуз, Кытайга кирсек кыйноого калабыз, оруска кошулсак оңолорбуз, – деген бүтүмүн оң көрүшүп, жапатырмак бир чечимге келип, алдыдагы кыш өтүп, жаз күчүнө кирери менен алгач орустардын колдоосун сурап, алардын жарым паашасы жайгашкан Омбуга өкүлдөрүн жиберүүнү чечишти. Андан жол-жобосун, шартын дурустап билип алган соң наркы, ак падышага жолугуунун камын көрүү керек дешти жалпы. Эки иштен бир

иш деп оолуккан жакшылар ары калчап, бери калчап, оруска барчу өкүлдөрдү дагы тактамак болушуп, аларды Шапактын уулу Шералынын баштап баруусун эп көрүштү. Ага чейин өткөн жылдын кеч күзүндө келип, жарым паашанын катын тапшырып, Кашкар тарапка кеткен орус кербендери келгичекти аларга кошулуп, бара турган өкүлдөрдүн колуна Көл башындагы ар бир уруунун аттуу-баштуулары бармагын басып, ырастаган каттарды даярдоо керек. Ал ишке башкөз болуп, жаз алдына дейре бүтүрүүнү жаңы дайындалган чоң манап Боронбайга тапшырышты. Мунун бардыгын жан адамга билдирбөө керектиги жалпыга катуу эскертилди. Кытай, Кокондун тыңчы-бузукулары бул аракеттин жытын алып калды дегичекти алар баарын бузуп: бугуларды бирине-бирин гана эмес, сарыбагыш, солто, саяк түгүл, казактар менен кайраштырып, чабыштырып жиберүүгө жанталашат дей бер. Анын бетин нары кылсын!

Бөтөнчө Кытай жак сыр алды дегичекти тыңчыларын тымызын, арам ойлуу элчи-бузукуларын ачык жиберип бузукулук кылбай койбойт. Алар да арбашкан каршысы болгон орустарга түз баруучу тоо-талааны колдон чыгарып жибербөөгө жанталашып, чамдаары турган иш. Эгерим, Кытай бийлиги тараптан шоот келип калса аларга эч качан колтук ачпоого, алардын өзүлөрүндөй жылуу-жумшак мамиле жасап, айла-амал менен утурумдук жооп айтып, сөз аткарууну артка жылдыра берүүгө келишишти. Кокондуктарга да ошондой мамиле жасоо жөн.

Акыры сөз Боронбайга жетти. Ал ийри олтуруп, түз кеңешип, бышыкталып бүткөн кеп-сөз, бүтүмдү кайталап олтурган жок. Кыска сүйлөдү. Ой-санаа, ниеттерин түз айтты. Уюткулуу уруулаштарынын эсенчилигин, ынтымак-ырашкердигин бардыгынан өөдө коюп, аларды арттырууга

бүткүл дем-күчүн багыштап, касиеттүү эли-жерин сактап калууда жан-дилини аянбай турганын айтты. Кандай гана жайчылык, жапачылык болбосун салтты сактап журт башчыларына, акылман аксакалдарына кеңешип-таңашып чечимге келерин, кыйынчылыктарда баатырларга таянарын жашырган жок. Орустарга ыктоону да туура көрдү, ага өзү да кыйладан бери ой бышырып жүргөнүн ачыкка чыгарды. Чогулгандар Карга аке айтмакчы “Сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус” дегениндей Боронбайдын кыска-нуска кебин “анык баатырдын сөзү”, “даана башчынын кеби” дешип, түгөл ыраазы болушту, “керегек бек болсун, кебиң эп болсун, баатыр” деп, ак баталарын беришти.

Чоң жыйын бүтүп, өргөөдөгү эл жакшылары сыртка чыкканда үч күн күтүрөгөн аш аяктап, кызыл тоонун этегинен жайылган ойдун ичи ээн-деп калган болучу. Суу жээктей кырка тигилген боз үйлөрдүн алды чечилип, ат-төөлөргө, өгүз менен топоздорго жүктөлүп, бириндей кетип жатышкан. Аштарда өтүүчү күлүк чабыш, оодарыш, балбан күрөш окшогон оюндардын аягы кечээ түш оой бүткөн болчу. Көпчүлүк суюлуп, жыйынга катышкан жакшылар талашсыз бүтүмгө келишкенине куунак тартып, жай-жайларына таркамак болушканда аштын ээси Алыбай:

– Айланайын Карга аке, Түлөкө ава, уруу аксакалдары, атабыздын ашына атайын тигилген өргөөнү жетимдетпей, эки-үч күнгө калып берсеңиздер. “Карысы бардын – ырысы бар” дегендей кеп-сөзүңөрдү дагы угуп алалык, – деп кайрылып калды. Ие, бул атадан келаткан каада-салт эмеспи дешкен карыялар көпчүлүктөн иргелип, өргөөгө кайра кайтышты. Анүстүнө “... өздөр калып” кеңешип, бышыктап алчу масилеттер көп эле.

БИР ЖЫЛ ИЛГЕРИ

*“Сабыр – сакалдууда,
Санаа – акылдууда”.*

Карга аке

Бытыранды, ар уруу, уруктарды өзүнөн чыккан бир мыктысы башкарып, ал өзү каалагандай “өтүгүн төргө илген” бийлигин жүргүзгөн заман өтүп, бир жалпы өрөөн, атпай кыргыз – бүтүн эл, бирдиктүү журт боло албай, кайсыл бир күчтүү урууга же сырттан келген баскынчыга жем болуп же көзүн карап келгенине нечен жүз жыл болуп кетти. Тиги эле уютку-мекени Алтай, Энесайдагы каганаты кыйрагандан бери ошондой. Ошол, ынтымагы жогунан көк түрктөргө да, уйгурлар менен монгол, кытайларга да чабылып, сүрүлүп, кордук көрүп, басынып келди. Мындан жарым кылым илгерки жонгор-калмактардын жоболоңдуу чапкыны кыргыздарды Алай, Анжыян түгүл Гысар, Каратегин, Көлөпкө чейин тентиткен болчу. Аны көрүп-билип турган кытайлар болсо жонгорлордун жоболоңу барган сайын күчөп, огеле күчтөнүп кетишти, бу ажыдаардын башын дал азыр кыйбасак бизди кийин моңголдордой болуп чоң кайгыга салбай койбойт деп, жер майышкан аскерлерин каптагып, жонгорлорду чоң-кичинесине карабай кырып, тымтыракайын чыгара кууганда кытайлардан качып, мурда басып алган Ысык-Көл, Иле, Балкаш жерин ээлип калалык деп бөлүнүп-жарылып келишкен жонгор-калмактарды кыргыз-казактар жолотпой, ар бири өзүнчө да, биригип да талкалашкандан бери жарым кылым чамала-

ганы менен алардын калган-каткандарынан дагы эле коога тартып, четки журт, малын чаптырып, кордук көрүп келишет. Ошондо Кытайдын Хун Ли деген падышасы Бан Ди деген урушка маш аскер башчысын жиберип, баскынчы жунгарларды жер менен жексен кыла талкандап, тукум курут кырбаганда кыргыз эле эмес, Азия чордонун жердеген башка элдердин кандай калайман-кайгыга кабыларын айтуу кыйын эле! Ошол жунгар-калмактардын кыргындан аман калгандары Эдилге кире качып кутулганы менен эски ордунда тоо-талаага жашынып калгандары дагы эле бир топ. Эми аларың кайрадан уюгушуп, күчтөнүп алып, баскынын кайра баштабайбы деген түпөйүл да жок эмес.

Кытайыңдын кылыгы курусун, качкан калмактарды кармап, жазалайбыз деп артынан сая түшүп Көлдүн Сан-Ташына чейин кууп келишип, кыргыздарга кол салганга батынбай, “бөлүп-жарып, бийлей бер” деген бузукулугун жүргүзүп, кыргыз-казак ортосуна от жагууга аракетин жасабадыбы! Алардын императору “эми силер менен чектеш болуп калдык, баш ийип келсеңер силерге тийбейбиз, өкүлүңөрдү өтүнүч менен жиберсеңер кайрымдуулук, сый көрсөтөм” деп, кыйды катын жөнөткөн. Ошондо Бээжинге бугу менен сарыбагыштардын атынан Бирназар бий, Черикчи Темир уулу, солтодон Ныша баатыр, саяктан Төрөке, кушчудан Шүкүр баштаган жыйырмадай өкүл барып, калмактар кезинде басып алышкан кыргыз жерлерин кайырып берүүнү императордон суранышкан. Ал жакка элибиз жайгашып алышкан деп Кытай төбөлүнүн чекараны бузбоосун сыпайы эскертип, аларды токтотушканын Карга аке жакшы билет. Ал кеңеш-жыйындарга өзү да катышып, күбө болгондон

улам “Кытайды карап кың дебе, кытайдан кыргыз тың дебе” деп, элди эскерткен.

Ал ал болуп, андан дагы, калмактардан араң баш көтөрүп калгандан он жыл өтпөй түштүк тарабындагы бийлердин азгырыгына алданып, боордош эле кыргызды Таластан тартып Сокулуктун суусуна чейин чаап, кыйла элди айдап кеткен Абылай хандын “Жайыл кыргынына” жол болсун! Куру намыска, ач көздүккө акылын алдырган журт башчыларынын каскагынан улам эгиздей эки эл жоолашып, калмактардан каруусу кайтып турган кыргыздардын кыйла мезгил казак туугандардын көзүн карап, алым төлөп келишкени Кудайга жагарлык ишпи?! Анткен менен ал баскындын чыгышында айтканын бербеген көк, Уйсун казактарынын Бердикожосу менен Улуу жүздүн башчысы, аргындардын Көк Жарлы Барак төрөсүнүн да кыргыздардын жылкыларын чабуудан баштаган каскагы чоң. Аларга эрегишип, азыноолак жеңиштерине шерденген саяктардын Каба уругунан чыккан Садыр баатырдын өзүн өзү хан сезип, Абылайды “сарт кул” атап кемсинтип, аны өзүнө өчөгүштүрүп, акыры өзү да, балдары да дарга асылып, кыргызга кыргын алып келгени эссиздик эмей эмне? Ошол, айныкей Абылай ханынан ээлигип калган казактардын кай бир атына заты шай келбеген каракчы “баатырлары” кайта-кайта кыргыздан жылкы чаап, тополоң салууларын дагы эле койбой келишет. Ал өзүнчө узак сөз. Ушул тапта кыргыз журтун, Көл өрөөнүн басып алсам, каратып алсам деген жоолор туш тараптан көз артып турган капсалаң кез. Нечен каар замандардан ушул кезге чейин бүткүл кыргыздардын бир ханга, бир туу алдына биригип, эл болуусу көктөн тилеген тилек гана болуп келди. Рас, ар аймактан өз башчысы чыгып, хан, чоң

манап деп көтөрүлүп, өз уруусуна баш-көз болгону менен жалпы кыргыз бир туу алдына биригип, бир башчынын айланасына чогула албады. Андай аруу ниет болуп, нечен мыктылар ураан көтөрүп, акылмандар чакырык салышканы менен уруу-урук башчыларынын гөрпенделик өзүмчүлүгү, ич күйдү куру намысчылыгы, баарынан дагы алыс-жуук душмандардын ачык-көмүскө бузукулуктары ага каскак болуп, бириге алышкан жок. Кыргыз аттууну бириктирем, оруска кошом деген кийинки Атаке баатырыбыз эмне болду?! Анын асыл тилегин да жапатырмак колдой албай коюшпадабы. Кыргыз – кыйынчылыкта, жоболоңдуу жоо чаап келгенде гана бириге калып, кайрадан чачырап кетүүчү жоокер... армандуу эл белем! Бүтүн эл болуп, жалпы кыргыз ынтымакка келе албаган менен жок дегенде Көл боору өзүбүзчө биригип, чоң манап көтөрүп алсак, сөзүбүз бир болсо, өзүбүздү, көлүбүздү коргоого көргөн аракет, дем болор. Ынтымагы бар журт экен деп биз менен башкалар эсептешер, сестенишер деген ой эзелтен эле көлдүн нечен мыктыларын ойго тундуруп келген. Бул ой-тилек Карганы да эс тарткандан бери кыйноого салып келди. Не деген акыл дыйкан-даанышмандарды, ажал менен арбашкан баатырларды көрбөдү, бирок, арасынан купулуна төп келген бири болбоду. Кай бирлери ишеним байлатканы менен Карганын айткан сөзү жерде калбаган, жалпыга өтүмдүү болгон учур эми келип олтурбайбы. Эл-журтту башкаруу үчүн акыл менен баатырдык аздык кылат, ал үчүн алыс-жакынды таасын көрүп, алдын ала сезе билген көрөгөч, көсөм, алды-артына терең ой бага билген олуя, жакырдан байга, өз менен өзгөгө чейин тең, калыс, эл менен жерге камбыл, өзүн эли-журтуна арнаган Манастай айкөл, курч болуу керек экен.

Андайлар сейрек болот тура, аттигиниң! Анда да албетте, адамдын жеке, турмуштан алган ой-сапат, сабактарынан мурда тоо чокуларындагы мөңгүлөрдөн башат алган өзөн сымал бабаларынан өтмө катар куюлуп келген таза каны, тектүүлүгү өзгөчө касиет белем. Кыскасы, адам баласына мүнөздүү бардык аруу мүнөз, сапаттардын журт башчысында болуусу кажет. Ал аскадай оор элдин жүгүн солк этпей көтөрүп кетүү бардык эле пенденин колунан келе бербейт. Ал эми журт башы жаңылса – жалпыга азап, кор! Ушундай убай Карганын жадынан күнү-түнү түк чыкпайт. Айрыкча токсондон ашып, өмүрүнүн азы калганда накта кыйноого айланды. Эли-жеринин мындан наркы көрөр күнү, турмушу не болор экен? Азаптуу эл ынтымакка келип, канткенде бириге алат?! Анын учугу кайда, эмнеде?..

Мына, эми ошол омоктуу ойлорун ачыкка чыгарып, ишке ашырууга бекем белсенип туру. Ага кезек келди. Көптөн бери Карга карыянын сыртынан көз багып, ынатканы – Боронбай. Анда журт башына ылайык сапаттардын баары шай. Алдан тайып, ыкшоолонуп, жалакай тарта турган куракта да эмес. От жүрөктүү отуздун кырына чыгып, кырк булоолуу ой багып калган кырк жашка ооп барат. Ой дыйканы, кармашса жоодон кайтпаган күч-кайраты да жетиштүү. Өзгөлөрдүн көзүнө толумдуу сөөлөт, сүрү да бар. Баарыга текши карайт. Жакынына жан тартып кетпей сый, алысты жерибеген кайрымчыл, калыстыгы байкалып калды. Баарынан да өзүнөн мурда эли-жеринин кызыкчылыгын жогору койгону жагат. Намыскөй. Эч кимге коюн-колтугун ачпай калбаат, кас-душманын акыл-амалга салып ийитип, өзүнө тартып ала турган жылдызы бар. Бул – башчынын башкы касиети. Бүгүнкү эзилишкен достун эртеңки айыгышкан каска ай-

ланарын ким билет. Сактык – бейпилдиктин башаты эмеспи. Тек, анын мындай оюна бийлер жалпы кошулар бекен? Же дагы да пендечиликке алдырып, өз арбайларын чаап, ынтымакка келишпесе кандай болот? Бийлердин билгенин бышыктап угуп-билүү керек. Алгач өз жактын тамырын тартып, бириктирүүдөн баштоо абзел деген бүтүмгө келген ал. Калганы андан соң, бир муштумга биригип, өз билегибизди чыңап алгандан кийин амалы табылар. Ботом, башкалар деле тирүү жан эмеспи, учурдун опурталдуу ургаалын туюп, билишип, ынтымакка келүү кезинин бышып калганын андап калышкан чыгар. Эл болгон соң элин ойлогондор болбой койбойт. Андай угуттуу сөздөрдүн топ-жыйындарда айтыла калып жүргөнүн угуп-билип жүрөт. Кандай болгон күндө да эми чоюуга болбойт, учур бышты, барбардигер, жакындарды бир билекке бириктирчү кез келди... Ушундай убайга байланган Карга карыя жакшылыкка аттанды.

ЖУУКУДА

*“Бүтүн болбосок – бүлүнөбүз,
санаасы бузукка бүгүлөбүз”*

Карга аке

Өзүнчө түтүн булата баштаганы Боронбай кыргыз-кытай чегиндеги байыртадан эле боордош Белектин Алдашына тийиштүү Койлууну жайлап, мал айдатып, эл-жер кыдырып Текес, Кулжага чейин каттап жүрдү. Ал жактагы элдин басымдуусу болгон уйгурлардан дос-тамыр күттү. Алардын жакшылары менен алыш-бериште болду. Кытайдын түндүгүн байырлаган уйгур, дунгандардын эзелтен эле тоо-ташта көчүп-конбой айыл, шаарларда там салып, эгин эгип, соода-сатыгын жүргүзүп, отурукташкан турмушшартына баам салып, акыл тегеретти. Айрыкча, ал элдердин алыста болсо да Кытай бийлигинин айткандарын так аткарып, анын заң-тартибине көнүп, бирдиктүү оокат кылганы таң калтырып, жакты. Кыргыздар деле ошондой байманалуу бир жерге байралып, жылуу-жумшак жашоого өтсө, бир туу алдына биригип, бир кепке баш ийип жашаса өздөрүнө эле жакшы болбойт беле. Күтүүсүз, малга кошуп элди да улам кыйсыпыр кырып кетчү чапкын, жуттан арылып, саны да арбымак. Бирок, эзели андайды баштан кечирбей, аркандап салган аттай деп отурук турмушту жектеген көчмөн элди өзүнүн ак ой-тилегине Боронбай кантип көндүрөт? Эзелтеден тоо-ташта көчүп-конуп, бүт турмушу байланган малына жайыт издеп, жер кезип, көчмөндүк канына жедеп сиңип калган калкты бир паста жерге байлоо

кимдин, канткенде колунан келет? Аттиң, адам баласынын акылына терең сиңмейинче жаңы нерсе жат бойдон кала берет тура. Андаганга көчмөндүктүн да желип-жорткон желдей эркин, каны-жаны таза, баш ийүүнү, байланууну билбеген азоо мүнөз, касиеттери бар! Тек, ал заман өтүп, жаңы турмуш өктөмдөнүп келатпайбы. Ушуну жетик түшүнө алсак кана?!

Бир чети элге жакындап, кийиктей обочолонбостон тууган-уругу менен аралашып жашоону, биресе уйгур менен дунгандардан жугузуп алган берекелүү дыйканчылыкты күчөтүү, ал үчүн тоотүзгө арык чаап, суу тартып, бак-дарак тигип, көпчүлүктү башка элдерге теңеп, жерге жакындатууну көздөгөн Боронбай атасы Меңмураттын конушу болгон Жуукунун Кызыл-Үңкүрүнүн тушуна көчүп келди. Бир чети ага-туугандарынын жайытыбыз тарып кетти, Боронбай келбесе, ага энчиленип берилгени менен көптөн бери бош калган атабыздын жерине көчүп барып, жердебейбизби деген күдүктүү күбүр-шыбырлары да ага жетип, акыры барар жерине эртеlep көчүүсүнө түрткү болгон. Ата жеринен кол жууса кайдан баш паанек издеп, кимдин жерине жалдырап, көзүн карап, жердемек эле. Өткөндө агасы Кирке да келип, быйыл болбосо келерки күздө көчүп барып Жуукудагы өз конушунду ээле, наркы өйүзүндөгү желдең, кыдык, бапа тукумдары өсүп, атадан калган ээлигиңе ыкыс берип турушат, инилериңди келиндери менен жиберемин, көчүп келгиле деп буйра айтып кеткен. Боронбай ошондо бу кыштан аман-эсен чыгып алсак, мал-башыбызды түгөлдөп алып эмки күздө көчүп барамын деп убадасын берип койгон.

Жуукуну өрдөп, Кытайга чейин Бедел ашуусун ашып кетчү эски жол менен Жети-Өгүз, Тоң жайлоолорунун жолдору тогошкон Кызыл-

Үңкүрдүн маңдайына жайланышканына удаа Алдаш атанын урпактары ата салтына ылайык биринин артынан бири келип учурашып, конуш жайлуу болсун айтып кетип жатышты. Көп өтпөй эле Карга аке бүтүндөй бүлөсү менен өрүлүктөп келерин айттырды деген кабар келди. Али жаш, эли-журту ичинде анчейин чоң кадыр-баркка жете элек Боронбай үчүн бүтүндөй Көл калкы түгүл түштүк жергесине чейин кадыры чоң, ток-сондон ашкан карыянын бүлөсү менен өрүлүктөп келүүсү күтүлбөгөн чоң урмат-сый эле. Мындайды ким күткөн! Кабарды уга сала Боронбайды коштой көчүп-пааналап жүргөн азыноолак айылы түгөл дүргүп, камынып калышты.

Мындай сыйга ичинен өтө ыраазы болгон Боронбай эл ичинде урматталып, аке аталган Карга карыянын бир билген купуясы бар экенин, тегин жеринен минтип урмат көрсөтүп келе жатпаганын туюп, акыл тегеретти. Дароо эле бу, Жуукудан алыс эмес, күн чыгыш тараптагы Кызылсуунун түзүн жердеген Кирке агасына ат чаптырып, андан наркы Арык атанын атка минерлери Байбото менен Сасыкелерди чакыра келүүсүн чабаганга тапшырды.

Көп күттүрбөй түшкө маал Кирке агасы байбичесин ээрчитип келип, түшүп калды. Аны көрө утурлай учурашкан Боронбайга Кирке:

– Айттырган экенсиң, Боке, угарыбыз менен жеңең болуп дароо жөнөй бердик. Карга акебиз келатса... чоң жөрөлгө болгон экен. Акылман аксакалыбыздын бир билгени бардыр. Камылгаңды шай кыл, жалпы ага-тууган тике туруп тосолу, кадырлуу кишини. Касиеттүү карыябыздын батасын алалык. Ага жеткен да бар, жетпеген бар, – деди олуттуу. Боронбай да толкунданып турганын жашыра албай:

– Айтканыңызда калет жок ава, кадырлуу карыябызга колубуздан келген бардык камылгабызды көрүп жатабыз. Камтама тартпаңыз: семиз кунан байталыбызды батага камдап койдук, иригибизди союп, келээри менен тартканга деп казанга салдык. Келиниңиздин дасторкону дайын. Акебиздин өзүнө болсо суусар тебетей менен Кашкардан алган жакшы чапанды, байбичесинин үстүн жаңылаганга Алма келиниңиз баарын ырастап койду. Уул-келиндерин да куру койбойбуз, – дегиче болбой жети-сегиздеги ойноок уулу Кылыч күйүгө чуркап келип Киркеге “чоң ата” деп учурашып калды. Ал – чынында Киркенин баласы. Боронбайлар Койлууда жашап турганда Акман жеңеси бир жашар Кылычты алып, учурашканы барган эле. Мейманчылап, бир чети кичүү абысыны Алма менен сөзгө кана сырдашып, ал, алиге согончогу канай элек келининин балага ниети бурулсун деген ойдо көп күн жүрүп калышкан. Ал арада Алманын мээрими нарис-теге үзүлүп-түшүп, жалынып-жалбарып, өз баласындай бооруна тартып калды. Аны байкаган Акман акыл тегеретип, абышкам деле уулдун бир тууган агасы эмеспи, жок дей койбос, иним балалуу болуп, тукумун калтырса экен дегенде ал деле ак эткенден так этет, ырым кылып Кылычты буларга таштайын, кайнимдин акылгөй, байымдуу сапаттары балама өтсүн деп тестиерин аларга калтырып кете берген. Акман коштой келген келин-кесек, теңтуштары менен үйүнө узай бергенде Алма жадырап-жайнап, жетине албай Кылычты бооруна кысып, аларды узаткан болчу. Бала да периште эмеспи, өзүнүн ырым кылынганын түшүнгөндөй жоодурап, Акманга кол созуп, талпынып да койбой кала берген. Мына эми, Боронбай Кылычты өз уулундай көрүп, мураскорум бар дегендей токпейил тартып, Алма

болсо энелик мээрим-ниетин түгөл балага буруп, бөпөлөп келишет. Жана, Акман Кылычты көрө сала энелик мээримин козголуп, канчалык элжиреп кетсе да кайним менен абысынымдын ичи ооруп калбасын деп, уулун көрмөксөнгө сала карап да койбостон өргөө тарапка басып кеткен. “Бала – баккандыкы”. Кылычтын Киркеге чеке-синен сүйдүргөнү менен, жанына көпкө байыр албай жандап өтүп Боронбайга жете белинен кучактай эркелей кеткенин көрүп, Акмандын ичи жылыды. “Жаманым, экөөнө чындап мээримин берген экен, ошентсин. Аман болсо болду, иним менен келинимдин кубанычы болуп жүрө бер”, – деп койдү ал, ичинен кушубак тарта.

Конокторго камдалган ак кийиздүү боз үйдөн чыга келген Алма Акман абысынын көрө коюп, утурлай басып, ысык учураша кетишти:

– Арыбаңыз, жеңеке! Аман-эсенчиликте турсыздарбы? – Адатынча жаркылдаган Алма кайын жеңесин өз эжесиндей төгүлө кучактап, бетинен сүйө кетти. Анын ак элечеги ажарлуу жүзүнө ого бетер көрк кошуп, мүчөсү сымбаттуу, кыймылдары кыздай элпек эле. Төрөбөгөнү эле болбосо андан кылдай кемтик таба албайсың. Токтоо, ак пейил, жүрөгү да, жүзү да жарык. Кайниси экөөнүн бири-бирине бардык жагынан төп келишкен жубайлар экени кубантып, суктандырат.

– Аманчылык, айланайын. Өзүңөрдүн мал-жаныңар аманбы? Өткөндө, жаңы конуш которгонуңарда келип-кеттим эле, эми минтип акебиздин шыпаасы менен кайра келип калдык. Жаңы конушуңарга көнүп кеттиңерби? – Акман кабатырланган болду.

– Кудайга шүгүр, жеңе. Келгениңиз жакшы болбодубу... бу жерге жакшы көнө албай жатабыз, төмөнгө журт которобуз го. Кышкысын

суук болчудай, – деп Алма сырын ачкан болду, бир чети абысынынын оюн билейин дегендей.

–И-и, ылайыгына, малдын отуна карайсыңар да.

– Кайниңиз акем менен кеңешер...

– Ооба, эркектер макулдашат да. Андан көрө өзүңдү, тигил сиңдиңди айтчы, көнүшүп кеттиңерби? Кантип жатат ал?

– Жакшы эле, жеңе, тирикарак экен, баладай, ичинде кири жок, оокатын кылып кетчүдей. – Алманын бул кушубак жообунан улам Акмандын санаасы тына түштү. “Көңүлдөрү табышкан экен. Ошондой эле болсун”.

Ал, “сиңдиң” деп кыйыта сөз кылып жаткандары Боронбайдын Текестеги уйгур досу Сабитакундун карындашы Каримахан тууралуу болчу. Он жылдай болсо да Алма төрөй албай, кан досум Боронбайдан тукум калбай калабы деп күйүнүп, малдуу-жандуу, коймаарек мүнөздүү дос-тамыры менен ымаласын дагы да арттырууну көздөгөн Сабитакун алгач оюн-чыннан сөз салып, кийин ачык эле айтып, акыры аны көндүргөн болчу. Боронбайдын оозу барбай жүрүп акыры Алмага Сабитакундун ниетин айтып, аялы да аны туура көрүп, Койлууда турушканда бирге барып уйгур-кыргыз салтын жасап, кызды алып келишкен. Ошол, он жетидеги керме каш, караторунун сулуусу Каримахан кичи аял катары дасторконун тейлеп жүрүп, меймандардын келишкенин туйбай калган сыягы. Сыртка чыгып, учураша элек.

– Ошондой эле болсун, Алмажан. Ыймандуу болуп, ниетин бизге берсе болду. Калганын өзүң үйрөтүп аласың да, жылуу сөз жыланды да ийинден чыгарат деген бар эмеспи. Акыл-эсиң жетет...

Алар ак өргөөгө жакындай бергенде эшик серпилип, ичинен шыңга бойлуу, ак жоолукчан,

жарык маңдай Каримахан булак эте чыга калып, ыйбаалуу жүгүнө:

– Арыбагыла... келиңиздер... кириңиздер... – деп калды жер тиктей, бир колу менен эшикти ачып. Анын ар бир кыймылына сынай көз салышкан меймандар:

– Арыба, айланайын...

– Кудай тилегинди берип, этегинден жалгасын, – деп сыйда алкап ичкери өтө беришти.

– Эсен-соо турасыңбы, Какен? – деп Акман келинин аяр кучактап, күбүрөнө чекесинен өптү. – Балканактай эркек балалуу бол, айланайын! – Али мындай ачык сөзгө көнө элек Каримахан кулагына чейин кызара уялып кетти. – Маңдайың ылайым жарык болсун, ниетиңен эгерим өксүбө. Турмуш-тиричилик деген ушинтип эле башталат. Алма эжекең менен кеңешип-келишип, оокатыңарды тың кыла бергиле.

– Айтканыңыз келсин, жеңе, жогору өтүңүз... – деген Каримахан кайын жеңесин ичкери киргизери менен кайын агасынын көзүнө көп чалдыкпоо ниетинде чыгдан тарапка шашыла өтө берди. Анын кыргыз адеп-салтына дилин берип үйрөнүп, тилине көнүп калганын баамдашкан кайын агасы менен кайын жеңеси “башы түзүк көрүнөт, буюрса жакшы бүлө болчудай” дешип, ичтеринен жакшылыкка жоруп коюшту.

Кирке төргө кабаттай салынган көрпө төшөктөрдүн төрүнөн мейман катары орун алып, аны коштой киришкен Боронбайдын кошуна-колоңдорунун сакалдуулары улуулаша олтура кетишти. Үй ичи иреттүү, ак, кара козулардын саңсаңдарынан куралып, төргө жайыла салынган көрпөлөр, уукка илинген кооз, оймолуу тушкийиздер, керегеге тиреле жыйылган түркүн түс төшөктөр, иреттүү чыгдан Алманын оокатка бүйрөлүгүн, уздугун ырастап турду. Эми Ка-

римахандан улам колу дагы узарып калбадыбы, үйүнүн көркү чыкпай койбойт. Баарынан да кенен жайылып, кай бири жаңы, түркүн даамга тирелген дасторкон өзгөчө эле. Андагы кыргыздын май тооч, боорсок, каттама, каймак, карын майларынан тартып уйгурлардын жыты аңкыган түркүн тандыр нандары, кызылала самсылары, көпчүлүгү али кыргыз көзү көрө элек мөмө-жемиш, даамдары кызык көрүнүп, көз тойгузат. Боронбайдын жаш аялы да катуу камынган экен деп коюшту баамчылдар ичинен.

Кирке алаканын жайып, дасторконго бата кылып, боорсоктон ооз тийгенче көөкөр менен кымыз алынып келинди. Кошуна келиндери жардамдашып, шыпылдай кымыз куюшуп, жанбүдөө түшүп жүргөн Алма Киркеден бери олтурган Акман жеңесине кымыз куюлган кесени суна бергичекти Кылыч эдирендей боз үйгө кирип келди. Аны көрө сала мээримин төгүлгөн Алма:

– И, ырас келе калбадыңбы, Кылычтай, атаңдарга кымыз суна аласыңбы? – деп, ага жайдары кайрыла кетти. – Кана, тегеренейин, чоң атаңа кымыз сунуп жиберчи.

Түркүн илбээсиндин мамык терилеринен кыюуланган чапаны, башындагы көк кырбу калпагы куп жарашкан Кылыч кесени кош колдой алып, этият басып барып Киркеге сунду.

– О, айланып кетейин! Өмүрлүү, бактылуу болуп, Кудай тилегиңе жеткизсин. – Кирке балага анчалык элжиреп-эрип кетпей комсоо алкап, кесени салабаттуу алып, кымыздан ооз тийип, дасторкондун четине койду. Калган меймандарга текши кымыз куюлмайын күтө туруу салт эмеспи.

Бардык урук-туугандарындай эле Боронбай дегенде Кирке ичкен ашын жерге коёт, бир туу-

ганы эмеспи. Инисинин тирикарак чыгып, элдин оозуна алынышы, күткөн бүлөсүнүн үлгү-сыйга арзышы кайсыл аганы кубантпасын. Боронбай бала кезинен тартып эле токтоо, оокатка тың, намыскөй чыкты. Өзүнүн турмуш-тиричилигин оңдоп алган соң бара-бара эли-жеринин камын көрүп, таламын талашып, атасынын ордуна бий көтөрүлдү. Улуулугуна салып, өзүмчүлдүккө алдырып, Кирке инисинен жол талашкан жок, тескерисинче анын акыл-туюмунун кеңдигин, нарк-насилинин жогорулугун, элге алымдуулугун байкап өзү жол бошотту. Нарктуу аталардын жолун улап кетерине көзү жетип, ага зобололуу ордун ыраа көрдү. Кебине кеңешчи, өөдө-дө өбөк, ылдыйда жөлөк болууга умтулуп келет. “Аял жакшы – эр жакшы” дегендей келининин да нарктуу, оокатка бүйрө, улуу-кичүүгө бирдей ыймандуу чыгып, Боронбайга төп келиши өзгөчө кубандырат. Жаман аял – алтын баштуу эркекти да кор кылып, өстүрмөк түгүл эл алдында кеп-сөзгө сындырып, абийирин айрандай төгүп, шермендесин чыгарат эмеспи. Эр жигиттин кендириин эмне кесет дегенде – мандемдүү ат, жаман катын, анан жокчулук кесет деген турбайбы бир кеменгер. Анын сыңарындай эки жубай төп келишсе бири-бирине жөлөк-таяк болуп, өсүп-өнүп, урмат-сыйга арзышат турбайбы. Пенде бакыты дегениң ошол окшобойбу!

Кирке ушундай ойго батып, жанындагылары менен ал-жай сурашып, дасторкондогу даамдардан учкай алып, напси басканча сырттан улам жакындап келаткан аттардын дүбүртү чыгып калды. Аны уга сала тура жөнөгөн Боронбайдын артынан четкерээкте олтурушкан топ жигиттер да түрүлө ээрчий жөнөштү. Аны байкаган Кирке инисинин жалгыз эмес, жанында ишенгендери

барлыгына, көпчүлүктүн урмат-сыйына арзып калганына кубанып, каниет кылды.

Шайдоот жүргөн Меңмураттын улуу уулу Байбото менен Сасыкени коштогон топ кишилер жакындап калышкан экен. Тез эле жете келип, утурлай тосуп чыккан Боронбай менен учураша кетишти. Ичкериден Кирке баштаган аксакал-көксакалдар жамырай чыга келишип, жаңы келишкен меймандарды үй ээлери катары жайдары каршы алышты. Булар, өткөндө Койлуудан Боронбайларды көчүрүп келгенде баш-көз болушуп, ушул конушка жайгаштырып коюп кетишкен эле. Саамга ал-ахыбал сурашып, аскалуу жашыл капчыгайга, сууну жээктей өскөн бак-бадалдуу өрүшкө саресеп салып турушту да, Боронбайлардын жаңы конушуна көнүп калышканын, Жуукунун малга ылайыктуулугун божурашып, өргөөгө бет алышты.

Дасторкондун дагы көркү чыга түшүптүр: Кулжадан алынган, кыргыздарда сейрек кездешчү чакан ак чопо табактарга казы-карталар, куйрук-боор тууралып, түркүн түймө-чоймо даамдар салынып, тизиле коюлуп калган экен. Алардын көбү уйгур аялдын колунан, жигеринен жасалып, Алманын дасторкону ого бетер берекелүү тарта түшкөнү көрүнүп турат. Калмактардын мизи сынганы кытайлардын айылшаарларына кыргыздардын каттоолору жанданып, алардын дүкөн, базарларынан малга, аң терилерге алмашып алынган нечен түркүн, адеми идиш-аяктар, жыты аңкыган чай, даам-тамактары алы жеткендердин дасторконуна минтип келе баштаган. Айрыкча алар менен кызуу алыш-бериш жасап, жашоо-турмушуна аралашып келгени Боронбай үчүн чоң олжо болду, алардын түркүн, кооз идиш-аяк, даамдарды жасоосун эле эмес, бак-дарак тигип, жер иштеткен-

ди, кыш куюп, там салганын көрүп, сырларын үйрөнүп алды. Баарынан да кытайлык түмөн түрлүү элдердин бир башчыга, жалпы тартипке айныксыз баш ийип, төбөлдөрүнүн көзүн көрүшпөсө да алардын айтып-жазган эреже-талаптарын эки кылбай так аткаргандары, өз оокаттарын өздөрү эле жасай беришери чоң сабак болуп, суктандырды. Аларга болсо бул адат кытайлардан жуккан. Элимде да ушундай болсо, аттиң, дедиртип, өкүткө салган. Нечен толгонуп ойлонуп, акыры ал иштерди алгач өзү баштап, үзүрүн көрүп, анан элге үлгү кылууну ойлоп, бара-бара акырындан бүтүндөй өрөөнгө жайылып кетсе деп тилек кылган. Жаңы нерсени өз көзү менен көрүп, колуна кармабаса сөз менен айтып, ынандырып, түшүндүрүү кыйын эмеспи.

Бата кылынган соң жаңы келишкен меймандарга кошулуп, жалпы кымыз ичилип, дасторконго кол узатылды. Сөздөн сөз уланып, калк арасындагы соңку кептер, окуялар айтыла баштады. Оропарада Карга акенин ден-соолугу, акылман кептери, таң каларлык калыстыгы да аңгеме-дүкөн болуп жатты. Ак жоолугунун үстүнөн уйгурлардын кундуз тебетейин кийген Каримахан жүгүнө кирип, ичине көмүр, отун салса шуулдап кайнап кетчү чоң чөөгүнүнөн сүттөп, жыты буркураган ысык чай куюп, Акман аркылуу элпек узата баштады. Бул, жаңы келиндин кайын-журтуна алгачкы кызмат көрсөтүп, улуулардан бата алуу жөрөлгөсү болчу. Анын чөөгүнү, ысык чайы да чанда болчу жаңылык эле.

ӨРҮЛҮК

*“Сындашкан туугандан
сырдашкан тууган озот”.*

Карга аке

Карга аке он чакты коштоочулары, кийинки аялы-балдары менен түш ченде келип түштү. Жаңы меймандарды Жууку суусунун боюна жөн билги Алма кыркалекей тиктирип койгон боз үйлөрдүн четиндеги меймандар олтурушкан жанагыл чоң өргөөгө кийиришти. Салабаттуу, баскан-турганы али тың, айланасына кыраакы көз салган Карга карыя токсондон ашса да сынынан кайта элек. Ортодон жогору бойлуу, эти ката элек, сөөлөттүү карыянын тике караган курч, акылман көздөрү анын кайратынын али молдугун ырастайт. Аны өзгөчөлөнткөн да ошол сапаттары. Кайсыл гана элге, жерге барбасын, биресе анын жашы улуулугун, биресе акылман, жалпыга жайылган атагын сыйлаган эркектер кош колдой учурашып, жол бошото четтеп, ургаачылар ызаттай жүгүнүшөт. Анан эмне, атактуу Атаке, Бердике баатырлар, бул эле көлдүк, даңазалуу Темир баатырга кошулуп, баскынчы калмактарга каршы айыгышкан чабыштарга катышып, аларды сүрүп чыгышканы эле эмне деген баатырлык, урмат-сый. Бул берендер болбогондо кыргыздын түндүк эли ата-жерин кайра жердеп, көлдүктөр ыйык көлүнө кайтышар беле, же кыпчак, калмактардай журтунан айрылып, жер кезип, мекенсиз калышат беле?! Булар кандай гана той-топур, чоң жыйындар болсун дайыма айтылган санжыра, узун сабак сөздүн өзөгү.

Сыртынан караганда кадыресе карылардын эле бириндей көрүнгөн Карга карыянын ар бир кеби нарктуу накыл, ар сөзү осуят делет. Өзүнүн көргөн-билгендерин, улуулардан уккан уламыш-тарыхты, санжыргалуу санжыраларды тунук көкүрөгүндө так сактай билип, акыл тегирменине салып айлантып, талдап, алардан накыл, кийинкилерге насаат чыгара билген даанышмандыгы эл ичинде аны “аке” деген чоң атакка жеткизип олтурат. Ал, чоң даража – ал адамдын көп жашаганына карап урматтап гана эмес, акыл дараметинин бийигине, элге сиңирген эмгегине жараша берилчү көлдүк элдин жогорку баасы. Көкүрөк туюмунун күчтүүлүгүнөн улам Карга аке болмуштагы Адам ата, Обо эне, алардын урпактары Огуз, Түрк, Кыргыздан тартып, нечен кызыл кыргын, оомал-төкмөлүү турмушту баштан кечирген санжыра-тарыхын бабалардан угуп-билип, аларды ушугезге чейин эсинде таза, так тутуп, санжыргалап айтып да келет. Ушундай угуттуу, көкүрөгү таза адамдар нечен кылымдарды карыткан кыргыз тарыхын эсинде даана тутуп, сан замандан кийинки урпактарына оозеки жеткирип жатышпайбы! Не деген улуу озуйпа, башка элдерде жок опсуз касиет! Аларсыз кыргыз элдигинен небак калып, жетесиз болуп ыдырап, жер бетинен небак жок болуп кетмеги турулуу болчу. Карга акенин нарктуулугу, барктуулугу ошол касиеттеринен улам.

Ошол даңазалуу Карга аке эми минтип, өзүнүн балдарынан да кичүү Боронбайга чоң ишеним артып, сый көргөзүп, өзү жалгыз келбей балабакырасы, жалпы Туумакашканын аксакалдары менен күтүрөй келип жатпайбы! Мындай урматсый болорбу?!

Шымаланган жигиттер кырк баштуу ак өргөөнүн эшигин каңтара ачып жиберишти. Ичке-

риде жанатан күтүп олтурушкан Меңмураттын, Шапактын аттуу-баштуу уулдары орундарынан текши дүрбөй тура калышып, сырттан эңкейе кирген карыяны, анын коштоочуларын жапырт амандаша тосуп алышты. Келгендер баары менен кол алыша жылуу учурашып, чыгдан аягында катар тизилип, жүгүнүп турушкан Акман, Алма, алардын четиндеги Каримаханды жылуу алкашып, жогору өтө беришти. Туу төрдөн Карга аксакал, анын жанынан Шапактын улуу уулу Шералы орун алып, анын сол тарабынан коштой келишкендер улуулаша жайгашты. Оң, чыгдан тарапта салтка ылайык, үй ээлери катары Шапак, Меңмурат уулдары.

Сый сактай сыйда амандашып, ал-ахыбалды сураша баары жайгашкан соң Акман менен Алма кытай, уйгурлардын сыр аяктарына жыты буркураган кымыздан сапыра куюп киришти. Шыпылдаган жигит жеңелеринин колунан аяктарды элпек ала коюп алгачкысын Карга акеге, кийинкисин Шералыга, андан соң катарлата кымыздан сунуп жатты. Бардыгына кымыз текши жеткенин байкаган Карга аке алаканын жайып дасторконго бата кылды:

– Кана, агаин-туугандар, конгон конушуңар жайлуу, берекелүү болсун. Тилеген тилегиңер келиштүү – түз, самаганыңар бериштүү – жүз болсун. Түндүгүңөрдөн түтүн буласын, тукумуңарды тукум уласын. Ата-бабалардын арбайы дайыма коргоп, колдоп жүрсүн. Оомийин!

– Оомийин. Айтканыңыз келсин, ава, – деп Кирке ыраазы боло батаны кабылдады.

– Оомийин... – деген көпчүлүк аларга дуу эте кошулду.

– Батаңыз тийсин ава, ыраазыбыз... – үй ээси катары Боронбай кичи пейил унчукту.

Жуукунун күчтүү чөбүнө тоюнган бээлердин бал кымызы баарына жагып калган белем, кере-кере жутушуп, бирден аяк бошотуп жиберишти. Аларды жаңырта берип, жигит чай суна баштады. Карга карыя дасторкондогу бор табактарга берекелүү тууралган жал, чучук, жая, казы-карталарга көзү толо карап, нандардын жаңы түрлөрүн, мөмө-жемиштердин көрк ачып турушун жаңылык катары жаңы келинге жоруп койду. Ырыс жугушат деген ушул турбайбы. Өз казанында эле кайнап, өзгөчөлөнө бербей бөлөк элдер менен да аралашып, алардын жакшы жактарын жугузуп алса жашоо-турмуш жакшырып, берекеси артып, ага жараша акыл-ой да өсөт тура. Кудасөөк болуп, сыйлашып, кайрылышып турганды айтпай эле кой, урушуп-чабышпай бейгам жашоонун кунары эле канча.

Дасторкондогу дүр-дүйүм даамдардан ооз тийип, кестиктери менен жал, жаядан кыя кесе даам сызып, кымыз, чайга суусунун басып олтурушту көпчүлүк. Карга карыя жанындагы саал мурдараак келген Шералы менен ал-жай сурашып, сөзгө тартып олтурду. Калгандар алардан кичүү, ыйбаа кылыша эки аксакалдын кебине кулак түрүшөт. Жаш туруп капталдан чыгып, улуулардын сөзүн буза, жула качып кетүүсү чектен ашкан осолдук, эссиздик. Андайлар элден, топ, жыйындардан чыгып калат. Мындан ашкан жаза барбы, акылсыз, адепсиз аталып.

– Айтыңызчы ава, сиздин баамыңызда алдыдагы күз, кыш кандай болот дейсиз? – Шералы суроо сала кетти. Аны билүүгө баары кызыгдар эле, кулак түрө калышты. Анткени, Карга акенин жайчылыгы да бар – алдыдагы мезгилдин сырларын, аба-ырайын жаңылбай айтып бере алат. Аны жылдыздардын тоголуусунан, жан-жаныбарлардын мүнөзү менен чөп-чарлар-

дын алдыдагы аба-ырайына карата даярдыгынан байкаса болот дейт. Табигатка кылдат кароо кыраакылыктан болсо керек. Ал да өзүнчө сейрек касиет белем. Карга карыя жай унчукту:

– Менин баамымда келе жаткан күз, кыш өз ирээти, өз маанайы менен болчудай. Тоо-түз, жакага убагында кар жаап, суук түшүп, чектен тышкары үзүмчүлүк, кысымчылык боло койбос. Отун-сууңарды жай камдап алгыла. Чочулап кереги жок...

– Аа, жакшы экен!

– Айтканыңыздай эле болсун...

Баары кушубак тарта түшүштү. Кыргыз баласы кышта кыйналат: суугу бир тең да, кышкы чөбү калың кар алдында калса жалаң мал менен жашаган элге малдын жуту баарынан кыйын. Анын зардабынан өздөрү да жутка кабылышат эмеспи.

– Эптеп кыштан аман-эсен чыгып алсак...

– Шүгүр дейлик...

– Жакшылык эле болсун... – Көпчүлүк куунак тартып, жандана түштү.

– Карга ава, көп жашка келип, көптү көрдүңүз, накыл сөздөрүңүздөн өз оозуңуздан уксак дейбиз. Айта олтурсаңыз?.. – Байбото мындай жайчылыкта боло келүүчү сөз учугун баштап калды. Көпчүлүктүн көңүлү анын кебине кызыгып турганын баамдаган карыя саал ойлоно калып, жамактата айтып кирди.

– Несин айтайын, мен билгенден Кудайдын бергени угулбайт, жалгаганы туюлбайт экен. Көрсө, жер жабырын казган билип, калк кадырын азган билет тура, жол катуусун баскан билип, жан таттуусун качкан, жылдыздын сырын асман, жылкынын сырын баккан билет турбайбы...

Аңгыча эшик серпилип, жана сыртка чыгып кеткен Кирке кайра кирди. Кепке көшүлүп бараткан көпчүлүктүн аны жактыра бербей карап калганынан осолдук кетирип койдумбу деп ыңгайсыздана Каргага кайрыла кетти:

– Карга ава, Боронбай инимдин салтка ылайык бу ата конушуна келгени ага-туугандардан, сизден бата алсам деген тилеги бар экен. Бир аз камылга да көрүп коюптур. Ошол атайын арналган малына батаңызды берип койсоңуз?..

– А, жакшы экен. Андай болсо сыртка чыгып бата кылсак, анан туура көрсөңөр жакшылар кайрадан кирип, акыл бөлүшсөк дейм. Өзүбүзчө сыр бекитер жагдай бар... – деген Карга карыя тура жөнөдү.

– Ие...

– Айтканыңыздай болсун. Ошентели, ава... – Кирке үй ээси катары макулдугун билдирди.

АЛГАЧКЫ “БАШ ТОГОЛОТМОЙ”

*“Билегибиз башка болсо да,
тилегибиз бир болсун”.*

Карга аке

Сыртта баары күтүп турушкан экен. Жигиттин колунан ноктосун жула качуучудай семиз байтал ойдолоктоп, окуранат. Сырттагылардын баары боз үйдөн чыккандарды карап, тынчтана калышты. Карга аксакал алаканын жайды:

– О, Жараткан!

Жонгорлуу жоодон сакта,

Жоболоңдуу доодон сакта.

Элиме бейпилдик бер,

Эрине берендик бер.

Жогуңар бар болсун,

Жолуңар шар болсун.

Бороке, тууганыңа туура бол,

Тутугуңа буура бол.

Кайратыңды элден ал,

Калбаатты жерден ал.

Жардынын байы бол,

Жакырдын жайы бол.

Адамдын арасында бол,

Алланын санаасында бол.

Караңгы түнүң ай болсун,

Калкың бай болсун.

Арбайлар ыраазы болсун,

Баталар шыпаа болсун.

Сойгон малың жакшылыкка буюрсун,

Ырыс-кешигиң алаканыңа куюлсун.

Оомийин!

Көпчүлүк ага кошула жапырт бата тартышты.

- Оомийин!
- Батаңыз кабыл болсун...
- Эли-журтубуз аман болсун...

Батаны акылман карыдан ал! Көңүлүң гүлдөп, жакшылыкка жанаша түшөсүң! “Карга акенин караанында касиети, оозунда осуяты бар” деген сөз тегин эмес белем! Көпчүлүктүн көңүлү көтөрүлө түштү, демине дем кошулду. Ак батанын күчүн кара – жамы журт бир паста жакшылыкка жүз буруп калды. Кыргыздардын батасында чоң касиет бар.

Коңур күз күчүнө кирип, желп эткен жел жок, бийик кырлуу капчыгай ичи мемиреп, коймаарек тартып турган экен. Илеби кайта баштаган менен бүгүн күн ачык, маанайы жылуу. Жашыл тулаң, тал-теректер саргара баштап, кышка кам уруп калышыптыр. Жакага түшчү мезгил жакын. Нечен жолоочу баш паанек тапкан Кызыл-Үңкүр тарапта балдар бейкапар ойноп жүрүшөт. Сыйлуу коноктордун камын көрүп, шымаланган жигиттер, булактаган келин-кесектер кызуу кыймылда. Жууку суусу таштан-ташка урунуп, төмөндө көөлбүп жаткан көлгө ашыга агып, тынбай күү-шаа.

Капчыгай ичине байкоос сала көз чаргытып, көрүшпөгөндөр учурашып, мал-жанын сурашып, кеңешип-таңашып саамга буйдалышкан соң жакшылар иргелип, кайрадан өргөөгө киришти. Дасторкон жайылган менен, үстүндөгү даамдар жыйылып коюптур. Жанына жардамчы алган жанагыл жигит киргендер олтурар замат кымыз куюлган кеселерди кайрадан улуулата сунуп жиберди. Бир кеседен кымыз ичилгенге удаа кол аарчы, табагын көтөрө кирген Кылыч олтургандардын четинен колго суу куюп кирди. Мындайда бата алуу да чоң сыймык, ырым эмеспи. Жуунгандар салтка ылайык Кылычка

ыйман, узун өмүр, бакыт-таалай тилеп, ниеттеринин кабыл болуусун каалап, жетине албай алкап, баталарын берип бүтөр замат, жигиттер табак-табак ириктин булоолонгон ысык этин көтөрүп киришти. Семиз эт улуулаша устукандалып, шыпылдаган жигиттердин сыңар тизелей калып майда туурап, суюктата чык куюп жиберешкен бешбармагынан “ал-ал”, “кол салдашып” олтургандар көп өтпөй кампая түшүштү. Эттин артынан бир кеседен кымыз жутуп, кайрадан кол жуулган соң келгенден бери ойго туна олуттуу олтурган Карга аке төрдөн кебин баштап калды. Чынында эле анын кебин, бүгүн бардыгын чогулткан сырдуу өрүлүгүнүн маанисин көпчүлүк күтүп олтурушкан. Баары кулак түрө, жанданып кетишти.

– Бу, келген жакшылыгыбызга удаа арай көз чарай кеңешип алчу кебибиз, бүтүрүп алар бүтүмүбүз бар эле. Ошого өтсөк. – Көпчүлүктүн көңүлү сөзүмө бурулсун дегендей карыя саамга үндөбөй калды да, коңур үнү менен сөзүн кайра жалгады. – Бу, Байботонун атасы Меңмурат, андан улуу Шапак атаңар окшогон мен теңдүүлөр өзүбүздүн көлдө төрөлбөй калышты. Калмактардын кайталаган баскын-капшабынын айынан көпчүлүктүн сөөгү Кетментөбөдө, андан наркы Арыстанбабда калды. Ошентсе да адам баласы болгон соң, айрыкча жаш улам өйдөлөгөн сайын өткөн-кеткенди, жаман-жакшылыктарды эстеп, эли-жериндин эртеңки тагдырын, келечегин көп ойлоп, санаага батат экенсиң. Көлүбүзгө кайтып келгенде төрөлүшкөн Кирке элүүнү, Боронбай кыркты таяп баратат. Мына, канча заман өттү, эмнебиз өзгөрдү? Биримдигибиздин жогунан нечен жоого чабылдык эле, дагы да ынтымакка келе албаганыбыздан эртеңибиз күмөн. Ала бол-

соң, алдындагыны алдырасың деген ошол. Бирлик болбогон тирлик курусун.

Кокон ханы кокобуздан алууга даяр, кытайлар башынан кыйды, бизге дагы да жакшылыгы жок экенин Боронбай сындуу барып-келгендерден угуп-билип жатабыз. Андай күч-кубаттуу кастарыбызга аздыгыбыздан, ар коктуга ажыраган ынтымаксыз элдигибизден кыргыздар каршы тике чыгып, аларга такоол боло албайбыз. Башкасын айтпаганда да кайберен Бугудан туулганыбыз үчүн, катын бугу дешип, өз бир тууганыбыз сарыбагыштар капталын салышат. Алардын деле жыргап кетишкенин көргөнүбүз жок. Биз дагы өзүбүздүн ынтымагыбыздын жогунан алар менен, Төө-Ашуудан наркы кыргыздарыбыз менен, бул эле Суусамыр, Нарындагы элибиз менен бириге албай келебиз. Сай сайын бийлерибиз, билгилерибиз бар, бирок бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарган бирдигибиз жок. Аны ырастап, жөнгө салып турарга бир башчыбыз жок. Ушундай капсалаң кезде Көл тагдыры, анын боорундагы биздин күнүбүз эмне болот? Же дагы жоо келгенче бытырап жүрө береликпи? Ойлонолу, жакшылар. Калмактарга каршы кыргыз аттуулар кыйынчылыкта жапатырмак биригип, жеңдик элек... кана, ошол ынтымагыбыз? Эми эмнеге ошол кездегидей бириге албайбыз?

Кана, Шералы, Байбото, Сасыке, силер эмне дейсиңер? Кандай ой-тилекте жүрөсүңөр? Жалпы бугуну, көлдөгү саяк туугандар менен арабыздагы ниети бир башка элдин башын бириктирип, бир колго топтоп, жоого каршы көтөрчү, эл ичине калысчылыкты орнотчу эрибиз барбы? Ага ким жарайт? Кимиси татыктуу? Айткыла, кеңешип-таңашалы, чоочун эч ким жок. Өрүлүккө удаа ошону үчүн келдим бул жерге. Көл ба-

шына жарактуу бир башчыбызды көтөрүп алсак дейм. Анын айланасына биригелик. Же, Кудайдын бергени бардыр деп эле мурдагыдай жалдырап олтура береликпи?..

Көпчүлүктүн көңүлүн көптөн бери өйүткөнү менен ачык айтылбай келген бул кеп баарын терең ойго салды. Арасындагы эч жапаасыздарга ойлонорго ой, дилине үрөн ташталды. Карга акенин бул өрүлүктөөсүнүн, мурдатан ичке катып келаткан бук, санаасынын төркүнү эми ачык болду. “Кайран гана Карга акем, өлбө! Карысаң да калбаат акылыңан, кайратыңан кайта элек турбайсыңбы, эли-жеринди ойлоп, санаа жеп. Менин конушумду шылтоолоп келгениңдин сыры ушул турбайбы. Бу жарыктык карыябызга эми кимиси эмне деген ой, жооп айтаар экен?” деген Боронбайдын ой-санаасы удургуп, бирок жаштыгынан улам сабыр кылып турду. Кепке Шералы кошулду. Сексенди таяса да анын үнү өктөм, кайраттуу эле.

– Өзүңүз “сабыр – сакалдууда, санаа – акылдууда” дегендей сиздин айткандарыңызда калет жок, ава. Сиз тарткан оор санаа небактан бери бизди да кыйноого салып келет. Аттиң, ар уруунун мыктыларынын башын бириктирип, сиздей акылмандарга кеңешип-таңашып башкарып, алысты көрө билип, жол баштаган бир көсөм, караңгыда жол тапкан даанышманыбыз болгондо эмне? Минтип, сай-сайлап бытырап, көрүнгөндүн көзүн жалтак карабас элек! Эртеңки көрөр күнүбүз кантет деп коркок билиш коога тартып олтурмак белек. Жок дегенде жалпы Көл эли биригип алганда эмне, бир азамат туу көтөрүп башыбызда турганда эмне... Сиздин акылыңызды колдоп Көл боору ошентели, ава, биз бириксек башкалар да айланабызга кошулушар... Кошу-

лушпаса да өзүбүз бекем турсак, жалпы арык, бугу бирикти деп өзгөлөргө сес болор.

Шералынын айткандарын өргөөдөгү улуу-кичүү жакшылар муюп, баш ийкей кошула олтуруп угушту. Үндөгөн эч ким чыкпады. Анын кебин жиреп, тигинтели-минтели деп кемчилигин таап, кеп-кеңешин айткан бирөө-жарым болгон жок. Анын баарын байкап олтурган Карга карыя жакшылыкка жоруп, санаасы тынып, саамга орной калган оор жымжырттыкты дагы өзү бузуп, сөзүн жалгаштырды.

– Жакшы сөз... Ынтымак дегениң – ырыстын иши, ырк кетсе – уруштун иши. Элде: “жакшы тилек – жарым ырыс” деген эзелки акыл бар эмеспи. Минтип ынтымак күтөлү деп тилек кылып турганыбыз – жакшылыктын башаты. Алачыктын уугу жер таянат, адамдын улугу эл таянат экен, биздин Бапа, Кыдык инилерибиздин да ой-тилектери биздей экенин угуп-билип жүрөм. Биздин бүтүмүбүзгө каршы чыгышпас деп ишенем. Желдендин балдары да ынтымак дегенде ичкен аягын жерге коюшат. Жапалак бий экөөбүз да бул тууралуу кептешкенбиз. Бир сөзгө келишет. Эми сен – Шералы, сакалдуусу өзүң болуп, иниң Байтөрөнү, уулум Жаныбекти кошуп, жаныңа жан-жөкөрлөрдөн алып Арыкмырзанын балдарына текши, наркы Алдаяр, Токоч, Токойлорго чейин каттап, бүгүнкү айтылган кепти көлдүн көкүрөк элине түгөл угузуп, алардын ой-санааларын билип келсең жакшы болот деп ойлойм. Ынтымагыбыздын уугу да, улугу да ошолор. Биз аларга таянбасак, алар бизди көтөрбөсө эки бирдей алсыз болобуз. Мурдагы майда-барат, ич ара талаш-тартыштарын унутушсун, тууган арасында андайлар боло берет. Бир туу алдына биригип, бир башчы тандай турган кез келди... ошону айткыла...

– Ие, айтканыңызда калет жок.

– Туура сөз...

– Ошентели... – дешкен көпчүлүк аксакалдын кебин дуу эте колдоп кетишти. Ийиндеги тоодой жүктөн арылгандай, жеңилдей түшүп, кымыздан кылтылдата кере-кере жутушту. Бу бүтүмдү угушкан көл башындагылар аны кандай кабылдашар экен, санаа-тилектерибиз бир чыкты деп, текши колдоого алып кетишеби, же эмнеге бизди чакырышпайт, биз эмне, эл эмес бекенбиз, баарын неге өздөрү чечип коюшкан деп, ынтымак бузулуп, каршы чыгышар бекен... деп эки анжы ойго кабылгандар да болбой койгон жок. Андай болуусу да толук этимал.

Карга аке кебине көнгөн өргөөдөгүлөрдү ыната бир сыйра тегерете карап алып, кайрадан ойго тунуп калды. Дагы кандай ой багып олтурат, бу акылдын баба дыйканы. Ал опол тоодой ойлорун кайдан алат? Биринен экинчиси бийик, терең. Азыркы айткандарынын артында дагы бир билгени бардай. Аны качан айтар экен, эмнеге дароо айтпады?

Көпчүлүктүн күбүр-шыбырын Байботонун басыңкы үнү бузду. Кебимди кимиси кандай кабыл алар экен, орунсуз болуп калбагай эле деген кабатырынан улам болсо керек.

– Кебиме чулдук берсеңиздер сиздерге айтаарым бар эле агаиндер, – деп баштады ал сөзүн, баарынын кулак түрө карап калганынан ал кебин жалгай берди, – Бу Борокебиздин конушуна келгени эл-журттан бата алайын деген тилеги бар экен. Суук түшүп кете электе элди чогултсак дейбиз. Жогорку агаиндердин, төмөндөгү бапа, кыдык, саяк туугандардын жакшыларын чакырабыз. Мен дагы Шералы авам менен сиз айткан туугандарды аралап, сөзүңүздү аларга жеткизип, ошондо биротоло чакыра кел-

сек дейм, Карга ава. Кептин калганын ошондо ортого салып, кеңири кеңешсек туура болот го?

– Ап-бали! “Акыл – жаштан, асыл – баштан” деген ушул, жакшы тилек, туура оюңар бар экен. Ылайым ишке ашсын. – Карга аке аны кубана колдоп, көзү жандана ордунда күйшөлүп алды. – Артыбызда акыл улачулар бар турбайбы! Туякка – жер тирек,

Канатка – жел тирек.

Карага – мал тирек,

Канга – эл тирек... – деп, өзүнчө сырдуу күңгүрөнүп алды. – Атадан ашкан уулдар болбо-со элдин куту кетер. Кудайдын кулагы сүйүнсүн, аз болсок да саз элбиз. Душманга айбат кылар алыбыз да, акылыбыз да бар экен. Шералыга арка-бел болуп көлдү кыдырып келгиле. Элден бата алам деген Боронбай да бирге барса жакшы болор эле...

Карга карыя Боронбайды бекеринен атаган жок. Жанатан ой-санаага батып олтурганы да Боронбайга байланыштуу болчу. Илгерки бир окуя эсине түшө калган. Ал мындайча болчу: тээ, өткөндө, Боронбай тогуз-ондогу өспүрүм кезинде казактардын айтылуу Абылай ханынын Аалы төрө деген бир уулу көлдү кыдырып жүрүп, Меңмураттын агасы Шапактыкына мейманчылап келип калат. Ал төрөнүн айтканы айткандай, дегени дегендей төп чыккан чоң сынчы болгон экен. Алар сый көрүп олтурган боз үйгө бир кезде энтеңдеген тестиер Боронбай кирип келип Шапак атасына “жайлоодон жылкылар түштү, ата, каалаган бышты, кунаныңды ала бер деп өткөндө айттыңыз эле...” деп кайрылып калат. Атасы “бышты сенден айлансын, биз менен олтура тур” – деп, Аалы төрөнүн кулагына бир нерсени айтып, шыбырап калат. Ал сыртка чыгалы дейт. Шапактын жол берүүсүнөн ки-

йин Боронбай өзү каалаган азоо, тик кулак акбоз атты кармай албайсың дегенине болбой кармап, ноктолоп, ага көнүп, жоошуп калган атты жетелеп чыкканда Аалы сынчы жанындагы Шапакка бардыгын өзүң көрүп турбайсыңбы дегендей сырлана, жылмая карап:

– Бу балаңардын бешенесинде жарык шам күйүп турат. Эч кандай сындын кажети жок. Сыры да ичинде экен. Амандыгын тилеп, тобо дегиле, – деп Шапактын наркы жагындагы Меңмуратка да жылуу карап, башын саал ийкеп койгон. Анысы ушул балаң кут болсун, аны менен сыймыктангын, буюрса үмүт-тилегиңди актаган элдик адам чыгат деген сырдыкана кубанычы эле. Аларды тегеректей көз салып тургандардын баары эле ал купуя сынды, сырдашууну байкабай калышкан. Сейрек, Карга окшогон кыраакылары гана байкап, алар да сыр беришкен эмес. Сынга сын айтуу кесирлик, осолдук. Кезинде айтылуу Санчы сынчы да Боронбайдын чоң атасы Алдашты көргөнүндө: “Алдаш – Алдаш экен, бийлик менен кандаш экен, калкка кыжалат кылбаган, калыстык менен жалгаш экен” деп айтканы тууралуу аңыз кеп да бар, эл ичинде. Эми мына, “аккан арыктан суу агат” дегендей ата-бабаларынын каны менен келген ариет, касиеттери Алдаштан Боронбайга жугуп, алардын жылдыздарын жаркытып турат. Ага бир ак сөз: азып-бозгон мурдагы зарзаманда бугудан алышкан жубайлары эли менен атажуртуна кайтышканда алардын боюна кеткен балдарын доолап келишкен жат жерлик түркүн кишилерге жыйырма жаштагы Боронбай нечен азап-тозокторго моюн бербей көз жарып, өнтөлөй өстүргөн энелеринен боор эти менен тең балдарын жулуп берүүнү намыс кылып, доочуларга татыктуу жообун берип, куру кол кайтарганы

эмдигиче сыймык менен айтылып келет. “Ээсиз кой – карышкырга той” кылбай, ошондо эле эже-карындаштарынын таламын талашып, намысын коргой алган. Андан беркиси канча?! Баарынан да ошол, эрезеге жеткенинен тартып элин-жерин кыдырып, өз көзү менен баамдап, сырларын байкап, аттуу-баштуу, алдууларын талдап, аларга жакындашып, баарыга күйүмчүлдүгү, калбааткалыстыгы менен элдигин көрсөтө алды. “Бейпил жашайм десең, коңшундун тынччылыгын тиле” дегендей кошуна уруу, элдер менен тил табышып, алыш-бериш, сый мамиледе болуп, өз таламын да жедирбей теңата болуп келет. “Өлүү дүйнө бир жоолук, же бир жуттук” деп, көроокат топтоого, ал аркылуу мансап күтүүгө түк кызыкпай, эшигин баарыга ачык коюп, дасторконун кенен жайып, мал-мүлкүн элдин ишине жумшаганы баарыга жакшы маалым. Ошонусунан улам Көлдү байырлаган бүтүндөй бугу, сарыбагыш, саяктар менен ымала күтүп, казак туугандардан тартып тигил эле өзүн ажыдаар сезген кытай падышасынан бери эсептешип, сыйлап, элчи-өкүлдөрүн байма-бай жиберип олтурушат. Мындай акыл күтүп, кадыр-баркка жеткен ким бар, Көлдө? Көрүнбөйт. “Шүгүр дейли, Арык, Бугуга эмитатыктуу башчы буюруп турат, ишибиз оңолор” деп, ичинен бел байлап, өзүнчө күрсүнүп алды Карга карыя. Аны көптөн бери кыйнаганы: ошол ооматка багышталган ой-санаасын бийлери көп жалпыга кантип жетик жеткирет, канаткенде аларды бир боого бириктирип, Боронбайды баш манаптыкка көтөртө алат? Өз башынан башканы ойлобой, ынтымакка жат, ыргыштаган кай бир бийлер ал ак тилекке көнүшөбү? Жапатырмак колдоп алышса кана! Түбү бир эле атанын балдары бири-биринин жылкысын чаап, кыз-келин, жайыт, мансап талашып, чабыша кетип... алтур-

гай, атамзамандагы кегин ичине каткан кай бир карабаскырлар баш ийбейбиз, бизден жаш немеңе, ал эмне, машаяк бекен дешип, тескери кетип, араң турган көз эле, чыгып кетти өзү эле болуп кетсечи? Анда эле кудай атты! Көптү көргөн көсөм Карга жатып-туруп ой бышырып, улам аздан уруулаш идиректүүлөрдөн чогултуп, аздап акыл-кеңешке жем таштап, элге кулак кагыш кылып, чоң жыйынга жол ачууну туура көргөн. Бу жолку өрүлүгүнүн терең сыры да ошол – Боронбайды көтөрүү иштеринин башаты болчу.

Ошол учурда кең көкүрөк, жар кабак, олбурлуу жигит боз үйгө баш багып, шашылбай олтурушкан меймандарды сыртка чакырып калды:

– Көк дөбөгө кийиз салып, көрпө жайып койдук. Таза абада дем алып, тамак сиңирип, кымыздан ичиңиздер...

Шашылбай олтурушкан аксакал-көксакалдар кыйла олтурушуп буттары уюп калган экен, чакырыкты угушары менен бири-бирин жөлөптөп, тамашалаша жапырт көтөрүлүштү. Кушубак, жанатан бир сөзгө келип алышканына каниет болушкандай.

– Ошентели...

– Туура болду...

– Сөздөрүбүздүн калганын, ошояктан жалгайлы, – Жөнбилги Шералы Карга акенин дагы да айтар сөзү барлыгын боолгой сүйлөнүп койдук.

Сырт дымырап, жылуу, күн кечке ооп коймаарек тартып туруптур. Кыркалакей казылган очоктордон көк түтүн булап, казандарда кайнаган жаңы эттин жыты келет. Наркы-терки шашылган келин-кесек, жигиттер очоктор менен бозүйлөрдү аралап, конок камында. Окчунда жамыраган козуладай чуулдап оюндун кызыгына батышкан балдар менен кыздар.

Күнжүрүш тарапта ак мөңгүлүү тоолор көк тирей калдайып, үзүл-кесил булуттардын жай каалгыганы болбосо түпсүз асман көгөрүп, ачык. Шаркырап аккан Жуукунун суусунан обочодогу дөбөчөгө уй мүйүз тарта олтура кетишкен ак-сакалдарга кымыз сунулду. Суу жээктей өскөн сары талдар менен майда бадалдарды этектей жайылган киши бою чийлер саргая баштаптыр. Төмөндө чалкыган Ысык-Көлгө чейинки жайыкка жайылып кеткен капчыгайды өрдөп, көз кубанткан ушул көрүнүш созулуп жатат. Жайыкүзү Жуукунун ичи малдын бейиши эле. Андан жогору Карагай-Жылгадан Үзөңгү-Куушка, тиги эле Беделге чейин жайыты кенен, түмөн түркүн чөптөрү дары. Жылкы, койдун арык-торугун издеп таппайсың. Кышкысын кары калың. Ошентсе да тез эрип кетчү күнгөй жон-кырларга, төмөнкү Эгиз-Кара-Талаага, Тосордун кары жука тоо беттерине, түздөрүнө мал жайылат. Жердин ал сырын эл небактан канык билет.

Ушундай керемет көрүнүшкө көзүн тойгуза караган Карга аке дагы эле сумсайып, ойлуу олтурду. Тигинде сыры белгисиз Ураган-Таш заңкаят. Көрпө тебетейин калдайтып, чепкенин желбегей жамына мандаш токунган ал туурунда олтурган карыган бүркүттөй сүрдүү. Акылман кишиден баары айбыгып турушат эмеспи, карыянын жанындагылар жай сүйлөшүп, андан ыйбаа кыла олтурушту. Мындайда качанкы бир кездеги даанышмандын накыл кептери, чечендердин не бир курч сөздөрү, эл ичинде уламышка айланган туу жыгар, тутулгус баатырлардын эс талдырган эрдиктери менен кан кызыткан күлүк тандоо, таптоо сырлары, аламандуу ат чабыштар биринен сала улам бири уланып айтыла берет. Санжыра билгендер саймедиресе эстуту-

муна таң бересиң, улам сурап, өз тегинди, тууган-уругунду таанып, таңданасың, кубат аласың.

Жанындагылардын кептери кулагына кирип-кирбей, тунжурап олтурган Карга аке жанындагы Боронбайга капысынан жай унчукту. Баары үндөбөй, карыянын кебине кулак түрө кетишти.

– Бу, Бороке, Жуукунун суусу – жуурат, турпагы май. Сырты сынга толгон карагайсыз Тарагай! Бир жаралган керемет дүйнө. Көлдөй көл болорбу да, Жуукудай жер болорбу! – Аксакалдын кепти минтип маселдете алыстан айлантип жатканында терең сыр бар экенин туйган көпчүлүк кебине арбала түштү. – Айтылуу Аккочкор сынчы Жуукубузду көрүп: “Ылаңдуу мал келсе айыгаар, эки падышанын жолу экен, жердеген ким болсун өзүн унутуп, эли-жери үчүн эси кетип камыгаар” – деп суктанган, баа берген экен. Бу сөздүн калети да, калпысы да жок. Казактар кайың саап, кыргыз Гысар, Көлөпкө киргенде азып-тозуп, жердин жерин, суунун суусун көрбөдүкпү! Биздикине теңдеши жок! Бабаларыбыз жердин соорусун бизге мурастаган тура. – Карыя ой топтой саамга туна түштү. – Ушул бейиштей жерибизди коргой албай калбадыкпы ошондо. Анткени калмактардын нечен сан бийлери менен баатырлары бир коңтаажысына баш ийгенди жат кылып алышкан экен. Анын айтканына баары жабыла ык коюп, шилтегенине жапатырмак көнүшөт тура. Биздин бийибиз да, баатырларыбыз да көп болгону менен биримдигибиз жок болду. Бийликтин күчү – биримдикте. “Көп жашаган – сынчы, токой аралаган – үйчү болор”, мен да кылым карытып эл ичинде жашап, кимдин ким экенин, кайсыл элдин кандайлыгына көзүм жетип калды, Боронбай. Экөөбүз Жуукунун эки тарабында коңшулаш жашап жатабыз. Байкадым, бааладым. Кыргызды кыргынга сал-

ган калмактын камчысы кайрылбасын, калкым Көлүнөн айрылбасын! Биз Кыргыз-Кытай эки падышанын жолунда турабыз. Кытай падышалыгына ниетиң жок экен. Кокондуктар колтуктан кирип Нарынга, Чүйгө жетти. Арааны күч Абылай хандын алаамат-чапкыны кайта келбесин. Элибизди жоңгорлуу жоодон сактасын, жоболондуу доодон сактасын! Мында Меңмурат уулдары түгөл олтурасыңар, атаңар эл ичинде кадыр-барктуу, даанышман киши эле. Калыс, кенен болчу. Ошондой жакшы атадан Боронбай сага артык касиеттерди берген экен. Бүгүн балдарымды ээрчите келип сага батамды берейин деп келдим. Ушул куттуу жерибизди, аны жердеген элибизди жоодон коргой турган баатырыбыз сен болгун. Андан барып жалпы бугуга, көл элине ээлик кыл. Тилеген тилегиң сааты чыкпай саал кечигип жаткан экен, жыл өтүп ал тилегиң кабыл болор, эки жарың көктөн эңсегениңди таап балканактай эки уулдуу кылаар. Элим деген ак санааң бар, жерим деген ниетиң жар, кең пейил уулубуз болдуң. Ушул басыгыңдан жазба, Алла-Таалам сени колдосун, оомийин.

Кадырман Карга акенин капысынан ачык айткан бул батасына таңданышкан көпчүлүк:

– Оомийин!..

– Ата-бабалардын арбайлары колдошсун!

– Кудай колдосун... – дешип, жапатырмак батага кошулуп кетишти.

Карга акенин катылуу сыры, ак батасы өзүнө багышталганына биресе таң калып, биресе сүйүнгөн Боронбай сыңар тизелей калып, оң колун жүрөгүнө ала:

– Батаңыз тийсин, ата, ниетиңизге ыраазымын... – деп башын ийе таазым этти.

Ошол кечте Боронбай конушуна кайтмак болгон Карга акени өз колу менен колтуктай аттандырып жатып:

– Минтип, тууган көзүнө, душман сөзүнө мага чоң жөлөк-таяк болуп келгениңизге кулдук урам. Андан да Жууку аймагындагы агаиндерге башчы кылып койгонуңуз мен үчүн сыймык. Батаңыз тийип, жыл айланып дагы жыйылып калгыбыз бардыр... Сизге кеңешейин дегеним: ыйык батаңызды алар замат Көл кыдырып чыкканым орунсуз мактаныч болобу дейм. Ар кыл кеп чыгып кетер... сиз айткан туугандарды сакалдуулар менсиз эле кыдырышканы оң болор?.. – деген айтылган кептин артын жазбай түшүнгөн карыяга кыйытып. Карга аке ат үстүндө саамга ой токтото калып:

– Боке, минтип, мага кеңеш салганың ыйманыңдын тазалыгы. Кудай ошонундан берер... Аманчылык болсо эмки күздө жакшылык болор... Оюң туура, – деп, өзүнө жараша күдүктөнтө жооп берип кете берди.

Ошентип, касиеттүү Карга аке алгачкы топ жыйында баш тоголотту. Кийинкиси качан, кандай болор экен?..

КАРГАШАЛУУ КАЛМАКТАР

*“Кудай элдин тилегин кабыл кылды.
Калмактын камчысын каруудан какты,
калмак жоо – ниетинен тапты”.*

Карга аке

Жуукуда күз башталып калган күндөрдүн биринде Карга бий боз үйүндө комузун кыңгыратып, ойго батып олтурган эле. Алма чыгдан тарапта кыбырап жүргөн. Сырттан күтүүсүз аттын дүбүртү, кобур-собур үндөр чыгып, көп өтпөй Боронбай кирип келди:

– Арыбаңыз, ава! Мал-жаныңыз аманбы? – деп, артынан ээрчий кирген агала, быжыгыр сакалчан, селдечен кишиге кайрылып, – жогору өтүңүз, дамбылда. Бул, менин агам – Карга бий, – деди шайдоот. Калган экөө Боронбайдын жигиттери, бири меймандын жандоочу экен.

Меймандар учурашып, жай алышып, кымыздан кылкылдата жутушкан соң журт билгилик кылып Боронбай алгач сөз баштады:

– Бу дамбылданы жигиттер жолдон жолуктуруп алып келишкен экен. Көрсө Сабитахун тамырым мага жиберип, жандоочу экөө издеп келатышыптыр. Кызык сөздөрү көп экен, бирге угалык деп, сизге алып келдим, ава.

– А-а, дурус, дурус кылган экенсиң, жайчылык менен келген бекен? Ал тамырың аман-эсен жүрүптүрбү? Мал-жаны кырсыктан тышкары бекен? – Карга бийдин кызыгы арта сурай кетти.

– Ээ аман, аман, – меймандын тотуккан жүзүнөн, өңү өчүңкү кыжымы селдеси менен этек капталы тилик чапанынан улуту бөлөктүгү

көрүнүп турганы менен кыргызча так сүйлөдү, –Сабитахун үкам мени ашынасына жолдоп, келип калдым.

Дамбылданын кебинен аты Келдахун экени, Сабитахундун алыс эле агалары болору, жаштайынан кат таанып, калмактардын кызматына өтүп, бара-бара алардын ордосунда Банжур деген ноёндун катчысы болуп жүргөнү маалым болду. Калмактарды кытайлар кырганда ноёну менен казактарга өтө качып, ал жакка артынан кууп барышкан кытайлардын колунан ноёну каза болуп, өзү эптеп элине кайткан экен. Аны Боронбай бийге калмак-кытайлар тууралуу айтып берип, из жашырып, мейманчылап кел деп Сабитахун жибериптир.

Конок каадасы көрүлүп, малга бата кылынган соң дасторкон үстүндө Келдахундун кебине чулдук берилди. Чынында эле Келдахун көптү билген, кыйланы башынан өткөргөн, сөзмөр да киши экен. Айткандары сыпаттуу, ынанымдуу да чыгып жатты. Сабитахун бекеринен жиберген эмес экен, анын айткандары кыргыздар үчүн абдан маанилүү экенин билген да, ал эстүү киши. Ниети таза эмеспи, Боронбай экөөнүн ойлорун билгендей, дал түндүгүнөн түшүптүр. Анүстүнө калмактардын тике ордосунда кызмат өтөп, айтып жаткан окуяларына өзү күбө болгону булар үчүн өтө маанилүү да, ишенимдүү да эле. Кызыл чийкил, эти терисине жабышып, жаагы шимирилген Келдахун көмүрдөй кара көздөрүн сүзүлтүп, агала чокчо сакалын кез-кез учкай чоюп коюп узак сөзгө кирди. Үнү да жумшак, жагымдуу экен.

– Дүйнөнү дүңгүрөткөн калабалуу Чыңгызхандан калган зор аймакты өзүмчүл балдары биринен-бири талашып-тартышып, бытыратып үч ордого, андан нечен санга бөлүп алышкан соң

майдаланып, алы кеткен алардын чыгышындагы манжурлар, алардан кийин батыш тарабындагы элдерден жонгор-калмактары катуу чыгышты. Кылымдап кырчылдашып жүрүп, Жунгария деген өз мамлекетин түптөп, коңшуларын чаап, өзүнө кошуп алып жатып, Монголистандан тартып күн батышы Оролго чукул, Ташкен, Кашкарга чейинки чалкыган аймакка ээлик кылып калышты. Түштүгү Кытай-Цинь империясына, батышы Орус падышалыгына катуу кооп жараткан зор күчкө айланды. Арам иштин акыры жок дегендей, атасын тааныбай, көп элдин бириндей казактарды кайың саадырып, кыргыздарды Гысар, Көлөпкө чейин тентитип, дөөгүрсүп-дүркүрөп турган калмактардын өз башына акыры каран түн түштү. Бардык иш кайтарымдуу эмеспи. Мындан элүү-алтымыш жыл илгери калмактарды катуу кармап, ташын өөдө кулатып турган коңтаажысы Галдан Серен өз ажалынан өлөрү алдында тактыны ортончу уулу Сыбан Доржи Намжилуга мурастайт. Ал, көпчүлүктө Ажаан хан аталган уулу үч жылдан соң, он алты жашында бир туугандарынын кутумдугунан тактыдан сүрүлүп, өлтүрүлөт. Андан кийинки “салбар катындан туулган арам сийдик” – даана мураскор чоң Черен Дондук менен Намжилунун уулу Дубачынын башын аттап өтүп агасы Лама Доржу тактыны ээлеп алат. Анын Дондукту “арам сийдик” дегени – кытайдын Эжен ханы тынч жашайлы деген ой менен кезинде өз кызын Галдан Серенге аялдыкка берет. Ал өзү барбай каада күтүп, биресе тындым кылып коёбу деп чочулап, кол алдындагы кишилерин жиберип, алары кызды кышында алып келатышканда катуу кар бороонго калып, азап тартышып, жолдон адашып калышат. Кыз ооруп, жолоочулар капчысынан Ала-Тоонун чыгыш учу тарапта бир топ баа-

тырлары менен жол тосуп, чек кайтарып жаткан Улуу жүздүн Төлөкөй деген баатырына жолугуп калышат. Төлөкөй аларды эки-үч күн конок кылып, тыңытып, эми элиңерге баргыла десе, кыздын али алсыздыгынан алар кете алышпай, Төлөкөйгө жалынып, жалбарып жатып, ошол жерде кыштап, жаз чыкканда гана жолго чыгышат. Ошондо кыз Төлөкөй баатырдан кош бойлуу болуп барып Дондукту тууган дешет. Агасы Лама Доржунун аны “арам сийдик, казактын баласы” деген кемтик кебинин төркүнү ошол экен. Анык-чыны белгисиз ошол кепти агасы шылтоо кылып, теңине албай, кемсинтип, салтка ылайык кичүү мураскер катары аны, андан кем эмес мураскор – Галдан Серендин небереси Дубачы экөөнүн башынан аттап, тактыны ээлеп алганы калмак салтында ойго келбес арамдык болучу. Дубачынын ээлиги ойроттордун башка ноёну, мамилеси жакын жана досу Амурсананыкындай эле Тарбагатайда болчу. Амурсана болсо «ак туунун хойту» саналган ак сөөк тукумунан болгону менен ойроттордун таасирдүү катмарына кирген эмес. Анын чоң атасы өткөн кылымдын биринчи жылы Волгадан Жунгарияга келип, кармалган. Амурсананын атасы Уйзеихечуши тайчы болсо Галдан Серендин кызына үйлөнүп, андан Амурсана туулган.

Мансапкор Лама Доржунун тактыны ээлеп алуусу кай бир таза тайчылар менен атактуу ноёндорго жаккан жок. Ортолорунда ачык эле так талаш жүрүп, өзүн чыныгы ак сөөк, тактыга татыктуу санаган чоростордун ноёну Дубачыны колдогон Амурсан, ноёндор Банжур, Батма, Ренже Серен болуп тактыны тартып алышмак болгондо Лама Доржу ал кутумдукту билип калып, баарынын тымтыракайын чыгара кууйт.

Дубачы, Амурсан, Банжур үчөө аркаларынан сары изине чөп сала куугунтуктаган Доржунун колуна качышып, коңшу казактардын Орто жүзүнүн султаны Абылайга барып, баш калкалашат. Батма менен Ренже Серен болсо император Цянь Лунга кире качышат.

Жонгор-калмак ордосундагы мындай так талаштар, ал башчыларынын аркасындагы эл менен аскерлердин да бөлүнүп-жарылышы Жунгарстанды күчтөн тайдырып, андан кутулууну көптөн күткөн коңшулары үчүн издесе табылгыс мүмкүндүк болуп калды. Аны алгач Абылай султан даана баамдап, калмактарга каршы аракеттерин баштаган. Качан ага Лама Доржунун жасактары келип, качкындарды бергин деген талап менен элчисин жибергенде ал, “ээсинен качкан итти да кайтарып берүүгө тыюу салган салтка” шылтап талапты аткаруудан баш тартып, четке кагат. Ошол жылы күзүндө Доржу “четки улустардан кол топтоп чыгып, казактардын артынан түшүүгө” аскерлерине буйрук берет. Талаа-түздөрдү түрө шимшилеген калмак аскерлери үч ай өтүп, акыры чабагандарын жиберип Доржуга качкын ноёндордун табылганын билдиришет.

Абылай үч миң колу менен жер чалып жүрүп, Аягөз дайрасы тараптан калмактардын сансыз көп аскерлерине жолугат. Алардан: “Эмнеге келдиңер?” – деп сураганда, тигилер “качкындар сенде, аларды бербесең силерди чабабыз” деген соң Абылай не кыларын билбей, амалы куруганы менен бир амалы табылып калар деген айлага салып, качкындарды үч күн ичинде таап бермек болуп, ордосуна кайтып келет. Бардыгын тыңчыларынан угуп алган Амурсана Абылайга келип: “Сен куугунчуларга жолуктуң, бирок шертинди бузуп же бизди береринди, же казактарды чаптыраңды билбей турасың, биз-

ди куугунчуларга бере бер, бирок, эки сөз айтайын, алар эң алгач бизди алдык деп колуңа кат жазып беришсин, ага токсон билермандарынын бармагын сыялап, мөөр ордуна бастырып ал. Ал саткындар сөздөн танышса да, басылган бармактарын, мөөрлөрүн тана албас. Экинчиси, Дубачы да, мен да хандын баласымын, Сыбан Доржунун жээн-небересимин, ошол даражабызга ылайык бизге сый көрсөтүшүп, хан алдына алып баргычакты кул сыңары байлабай, жаныбызга күзөт койдуруп, колу-бутубузду бош алып баргын деп сурангын,” – дейт. Абылай хан Амурсандын дал айтканындай кылып, качкындарды өткөрүп берет. Көп узабай, тагыраагы үч күн өтпөстөн амалкөй Амурсана тумандуу бир түнү жолдо бараткан жеринен качып чыгып, Абылайга кайра кайтып келет. Куугунчулар Амурсананын изин түрө артынан куба келишип, “качкын сага эле кайтып келди, аны бизге кайтарып бергин” деп доо артканда Абылай алардын бармактары менен мөөрлөрү басылган катын көрсөтүп, “мына, мен силерге Амурсананы тапшырганмын, калганын билбеймин” деп, доочуларды жолуна салат. Анын алдаганын билген калмактар үч түмөн колу менен келишип, Сарыркада Орто жүздүн жоокерлери менен беттешет. Күчтөрдүн теңдигинен согуш узарып, аны кышкы каатта улантууну каалабаган калмактар өз жерине кайтып кетишет.

Кудайдын парманы менен көп өтпөй, ордо дагы кутумчулук чыгып, Доржу өлтүрүлүп, качкын Дубачы коңтайчы болуп калат. Бирок, ал айткан убадасына турбаган, бийликке ачкөз болуп чыгат. Амурсанага мурда келишкендей “жарым хандыкты” бербей коёт. Анысы, күчөп турган так талашка май куйгандай эле болот. Эңсегенинен куру калып, өзү жөлөк болуп так-

тыга алып келген Дубачыдан өч алууну көксөгөн Амурсана Абылай султандан жардам сурап кайрылат. Ал жок дебестен калмактардын бири-бирин кыруусун көздөп, минерине миңдеген аттарды, колуна казак жоокерлеринен кошуп берет. Ал учурда Дубачы да тим жатпай алтайдагы төлөнгүттөрдүн зайсандарынан көмөк сурайт. Алар да колдоп, бетме-бет айкашта Амурсананын колу калмак-казак аскерлеринин таш-талканын чыгарышат. Жаралуу карышкырдай жаалына келген Амурсана эми кубаттуу өнөк издеп, аман калган жыйырма миңдей аскери менен Халкуга качып келип, кытайлардын богдыханы Цянь Луга кызматыңарды кылып берейин, өчүмдү алып бергиле деп өтүнөт. Кыйды кытайларга бул майдай жагып, Жунгарияны жок кылуусуна табылгыс шылтоо болот. Айлакер Амурсананын жанына өз аскер башчысын кошуп, самсыган Цинь аскерлери ойротторду Алтай менен түштүгүнөн басып кирип, катуу кыргынга алышат. Жүз миңдеген калмактар кырылып, кырк миңдей түтүнү түштүк Монголстанга күчтөп көчүрүлөт.

Ошондо, өз эл-жеримдин жок дегенде жарымына ээлик кылып каламын деген үмүтү ташкаап, баарынан куру жалак калган Амурсана Кытай богдыханына: “Мен сенден Дубачыны эле тактыдан кулатып, өчүмдү алып бер дебедим беле, элимди чаап, тала деген эмесмин” – деп катуу таарынып, кытай аскерлери менен жоолашып калат. Кытайлар анын “чаңын күбүү” максатында Пекинге жөнөтүшөт. Жаны тынбас Амурсана жолдо дагы амалын таап качып чыгып, алгач өзүнүн Тарбагатайына келип, согуштан куруп кеткен ал жерден санаалашы Абылайга кайра өтөт.

Казак султанынын колдоосу менен аргындардын аманаты Казак сарыга биригип, Амурсана

эми кытайларга каршы көтөрүлүш чыгарат. Тоо-түздө качып-бозуп жүргөн калмак жоокерлерин да чогултуп алат. Жеңишине шерденип, калмактарды биротоло куруттум деп, аскерлерин таркатып жиберип, беш жүз гана аскери менен Кулжада чардап жаткан Кан-тинин жасагынын ташын талкан кылат. Шермендеси чыккан Кан-ти богдыханынын жазасынан коркуп, өз жанын өзү кыят. Жеңишке жетишкен ар кошкон калмак аскерлеринин арасында талаш-тартыштар, бөлүнүп-жарылуулар күчөп, алардын алсыздыгын жакшы билишкен казактар менен кыргыздардын кандуу жортуулдары кыйроону ого бетер күчөтөт. Жунгариянын жолдору өлүктөргө толуп, кандан суулар кызарып, өрттөлгөн кечилканалар менен үйлөрдөн аба түтүн, ыш жытанып турду. Казактар эле Иле менен Эмилди жердешкен калмактардын кырганын кырып, он миң түтүнүн туткундап, кулдукка алып кетишти. Көксөгөн коңтаажылыгына жеткен Амурсана өткөндөгү өчүн кууп, ондогон зайсандардын башын алып, Абылайга дагы жети миң түтүн төлөңүттү белекке берди. Ошентип, ойроттордун башына каран түн түшүп, жалпысынан жүз миңи казак-кыргыз урууларына кулдукка кетип, элге сиңип жок болду. Калган каткан он миңдей жунгар, дербет, хойт жасактары ар кай жактан биригип, Шееренга ноёндун жетегинде кырчылдаша согушуп жатып Эдилдеги Калмак хандыгына жетип, баш калкалашат. Бөлөк аймактарда чачырап, аман калгандары Афганистанга, Бадахшанга, Бухарага эптеп жетишип, алардын төбөлдөрүнө кызматка өтүшүп, кийин исламды кабыл алышып, жергиликтүү элге аралашып кетишет. Он жылдай өтүп, Калмак хандыгынын калмактары Убаши ноёндун бапчылыгында Жунгарияны кайра ордуна келтирип, өз

мамлекетин курууну көздөп, жортуулга чыгышканы менен максатына жетпей, жолдо эле талкаланып калышат.

Жеңишине шерденишкен казак баатырлары алтайдагы куба калмактарга да кол салып, байыркы өчтөрүн алууну күчөтүштү. Айрыкча наймандардын Көкжал Барагы менен кыпчактардын Уошкарбайы кыйын чыкты. Абылайдын айтканы боюнча алар мурда Орто жүзгө жасаган чабуулдары, Амурсана менен Абылайдын жоокерлерин талкалаганы үчүн катуу жазаларын алышты. Эртыш дарыясын кечип өтүшүп тоолуу жана монгол Алтайына келишкен казактар куба калмактардын балдарын кулдукка, кыз-келиндерин токол-күндүккө алышып, малын чаап алышты. Мурдатан сырттан гана байкап келген орустар да эми Жунгарияны бөлүшүүгө өттү. Алардын Елизавета деген ханышасы качкын калмактар менен жерин – Тоолуу Алтайды Орусияга кошуп алды. Ошентип, жуттуу Жунгария жок болду. Кытайлардын жазуусу боюнча алар кандуу согуш алдында эки жүз миң түтүн болуп, жарымынан көбүн кытайлар кырса, элүү миңге жуук кишиси казактар менен кыргыздардын чабуулунан кырылып, жүз миңин алар кулчулукка алып кетишкен. Ата журтунан айрылып, ар кай жерде тентип, самсаалаган калмактардын дагы эки жүз миңдейи ачкачылыктан, оорулардан өлүптүр. Калганын кытайлар туш тарапка бириндете көчүрүп, жергиликтүү элге аралашып, кумга сиңген суудай жок болду. Кытайлар Жунгарияны Шиңжаң-Жаңы чек деп атап, борборун Үрүмчү кылып өзүнө ээликтеп алды...

Бул тарыхты кунт коё угушкан Карга аке менен Боронбай калмактардын калабалуу коркунучу эми биротоло жок болгонун билишип, анын майда урууларынан, алардын артындагы кытай-

лардын кыйдылыгынан сак болууну чечишти. Алар кыргыздардын малдуу, айрыкча өзүлөрү айтмакчы “асман жылкыларынын мекенине” илгертеден көз артып келишкени белгилүү, ыңгайы келсе басып алуудан да баш тарта койбос. Келдахундун айтуусунча кытайларга кыргыз жери казактардын даркан талааларына чыгуусуна, андан нары байыртадан баш бербей, Шибер жактагы эсепсиз “энчисин” басып алган орус-тардын чегине тике чыгууга, алардын чекесине чыккан чыйкан болуп, “бет маңдай арбашуусуна” жол ачмак экен. Кытайлардын эзелтен эңсегени ошол, кыргыздарга кызыккан кыйдылыгынын түп мааниси дал ошондон тура. Ал ажыдаар келсе кыргыздын элин, жерин бүкүлү бойдон эле сугунуп койчудай. Демек, аларды жерибизге жолотпой, айла-амал менен гана аман калууга болот деген бүтүмгө бекишти экөө.

КОКОН КООГАСЫ

*“Коконго кошулсак кор болобуз,
оруска кошулсак оңолорбуз”*

Карга аке

Кыргыздын эки чоң уруусу сарыбагыш менен солтолордун чабышынан түндүк кыргыздары гана эмес, жалпы эле кыргыз эли алсыраган. Алсыраганы ошол – сырткы душмандарга такоол болорлук күч, карылуу кол каршы коюлбай калган. Анын айынан бул эки ири уруу менен канатташ жашаган бугу, саяк, черик, азыктар да бөлүндү болуп, ымалаларына доо кетип, баштагы биримдиги бузулуп, күчү кетип калган. Анткени, байыртадан куда-сөөк, алыш-бериш болуп келген алардын бири солтого тартса, экинчиси сарыбагыштарга тартып ынтымактары ыдыраган. Андан талаш-тартыштар, чабыштар чыгып алардын баары соодагерлер, саткын-жансыздар аркылуу коңшу элдерге жетип, алар четтен талап, пайдасын көрүп турушкан. Ошол кезде кыргыздарга көз артып, оңтоюн күтө аңдып тургандардын анабашы Кокон хандыгы эле.

Кокон хандыгын Чанач бий түптөп, башкы шаарын 1740-жылы Абду-Карымбий салдырып, Фергана өрөөнүн, Наманган, Анжыян тегерегин кыргыздар жайлап турушкан. Ошол кезде калмактардын капсалаңынан качкан Жети-Суулук кыргыздар да аларга барып баш калкалап калышат. Бара-бара Кокон хандыгы күчтөнүп, калмактардан, ички чабыштардан алсырап турган кыргыздарды тоо тарапка сүрө баштайт. Байыркы кезден бери эле кыргыздар Сыр-Дарыя ме-

нен Аму-Дарыясынын куймасында, жээктеринде жашап, Аксыкент шаарын башкарып, кенен аймакта көчүп-конуп, жайлап келишкен. Казак, кыргыз, өзбектерди катуу кысымга алып, былк эттирбей кармап турган Галдан Серен, андан кийинки Амурсана өлгөн соң кокондуктар Ташкенди басып алышат. Ошондон тартып алар кыргыз менен кыпчактарга таянып, кайра экөөнү бири-бирине кайраштырып, жерин кеңитип, таасирин күчөтө баштаган. Маргалаңдагы чоң багыш кыргыздары Алайга сүрүлөт. Коконго этектеп кыргыз-кыпчактары менен кесектер Кызыл-Сууга түртүлөт. Кожент шаарын бийлеп турган эки бийдин бири болгон кыргыздын Акбото бийин ысык эле мамиледе болуп келген кокондук бий Абдрахым өлтүрүп салган соң эки элдин ынтымагы биротоло бузула баштайт. Абдрахым өзүн Кокондун ханы жарыялап, бир туугандарын Кожент, Маргалаң шаар башчылыгына дайындайт. Жунгарлардын баскындары күч алганда Абдрахымдын ордуна келген Абдыкерим мурдагы чактарын “унутуп”, кыргыздар менен бирге коргоно баштайт. Ага карабастан аларды калмактар талкалап, Абдыкеримди өлтүрүп, ордуна анын уулу Бабабекти коёт. Ага удаа эле калмактардын Галданы баш болуп өлүп, кытайлардан кырылып, өзүлөрү жок болушат. Ошондо Коконго айтылуу куу Эрдене хан болот. Ал кезде кушчу Кубат бий кыргыздарды үстүрт бийлеп, Эрдене менен теңтайлашып келген. Кыргыздардан Кажы бий, Садык бий, Жети-Суудан ооп барышкан Талкан, Тынай бийлер да катуу чыгып, алар менен Кокон эсептешип турган. Түндүк кыргыздары өз жерине кайтып кетишкен соң Кокон хандыгы күчөп, арып-ачып, ички, коңшулардын чабуулдарынан алсырап турган түндүк кыргыздарын каратып алууга киришет. Таластагы

саруу манаптары менен чатакташып, өчөшкөн Ажыбек Ташкендеги Кокондун куш бегинен беш жүз куралчан сарбаздарды алып келип, Таласты аларга каратып берип, датка аталат. Ага удаа эле Мадалы хан солто, сарыбагыш чабышынан алсырап турган Чүйгө миңдеген сарбаздары менен басып кирди. Тыңдап каршы туралбай, солто толугу менен Коконго карап берди, сарыбагыштын жарымы Ысык-Көлгө кире качып кутулду. Кокон хандыгы тынчыбай Көк-Арттан Нарынга, Ташкент аркылуу Чүй, Ысык-Көлгө дагы сарбаздарын жөнөттү. Алар Нарындагы саяк, черик урууларын талкалап, Атантай менен Тайлак башчыларын колго түшүрүп алды. Ал үчүн Каккулу Кокондон сый-урмат көрүп, Чүй, Ысык-Көлдү каратканы үчүн Ташкендин беги Беклербек чоң сый алды. Каратып алган кыргыздардан салык, ыгым-чыгымдарын алып, кыңк эттирбей башкарып туруу үчүн Кокон хандыгы түштүктө Таш-Коргон, Дароот-Коргон, Сопу-Коргон, Чүйдө Чалдыбар, Кара-Балта, Ак-Суу, Пишпек, Токмок чептерин салдырат. Улам нарылап, кыргыз жерин толугу менен басып алуу үчүн Ысык-Көлдөн Барскоон, Караколго чеп курууну да көздөйт. Нарында Куртка, Жумгал, Тогуз-Торо чептерин куруп алып, эл-жерди ээликтеди. Кыргыздар жылыга зекет, битирлерди мал, дан менен төлөп, алтургай өңдүү-түстүү кыздарды кошуп, Коконго жөнөтүп турганга аргасыз болду.

Мунун баарын жакшы билип, көбүнө өзү күбө болгон Карга аке Көл эли орустардын калканчына эртелеп кирбесе Кокондун кордугун тартып, шору катаарын даана сезген. Ошондон улам Боронбайды чоң манаптыкка көтөрүп, аны дайыма орустардын букаралыгына өтүүгө шаштырып келген.

АБЫЛАЙДЫН “ЖАЙЫЛ КЫРГЫНЫ”

*“Эрдин эрегиши мал менен бүтөт,
Элдин эрегиши кан менен бүтөт”.
“Казакка канатташ-табакташ бол”*

Карга аке

Карга акенин “Жайыл кыргыны” дегенинен Боронбай дароо бир кезекте андан уккандарын эстейт. Айрыкча, кырк-элүүдөн өтүп калган кезинде Талас, Чүй тарапта болгон кандуу окуяларды Карга аке канык билип, майда-чүйдөсүнө дейре чечмелеп айтып бере турган. Айтылган окуялар, ага катышкан адамдар көзүнө элестүү тартылып, эсинде жаңырыктайт. Мындай санжыралар ага чоң сабак болучу.

Бир жолку жайда конушунда жай жатып, зериккенинен Карга акемин акылман сөздөрүн, узак санжыра кептерин угуп келейин деген ой менен атайын келген. Мал-жанды сурашып, алдыдагы иштерге камылга, аракеттерден кабар алышып, кеңешкен соң Боронбай “Жайыл кыргыны” жөнүндө толуктап айтып берүүсүн аксакалдан суранып калган. Карга аке да инисинин жаштыгына карабай акыл алар кеп-санжыраларга башынан жакындыгын байкап, жактырып жүргөн. Бу жолу анын жан азык издеп, атайын келгенин баамдап, жок дебей, суранган оозеки тарыхты узак олтуруп, айтып берген.

– Элдин тарыхына кызыкканың жакшы Бороке, өткөндү унуткандын алды туюк, – деп баштаган кебин Карга аке. – Бул кыргыз-казак канатташ эки элди кайраштырган да калмактардын каскагы болгон. Алар Кытайдын түндүгүн-

дөгү Түркстанды түгөл басып, кандаш казак менен кыргыз элдерин эзелки жеринен сүрүп чыгып, тоо-түздөрүн ээлеп алган болчу.

Качан Жунгариянын канкор коңтаажысы Цыван Доржу өз ажалынан өлгөндө мураскорлору ортосунда так талаш күчөп, өлкөсү бөлүндү болуп, алсырайт. Ошондо кайраты кайтып калган калмактарды кытайлар кырып, алардан качкандарын кыргыз менен казактар талкандаган соң кезинде калмактар басып алган аймактар эки ортодо ээсиз, ээн калып, бошой түшөт. Аларды мурда ээликтегендерине жараша тынч бөлүшө албай казак-кыргыз ортосунда талаш-чатактар чыгат. Мурда жайлап жүргөн Иленин башын, Үч-Аралды кыргыздар бизге бергиле десе казактар малга жайлуу жерлерди бергиси келбей, каршы болот. Алтургай Таластан Шымкентке чейинки мурдагы кыргыз жерлерин кайырып бергиле десе да казак тарап көнбөйт. Ошол кезде Жети-Суудагы кыргыздарды сарыбагыштан “чоң баатыр” аталган Эсенгул бий бийлеп турган. Ал эл ичинде чоң манап аталып, арааны жүрүп, атасы Болот бий менен чоң атасы Маматкул бийдин кыргынчыл коңтаажы Цыван Доржуга каршы элди баштап чыгып, каршыга кармашканына сыймыктанып, “ошондо силер ким элеңер?” деп эч кимди теңине алчу эмес.

Ал кезде сарыбагыш, солто уруулары Кетмен-Төбөдө, Таластын башында, Чүйдүн аягын жердешчү. Алар жер талашкан казактарга каршы Капка деген жерде күч чогулта баштаганда саяктардын Каба уругунан Садыр баатыр, түнкатар уругунан Арзымат, чагыр уругунан Качыке келип кошулушуп, жыйылган кол – Манас атабыздан калган Таласты бербейбиз деп айбаттанышат. Эсенгул бий Садыр баатырга Кетмен-Төбөдөн Капкага көчүп келгин, Таласты коргой-

лу дейт. Садыр кол курап, Таластын аягындагы казактарды чаап, Шымкентке кубалайт. Айтылган боюнча Капкага коргон курдуруп, “Садырдын ордосу” атайт. Таластан дем байлаган Иленин башындагы кыргыздар да казактарды сүрө башташат. Мындай ыдыкка чыдабаган казактардын аттуу-баштуулары Абылай ханга арызданып барышып:

– Кыргыздар жаңы заманга көнбөй, жерлерин талашып, бизди сүрүп жатышат. Аларды чаап, жазалап бериңиз, хан, – деп өтүнүшөт. Жөн-жайды кылдат баамдап, арызчыларды уккан хан:

– Казак-кыргыз бир элбиз. Бири-бирибизге тирекпиз. Калмактардын каскагынан жаңы эле арылып, эки элдин жаны жай алгыдай боло элек. Кыргыздарга тийишкенди койгула, – деп кайра өзүлөрүн тыйып коёт.

Ошол арада уйсун казактарынын Бердикожо деген баатыр сымагы кыргыздарга улам чапкын салып, жылкыларына тийе берет. Ага ачууланган Садыр менен Момокон Бердикожону Шымкентке чейин кубалап, чабат. Бул кармаштарда Жапек деген уйсун казагынын Кооман деген уулу каза табат. Ал Бердикожого жага бербей калат. Анткени, ал мындан жыйырма жылдан ашуун Ташкенттеги талашта кыргыздар өлтүргөн уруулашы Чанкулунун Кара Байтигинин кунун кубалап жүргөн. Эми ага жаңы кун кубалоо жакшы шылтоо болду. Экинчи ирет куугун жеген соң Бердикожо кош кунду кошо шылтоолоп Абылайга айттырып, кыргыздарды жазалап берүүсүн өтүнүп ага кадыры бар Төлөбийди ортого салат. Ал жолкусунда да Абылай:

– Кыргызга тийишкен күнөө өзүңөрдө. Кой дегенге көнбөгөн Бердикожо бирдин ичинен чыгат го, – деп нааразылана баш тартат. Абылайдан

кагуу жеген Бердикожо көктүгүнө салып, Улуу жүздүн башчысы, аргындардын төрөсү, кыргыздар Көк Жал Барак деп атаган көк жарлык Барак ханга арызданып барат. Куру намысчыл ал Бердикожого жан тартып, кыргыздарды кыйраталы, мал-мүлкүн олжолойлу деген ойго алдырып, төрт миң колу менен кошулат.

Ал абалды чалгынчы-жансыздарынан угуп билип турган Эсенгул дароо Качыке, Бөлөкбай, Кебек бийди чакырып:

– Бизден жеңилип, эрегишкен Бердикожо тынчыбай, кыргыздардан өчүмдү аламын деп, көк жарлык Барак экөө биригип кол топтоп жатышыптыр. Келээри бышык экен, эртелеп камдуу туралык, – деп ой бөлүшөт. Төртөө кеңеш куруп, элди Боролдойдон төмөн, Ысык-Атанын жогору жагына топтоого макулдашат. Алда кандай болуп кетет, көп кол келип, непаада жеңилип калсак элди Боомду өрдөтүп качыралык деп сөз бекитишет. Көп өтпөй Барак башкарган уйсун, аргындар Каштектен ашып түшүп, Боролдойдогу Качыке баатырдын журтуна кол салышат. Камдуу турушкан солто, сарыбагыштар жапырт көтөрүлүп, айыгышкан кармаш башталат. Акырында кыргыз тарап жеңип, казактар качышат. Урушта көк жарлык Барак каза таап, Жапек оор жаракат алат. Ошондон соң Жапек уругу Иледен көчүп кетишет. Бул согушта Эсенкул, Жайылдын уулдары Үсөн, Теке, Кошойдун Жамансартынын уулу Түлөберди, Бөрүбай эл көзүнө көрүнүшүп, Солтонун төрт баатыры аталышат.

Бул кармашка удаа эле Бердикожо Таластын аягына кол салат. Аны белен турушкан Садыр, Момокон баатырлар тосуп чыгашат. Алардын жетегинде кыргыздар казак колун Шымкентке чейин кубалап, чоң олжо менен кайтып кели-

шет. Алардын казатын Эсенгул менен Кебек бий колдобой койгон.

Кыргыздардан улам жеңилип, ээлейбиз деген жерлерди, намысын алдырышкан казак тараптын Төлөнбай төрөсү үч жүзүнүн бийлерин чогултуп, кеңеш куруп, Абылай хандын таасирлүү увазири Букаржыровго эми ханды эптеп көндүрүп бергин, кыргыздарга кыргын салалык дейт. Ошондо Букаржыров ханына барып:

– Ээ, атактуу Абылай ханым,

Арыңа келип, көздү аччы!

Кыргыз Көк Жарлы Барагыңды алды.

Сарттар болсо бек Казакты алды,

Чолок коргон Созокту алды,

Садырдын Абылай ханым,

Сени аларына аз ак калды! – деп намысына катуу тиет. Аны уккан Абылай хандын намысынан каны кайнап, чепкенинин бир жеңин кийүүгө да чыдамы жетпей сыртка жүгүрүп чыгат! Эшиги алдында жооп күтүп, топтошуп турушкан үч жүздүн билермандарын көрө сала ачуусунан буулугуп:

– Ай, болбодуңар, бир жагымда кокондук сарт, бир жагымда кырылгыс кытай, бир жагымда ою бузук орус турганда азыраак кыргыздарга кызыкпай турсак дедим эле. Чангулунун Байтиги күнүлүк кылып, кыргыздын Көкүшүнө Ташкенде уу берди, ошондон орто бузулду. Ташкенди бүт ээлеп алганда Байтик эмне болмок эле?! Ошондо кыргыз-казактын бирлиги бузулганынан пайдаланып калмактар кайта басып киришкен болучу. Казактар Букарга тентип, “ак табан шубырынды” болгонуңарды, кыргыздар Гысарга дейре кире качып, эки элдин азганы эстен чыгып кеттиби? Ал кезди кантип унутуп койдүңар? Калмактардан жаңы эле кутулуп олтурсак, кыргыздардын жерине кызыгып, бул бузукту башта-

дыңар. Кокон, Кытай, Орустун бири кол салып калса мурдатан бир тукум, бир ак үйлүү, бир качып, бир бозгон кыргыздардын колдоосу тиет го дедим эле, болбодуңар. Ырас, сендер айткан Садырдын бул кылыгы бизге айып, тынч жаткан элге бүлүк салып... Биздин Барактыкы да айып, жортуул жасап, өзү катылып... Мен – кыргыз деп аттанбаймын, Садыр деп аттанамын. Аттангыла! Үч үйдөн бир адам, эки адамга үч аттан алгыла. Эки адамың бир бээнин сүтүн ичесиң, ат башына бир чидер, талкан алгыла!

Ойго келгис жерден ошентип, үч жүздүн казактары түгөл козголот. Жортуулдап келе жаткан Абылай хан Ташкентти каратып алат. Чабышпай, чечишип алалык деген ойдо ал кыргыздарга кишисин жиберет. Ошол кезде түндүк элин Эсенгул бийлегени менен ар уруунун өз бийлери болгон. Анын сарыбагышында Атаке бий, саяктарды жалпы жонунан Садыр бийлегени менен бийи Гадай болгон. Ошондой эле көкшүндү Ыбалы бий, бозтумакты Ташыбек бий, моңолдорду Бирназар бий, желдеңдерди Шапак бий, арык менен бугуларды Бирназар бий, кытайларды Муса бий, сарууларды Садык бий бийлеп турушкан. Эсенгул баатыр Көбөк бийди чакыртып алып кеңешип, Жамансарттын Түлөбердисин башчы кылып, сөз билги, иш билги төрт аксакалды Абылай ханга элчиликке жиберешет. Калган уруулар да кеңешип, өз өкүлдөрүн кошуп, Ташкентке кыргыздан кырк элчи барышат. Аларды Абылай күттүрүп коюп, арасына тыңчыларын кошуп, кимисинин кимдигин жашыруун сынатып, байкатпай сырларын тарттырат. Сөздөрүн тыңшатат. Ан үчүн элчилерди сыйлаган болуп үч күн тамак бергизип, жеген-ичкендерине көз салдырып, бири-бирине кылган мамилелерине байкоос салдырып билет. Ханга тыңчы-

лары кыргыздын башкы төрт элчиси барлыгын, аларды жыйырма бир жаштагы Түлөберди деген жигит баштап келгенин жеткиришет.

Амалкөй Абылай хан эң алгач Садырдын элчисин кабыл алып “кана, башчың мага эмне сөзүн айттырды?” – деп сураганында ал: “Абылай мени “хан” деп таанысын” деп айттырды, – дейт. Абылай элчиге эч сөз айтпастан чыгарып жиберет.

Андан кийин Түлөбердилерди чакыртат. Элчилер колун бооруна алып, салам айтып киришет. Абылайдан бөлөк казактар орундарынан козголушуп, элчи-аксакалдарды алдын ала даярдалган орундарына олтургузушат. Абылай хан сыр көргөзүп, келгендерди көрмөксөнгө салып, олтура берет. Бир маалда башын көтөрүп ордо ичине аста көз жүгүртсө колун бооруна алып босогодо Түлөберди турган экен. Андан хан:

– И, жигит, сен неге олтурбайсың? – деп кекете сурайт.

Түлөберди:

– Мен хан олтур деген жерге гана олтурамын, – дейт сыпаа гана.

Ошондо сумсайган Абылайдын жүзү жылмайыңкы тартып:

– Кел, карагым, мында, – деп оң тарабындагы орунду көргөзөт. Түлөберди олтурган соң казак-кыргыздын чатагы тууралуу сөз башталып, ага силер айыптуусуңар, силер баштадыңар депшип, аксакалдар бири-бирин күнөөлөшүп, кызуу сөзгө өтүшөт. Абылай талашка кулак төшөп, эч үндөбөй олтура берет. Айтып олтурушса эки тараптыкы тең жөндүү. Ортодо эл кыйналып, ынтымак бузулуп, согуш чыкты. Ага айыптуу оголе табылбайт. Ошентип, доо коюулар менен акыры кеч да кирет. Жанатан бери эч унчуга элек Түлөбердиге карап Абылай хан:

– Сен неге үндөбөдүң? – деп сурап калат.

– Мен сүйлө деп хан айтканда гана сүйлөйм, – дейт тиги. Мындай жооп жактыбы, же сөздүн ээсин жактырдыбы, Абылай мыйыгынан жылмайып:

– Сүйлө, карагым, – дейт жумшак.

Ошондо Түлөберди чатактын башынан: казак Чангукулунун Ташкентти жалгыз бийлеп калууну көздөп кыргыз Көкүм бийге уу берип өлтүргөнүнөн тартып, сөз аягын Бердикожо менен Садырга алып келип такайт. Ал ортодо кыргыз-казак элдеринин кыз беришип, уул үйлөшүп келишкенин, короолору коңшулаш, тамагы жоролош, калмакты чапса бирге чаап, качса кошо качышкан боору бир элдер болгонун, тили да, дили да жакындыгын айтат.

– Эми эле эгиздей эки эл Кудайдын жерин талашып, элдерибизди кырып алабызбы, бири-бирибизди күчтөн тайдырып, башка элге жем болобузбу? – деп кебин катуу өкүт менен бүтүрөт.

Абылай ханга Түлөбердинин жөндүү сөзү жагып, ага ыраазы болот. Бу жигит менен өзүнүн ойлору бир чыкканына таң калат. Саамга унчукпай, ой топтоп олтурган соң Абылай хан:

– Эсенгулга айта бар, Садырын койдурсун, биз Бердикожону койдуралык, – дейт өктөм. – Он күн мөөнөт.

Жиберилген өкүлдөр кайтып келишип, болгон кепти Эсенгулга айтып беришет. Ал Абылай хандын бүтүмүн туура көрүп, Садырды ийге келтирүүгө Көбөк бийди жөнөтөт. Азыноолак жеңиштерине Садыр дөөгүрсүп калган экен, мурда өзүнүн жиберген кишисинен айттырган сөзүнө Абылайдын жооп бербей койгонуна арданып, эми Кебектин кебине тырчып:

– Мени хан деп тааныбаган Сарткулга көргүлүктү көрсөтөмүн! – деп опурулат. Абы-

лайдын түпкү теги өзбек экен деген эл ичиндеги имиш сөзгө байлап, аны сарт атап, кемсинтет. Аны уккан Кебек бий:

– Ичи аланы сырты бүтүн алат, жону бузулган элди жону бүтүн эл алат, күчтүү хан күчсүз ханга көнүп берчү беле? Көпчүлүктүн айткан тилин албай, сен Садыр, элдин канына забын болмок болдуң. Башың баш, багалчагың кара таш, тээжик! – деп, кол шилтей жөнөп кетет.

Сөзү кайткан Кебек бий Жайыл менен Момоконго келип:

– Садыр тилимди албады, опурулуп. Элдин убалына калмак болду. Силер жогору, биз тарапка көчкүлө, өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололук, – деп экөөнө кайрылат.

Жайыл баатыр:

– Момокон билсин, – деп четке чыга берет. Акылга зирек, чечкиндүү Момокон:

– Азырынча биз Таласты жайлабай, Суусамырды жайлайлык. Азыр туут келип калды, кийин силерге кабар айтып, көчөбүз, – деп бул ирет арсарланат. Жан тарта айткан кеңешине көнбөгөн аларга Кебектин ичи чыкпай:

– Өзүңөр билгиле. Шашылыш иш чыкса Түлөбердини мага жибер, – дейт да, кете берет. Анын кеткенин уккан Садыр Момоконго келип түшөт. Экөө алыш-бериш, казактарды бирге чабышкан достор экен. Жалгыздап кеңеш кылышып, акырында Садыр:

– Бири-бирибизге илгертен өбөк-жөлөк болуп келатабыз. Моңолдор, черик менен саяктар биз тарапта, сен кошулсаң жоон топ солтолор да бизге кошулушат. Экөөбүз биригип, Абылайдын чет кароолун чапсак эле, алар качып беришет, – деп мурдагы оңунан чыккан жортуулдарын маселдешип, Момоконду өзүнө тартып, көндүрөт.

Бекишкен сөздөрүнүн өтөөсүнө чыгыш үчүн Садыр менен Момокон колдорун бириктирип барып, Көшөгөнүн Көк Жото деген жеринде казактардын Ботбай, Чымыр уулдарын чаап, Кудайкул тукумун талкалашат. Ал баскынды уккан Абылай карап турмакпы, жаны ачынып, бардык колун жаз алды менен жапырт аттанууга буюрат. Чоң жортуул алдында ал жашыл туусу алдына төрт миңдей кол курап, ага уулу Рүстөмдү башкартып, Аркадан Каратоого аттантат. Өзү эки аялы менен беш уулун жанына алып, негизги колу менен артынан жөнөйт. Талас дайрасына жакындай келип, өргөөсүн тигип, биргелешип чабалы деп кытай уруусуна Сыздык деген уулун аттандырып жиберет.

Айлакер Абылай жоонун тамырын тартмакка калган колунун жарымын Чыңгыз султан менен иниси Абилпейис султанга бөлүп берип, кыргыздарга жөнөтүп, өзү өргүп калат. Казактардын ачык талаасындай шамалы жок ыктоо, мөңгүлөрдөн агып түшкөн суусу кашка, малга жайыт-чөбү жетиштүү жер соорусунан ырахат алган Абылай, жортуулунун оңдуу болорунан кам санабай жай жатат.

Ай аралабай кыргыздарга жиберген колдорунун мизи кайтып, куру кол келишет. Башынан жоокер, урушка маш кыргыздардын бу жолу да тим жатпаганын, оңойлук менен алдыра койбо-сун билип, уюшуп алышканын баамдайт. Жоо беттесең аяба, жеңгин, жеңе албасаң ажалыңды таап, тарыхта шерменде болуп каласың деген Абылай Улуу жүздү башкарган Болот хан менен алдыдагы кыргыздарга салчу урушка акыл тегеретип, аларды бириктирбей үч тараптан удаа кол салалык деген чечимге келишет. Камылгалар катуу көрүлүп, арттан келишкен кошумча

колдору куйрук улаш агылып келип, акыры чогулуп бүткөн соң, таң ата аттанчу күн да келет.

Абылайдын кол башчыларынын бири Жоогач мурдатан эле Момокон менен дос-тамыр экен. Абылайдын каардуу буйругун уккан ал түнү менен шашыла Момоконго келип:

– Дос деп келдим сага. Абылай силерге каршы бүт колу менен аттанды. Эгер мени уксаң алагөөдөк Садырга кошулба, Абылайдын каарына калып, зыян тартып каласың, – деген кеңешин берет. Азыноолак жеңишине ээлигип алган Момокон досуна моюн толгоп:

– Хе, айтаар кебиң ушулбу? Сарт кулуңа айтып койгун, аны сайып аламын, соотун кан кылып булгабай чечип койсун, анын сооту баары бир меники болот, – деп дөөгүрсүнөт. Досунун караманча өзгөрүлүп, көздөрү тумандап, кеп жебей калганын көрүп, өкүт кылган Жоогач:

– Досум деп сага жан тартып келдим эле, айтканыма көнбөдүң. Достуктун милдетинен кутулдум, эки дүйнөдө таарынбассың, – дейт да кете берет.

Момокон Абылайдын келатканы туурасында Садырга кабар берип, Түлөбердини ошондой кабар менен Эсенгулга жиберет. Ал эли менен Үч Алматыда экен. Жайлоосу Ак-Бешимде болгондон ал жакка келип калыптыр. Эсенгул колун жыйнап, Сокулук тараптагы солтолорго кошулууга аттанат.

Кыргыздарды бириндетип, бир кезекте туш тарабынан кол салып, чаап алууну көздөгөн Абылай колун үчкө бөлөт. Биринчи колун Таластагы Садырды көздөй жиберет. Экинчи колду Коргонтунун башындагы солтолорго жөнөтүп, үчүнчү колду Олуя-Атага өзү баштап жөнөйт. Биринчи колу Таласка ылдам, күтүүсүз келип, Садырды Жоргонун белинде камындырбай ба-

сып, балдары менен туткундап алат. Абылай хан Олуя-Атаны тез эле алып, экинчи колу кеткен солтолор тарапка ашыга жөнөйт. Коргонтунун белин бууган солтолор Момокон, Жайыл, Кебек бий баш болушуп, Үсөн, Теке, Итике төш болуп, жан аябай коргонуп жатышкан экен. Алардын кайрат, каршылыгы катуу болуп, алтургай Абылайдын экинчи колун артка кайырышат, бирок, көп колу менен Абылай жете келип, солтолордун күчүн талкалап салышат. Жайыл баатыр балдары, Момокон өз эли менен колго түшөт. Ошол учурда Чөңөр ашуусун ашып, саруу уруусунун куубилек, колпоч уруктары келип калышат. Алар жолдо жолуккан Абылайдын колун солтолор экен деп жаңылышып, ат койбой жай келишип, талканы чыгып калат.

Ошондогу кыргыздан Ашмараны аша качып келаткан Садыр хандын инисинин уулу Туума бий Сейитке келет. Андан Сейит:

– Эй баатыр, эмне болду, өңүң жок? – деп сураганда Туума бий:

– Эмне болсун, эрдигинен солто өлдү, эси жоктугунан куубилек менен колпоч өлдү! – дейт ындыны өчүп.

Бул айкашта кушчу, саруу, саяк, солтолордон көптөгөн жоокерлер менен жай кишилер набыт таап, көпчүлүгү колго түшүп туткундалат. Жоого каршыга согушкандардын арасында Чаанын урпагы Бишкек баатыр көзгө көрүнөт. Айрыкча, катуу каршылык көрсөткөн солтолордун талкан элинен болгону кырктай гана кары-жашы аман калышыптыр! Ушундай кандуу чабыштардан колу алсырап, деми кайта түшкөнүнөн улам Абылай жортуулун улантуудан чочулап, Сокулуктун суусунан өтпөй кайра кайтат. Сокулукка Эсенгул колун баштап жете келгенде, Кебек бийге жолугуп, кыргыздар үчүн чоң кыргын

болгондугун, Абылайдын колунун кайтып кеткенин угат. Кечигип калганына өкүнгөн Эсенгул Ашмардагы кайынатасы Туума бийди алдырып, Кебек, Туума бийлер менен кеңешип, эми болору болду, кепке келишелик, сизге түшкөн туткундарыбызды бошотуп бериңиз деген сураныч менен Түлөбердини Абылайга экинчи ирет элчиликке жиберүүнү чечишет.

Ал кезде Абылай Үч-Кайыңдыга өргүп, даргаларды орноттуруп, Садырды Доскулу деген баласы менен астырып салат. Солтолордун Коңурбайынын алтымыштын кырындагы Жайыл баатыры Үсөн, Теке деген балдары менен, Итике деген аттуу-баштуулары баш болуп, Кошой уулу Момокон колго түшүп калышкан эле. Аларды да Абылай дарга тарттыларынын алдында кыргыздар кыйын сезген Жайыл баатырынын мизин кайтарайын, аны уккан элинин жүрөгү өлсүн деген кекселик менен маскаралап, ага кесилген иттин башын табакка салып тарттырат. Ошондо баатыр жаңы мууздалып, каны тамчылаган иттин башын кесилген жеринен аткый тиштеп:

– Бөрү тукумуна итиңер кеппи, далай иттин башын жегенбиз, кана, дагы алып келгиле дөбөтүңөрдүн башын! – деп, бети-башын кызыл-жаян канга батыра баштан аткый тиштеп алып, табак тарткан казак жигиттерге ыргытат! Муну уккан Абылай:

– Кеп таркай электе дарга тарткыла! – деп жаалданат.

Момокондун эски досу Жоогач досун ажалга кыя албай, Абылайга:

– Ханым, бир досумдун канын бериңиз? – деп суранып барат. Жортуулу ийги болуп, кушубак тартып турган Абылай айкөлдөнө:

– Бердим. Бирөө болсо ала бергин, – деп жиберет да, эсине келе калып, – Досуң ким эле? – деп сурайт.

– Момокон, – дейт кыска гана Жоогач. Катуу жаңылганын билген Абылай тилин тиштей:

– Аттиң ай-йе, эми болбостур, оозуман сөзүм чыгып кетпедиби, – деп катуу өкүнүп алат.

Досунун жанын сактап калдым деп сүйүнгөн Жоогач колу-буту кыл аркан менен байланып жаткан Момоконго жетип келип:

– Досум, сенин башыңды Абылайдан сурап алдым. Эли-жериңе кете берсең болот, – деп сүйүнчүлөйт. Момокон кубангандын ордуна кайра түнөрүп:

– Мени тим кой, Сарткул өлтүрө берсин, артымдагы жети аялымдан туулган балдарым жоктошот, ажалдан коркпойм. Андан көрөк колуңдан келсе менин ордума агам Жайылды аман алып кал, элибизге баш-көз болсун. Сага айтаар керээзим ошол, – деп өтүнүч кылат. Досунун айтканынан кайтпай турган мүнөзүн жакшы билген Жоогач, анын суранычын кыя албай Жайылга барып, иниси менен болгон сөздү айтат. Бутунан чынжырланып, иттин башын жеп, бети-башы канжалаган Жайыл баатыр карыса да кайраттуу:

– Инимдин кан досу экенсиң, жакшылыгыңа ырахмат. Эми мен жашаарымды жашадым, көрөөрүмдү көрдүм. Абылай айтканына турса жан алмашты деп улуу балам Үсөндү аман алып кал. Ордумду жоктотпой, инилерин карап алсын, – дейт кебелбей. Жайыл баатыр айткандай Жоогач Үсөнгө барса, ал:

– Жарыкчылыкта жашаганга не жетсин! Ажалым алам десе да каниет, жаман да болсо артымда балдарым калды. Тукумум үзүлө койбос. Андан көрөк али үйлөнө элек иним Итике

калсын. Жашоонун жакшылыгын көрүп, тукуму улансын, – дейт баатыр тукуму.

Досун аман алып кала албаганына Жоогач ичинен кан өтө кайгырып, Абылайга келип кыргыздардын жан алмашкандарын айтып, шертиңизге ылайык бир Итикени бошотуңуз деп кайрылат. Абылай айтканын аткарып, жалгыз Итике аман калат.

Абылай хан кыргыздар кийин кек кубалап чапкынын салбасын, балдары менде турса анте алышпайт деген ойдо журт башыларынан кырк уул, кырк кызды “ак үйлүү” алып, миңдей кара таман кыргыздарды туткундап, айдап кетет. Жоо келсе туткун алат, ажалы жетпесе алар кайрылып келер, а көрөк, жерибизди тарттырып жибербестин камын көрөлүк деген Эсенгул эл ичинде аман калышкан Качыке, Тума бий, Кебек бийди ээрчитип, солтонун Жамансартына келишет. Аны менен ийри олтуруп кеңешип, Эсенгул Жамансартка кайрылат:

– Мындай чоң, элдик ишке бир жараса уулуң Түлөберди жарайт. Мурда да барып Абылай менен мамиле күтүп, сырын тартып калды эле. Элчиликке жиберелик, уулуңду бер.

Ошол тушта айтылган кепти кулагы чалып калган Түлөбердинин энеси Жакшылык чырылдап сала берет:

– Жан алгыч Абылайга баламды жибербейм! Тирүүлөй өлүмгө салып бересиңерби?! Барбайт!..

Эненин балага деген чексиз мээримин жакшы билип турса да, кемпирди кайратына келсин деген ойдо Эсенгул:

– Шүк! Түлөберди сенин эле балаң эмес, элдин баласы. Элдин баласын өзүнө бер! – деп өктөм айтып, тыйып салат. – Кана, айтчы Жаке, казактарга кыргыздан эмне керек?

– Ал ачык эле көрүнүп турбайбы, казактардын көксөгөнү жер, чөптүү конуш. Бердикожонун каалаганы – кун, мал. Ушул экөөнүн ыгын табуу керек. Кантип? Абылайга амал кылбасак көптү алдырабыз, – деп кейийт Жамансарт.

Эсенгулдар элчиликке бара турган Төрөгелдини текшермекке кыргыз жерлеринин чегин айтып берчи деп сурап калышат. Ал Үч Алматы, Сары Токум, Кызыл-Кыя, Санташтан тартып, аягы бетегелүү Кой-Таш, ылдыйы Кашкар, Үрүмчүгө чейин узун сабак кылып, таптак санап берет. Жоопко ыраазы болгон журт башылар Түлөбердини “Кудайым колдосун!” деп тилек айтышып, баталарын берип, Абылайга жөнөтүшөт. Мурдатан купулуна толуп калган Түлөбердини Абылай көп күттүрбөй кабыл алат. Бийлерин чакыртып койгон экен, чоо-жайды уккандан кийин, элчинин эмнеге келгенине көзү жеткен хан:

– Элчи болсоң элиңе талап: жарашуунун шарты ушул, Таластын суусу чек болсун, Ыргатайга чейинки жерди бергиле, - деп, кесе айтат. Мынчалык жерден айрылса элибиз кысылып, жерибиз тарып калбайбы деген ойдо Түлөберди амалга салып Абылайды жибитмек болот. Акылы канык Абылайга да көп бийлеринин көзүнчө көбүрөөк айтып, бериле турган жерлерди чечмелей, майдалап:

– Ханым, сиз Таластын суусу чек болсун дейсиз, Күйүктүн бели чек болсун. Кичи Буурул, Чоң Буурул тоосу чек болуп, аягы туура эле Түймөнкенттен Таластын суусун кечип, Абылкайырды басып, Коргонтуну жээктеп, Түгүшкөнгө келип, Уландын урчугун басып, Тескейге түшүп Ыргатайга чейин бергиле дейсиз. Өзүңүз жакшы билесиз, менин кошоорум: айтылган жерлерде илгертеден кыргыздын каны көп төгүлгөн. Бардык жеринде ата-бабаларыбыздын сөөктөрү жа-

тат. Алсаңар алардын арбактары таарынар. Сиз айткан ошол Чокмордон тартып, Илеге барып, Сарытокумдан чек токтосун, – деп токтойт.

Бул сөздү угушкан казактардын бийлери:

– Ой бай-ау, бу кыргыз не деп тур? – дешип, нааразы болушат. Түлөбердинин амалына көзү жетип турган Абылай Түлөбердиге тике карап:

– Не дейсиң? Казактар бизге эмне калды деп тур го? – дейт, буга эмне кеп айтасың дегендей кыязда. Түлөберди Абылайдын жумшак суроо салганын жакшылыкка жоруп, ага ишенимдүү тигилип:

– Таксыр, кыргыздын азыр азайып калганы тоо арасына кирип кетишкенинен го, жарымы Ферганага ооп кеткени го. Күйүктүн бели менен Буурулдан, бетегелүү Кой-Ташка чейин канча жер? Андан тартып буурул Түймөкенттен түмөн Таластын аягы канчалаган жер? Ал Таластан Абылкайырды басып Коргонтуга келип, жээктеп Түймөкентке келип... андан ылдый канча жер? Уландын урчугу менен Чокмордун бели канча жер? Кан тоосу, Байгара, Олуя-Атага чейин канча жер? Иледен нары нече жер? – деп басылат.

Ошондо атактуу Төлө бий менен Бухар төрө:

– Апырымай, карагым, мынча жаш болуп туруп мунун баарын кантип билип алгансың? – деп таң калышат. Түлөберди аларга урмат менен жүз буруп:

– Ардактуу аксакалдарым, ар бир адам баласы өзү туулган жерин, киндик каны тамган мекенин билүүсү милдети эмеспи. Мен да ошолордун биримин, – деп жооп берет.

Абылай Түлөбердинин акылгөй, тапкыч сөздөрүнө ыраазы боло жыгылып, Таласка чейинки жерди гана алып тынышат. Аны менен эле казак-кыргыз ортосу тынчып калбасын жакшы билген Абылай, биресе Түлөбердидей акылман-

ды жанынан чыгаргысы келбей аны “ак үйлүү элчи” атап, ордосуна туткун кылып алып калат...

Карга бий санжыралардан бул Абылайдын “Жайыл кыргыны” кылым жаңырдан отуз жылдай мурда, андан бир-эки жылы кем убакта болуп өткөн экен. Анысын сексенге келип калганында да так айтып:

– Абылай хан султан аталып жүрүп, Орто жүз менен Улуу жүзгө туура он жыл хандык кылган экен. Кыргызды чапканынан кийин Талас суусунун аяк жагына ээлигибизге такоол болсун деп шаар салдырып, аны Тараз атап, үйсүн казактарын суроосу мныенен Адыл деген уулун шаарга башчы кылат. Мурда хан ордосу Арал тарапта болсо, кийин байыркы Түркестанга көчүрүп келип, ошол жерде ажалын таап, сөөгү айтылуу Ахмед Ясавинин мечитинин алдына коюлуптур. Артында туура жетимиш бир баласы калган экен...

Узак тарыхтын убайлуу бир өңүрүн соңуна чейин уккусу келген Боронбай Карга карыядан:

– Чоң кыргынга себеп болгон Бердикожонун эмне болгонун айтсаңыз? Анын акыры кандай болду экен? – деп сурады.

– Абылайдын баскынынан кийин эле казак-кыргыз чабыштары биротоло токтоп калган эмес. Ханы кеткенден кийин жеңишке шерденип, өпкөсү көөп калган Бердикожо эми мага каршы чыгар кыргыздын эрлери калбады деп, жылкы чаап, журтту буза берген. Абылайдын казак-кыргыз тынчыгыла дегенине да кулак какпайт. Ошондо кордукка чыдабай, кыжырланган кыргыздар Абылайга дагы элчи жиберип:

– Бердикожо сиздин айтканыңызды аткарбай, бизге чапкынын койбоду, чара көрөсүзбү? – деп айттырышат. Абылай элчилерге кыска гана, салкын:

– Тынчыбаган Бердикожого өз билгениңерди кыла бергиле, – деп коёт.

Хандын супсак жообунан Бердикожону анын жектеп калганын билген кыргыздар Бөрүбай менен Бөлөкбай мырзага сарыбагыштан эки карылуу жигит кошуп, анын кайда, кандай жатканын чалып келгиле, зөөкүрдү биротоло тынчыталык деп аттантышат. Аны билип калган кыйды Бердикожо ыңгайын таап, Бөрүбайды колго түшүрүп алат. Анын Абылайда ак үйлүү болуп, ханга жакын жүргөн Түлөбердинин бир тууганы экенин билип, өлтүрбөй, анын амандыгы үчүн мага да тие алышпайт деген ойдо Бөрүбайды дайыма жанында алып жүрөт.

Күз жакындап, таруу орок кезинде Бердикожонун даарат ушатканы кеткенинен пайдаланып, Бөрүбай анын Көк чолок деген күлүгүн минип алып качып жөнөйт. Ал куугунга жеткизбей Иледен өтүп Кордойго келсе кыргыздар ошол жерде экен. Эсенгулга келсе ал Бөрүбайды туткундан бошотуп бергиле деп суранып, Абылайга киши жиберип жаткан болот. Эсенгул ал кишисин токтотуп, эми эмне кылабыз, куугун келсе канттик деп кеңеш курат. Ошол кезде Бердикожонун кишилери качкынды кайтарып ала алышпасын билип, Түлөбердинин элинин миңдей жылкысын чаап, талаа тереңине сиңип кетишет.

Кийин Абылай хан өлгөндөн туура беш жылдан соң, аргын, уйсундарга тушташ жерде Бердикожо бейгам жатканын чалгын жиберип, билип, Эсенгул, Кебек, Бөрүбай, Атаке биригип, көп кол менен барып Бердикожону капчы басып, өлтүрүшөт. Ошондон кийин казактар менен кыргыздардын ортосунда чоң чабыштар басаңдайт. Качан казак султаны Канкожо менен түндүк кыргыздарынын башчылары Эсенгул,

Атаке баатырлардын ортосундагы жарашуу сүйлөшүүлөрүнөн кийин эки элдин арасы тынчыган. Ошентсе да жылкы тийүү, барымтага алуу, кыз ала качуу окшогон майда чатактар басылган эмес.

– Бердикожо окшогон эл бузарлар акыры өз жазасын алышат тура. Караңгыда жол тапкан, биздин Түлөберди кантти экен? Элине кайтып келгенби? – Ар нерсенин аягына кызыгдар Боронбай бул чоң тарыхтын бир өңүрүнөн сабак алмакка Карга акеге дагы суроо узатты.

– Түлөберди “ак үйлүү элчи” болуп жүргөн кезинде Канай деген уулдуу болуп, казактардын ар бир жүзүндө бир жылдан туруп, өз аргасын таппай жүргөнүнө карабай колго түшкөн кыргыздардын кыйласын туткундан куткарат. Көпчүлүгү Сары-Аркада кала беришкен. Казак журтунун түндүк тарабында азыркы кезде “жаңы кыргыз”, “бай кыргыз” деп аталышкан кыргыздар ошол, Абылайдын өз бийлерине таратып бергендеринен калган туткундар менен алардын тукумдары. Арааны күчтүү Абылай өлгөндөн кийин Түлөберди бошонуп, элине кайтып келет. Бердикожонун кабарсыз жатканын алгач чалып келген Бөлөкбайдын Ача баатырын да Түлөберди бошотуп алган экен.

– Эми биротоло Эсенгул баатыр менен бүтүрсөңүз кебиңизди. Аныгын билип алсам ашыктык болбос дейм, – Боронбай дагы такый сурады.

– Эсенгул узун бойлуу, алп киши болчу, Көлгө келгенинде көрүп калдым. Зорлугунан улам аны элибиз “чоңдугу Эсенгулдай”, “казык моюн Эсенгул” дешчү. Мындан жыйырма эле жылдай илгери Эсенгул өзүнүн тууганы Атаке баатыр менен чатакташа кетип, ага таарынып, бизге, Көл башына келип алган. Ал боюна жараша ою да зор адам эле. Бул тарапта жүргөнү менен Кокон

менен мамиле түзүп, тил табышып турган. Андагы Нарбото бийге өз уулу Кубат менен Жантай уругунан Асандан он сегиз күлүктү айдатып, тартуу кылыптыр деп укканым бар.

Боронбайдын жаны эми жай алды көрүнөт, суроолору токтоп, ойлуу тунжурай олтуруп калды. Ортодогу май чырактын жарыгында каш-кабагы карайып, жаңы айтылган кандуу кармаштардагы баатырлардай сүрдүү тартып турду. Узак сөздөн токсондогу Карга карыя да чарчап калды көрүнөт, көздөрү жумулуп, үргүлөп калган...

КОШ БАТА. БҮТҮМ БЕКИТҮҮ

*“Төөңү буйла жетелейт.
Төрөңү айла жетелейт”.*

Карга аке

Чынында эле эл айткандай “Карга акенин касиети, оозунда осуяты бар” өзгөчө жан экен. Анын берген ак батасы тийип кийинки күздө Боронбайдын аялы уул төрөп, атын Өмүрзак коюшту. Ырымчыл кыргыздын байыркы каада-салтын улап, уулунун өмүрү узун, жаны бекем болсун деген ырым-тилек эле. Ага жентек бергичекти кичи аялы Каримахан Өмүрзакты инилүү кылды! Агаларына калдайган караан, ишенимдүү жөлөк-таяк болуп жүрсүн деген ырым менен ал наристе Кабай аталды. Эки инилүү болгонуна, өзүнөн да кичүүлөрдүн бардыгына төбөсү көккө жете кубанып, агалыгына корстон болгон Кылыч тайына минип алып Боронбай атасынын артынан калбайт.

Ошентип, бир батасы кабыл болгон Карга карыя экинчи, элдик ишинин чындыкка айлануусун көздөйт. Ал – эң алгач өзүнө, тике-кыйыр аракеттерине жараша экенин жакшы билет. Сыртынан жупуну, огеле эч жанга сыр бербейт. Жатып-туруп, күнү-түнү ойлогону, санаа тартканы ошол – Боронбайды жалпы Көл элинин башчылыгына коюу. Көзүмдүн тирүүсүндө ошол муратыма жетип калсам арманым болбос, непадам алыс-жуук көпчүлүктүн кулагына угулуп калган чоң манаптыкты жаза тайып бейдаарек бирөө алып кетсе элдин көргөн күнү не болот, кокуй! Анда эле мени Кудай кечирбес, “Хан кара

өзгөй болсо өлгөнү, өзүн өзү тирүүлөй көмгөнү. Хан жаңылса кадыры кетет, калк кыйналса сабыры кетет” эмеспи, деп кыжалатка батат. Ал үчүн Көлдүн аттуу-баштууларын жалпыга ылайыктуу кай жерге жыйнап, аракетти неден баштаарды, ал үчүн кимисине кайсыл ишти тапшырарын, кимдин эмнеге жарактуусун акылынан сыдыра, иргейт. Бир мүдөөгө берилген адамдардын да жараткандан ыроолонгон жөндөмү, өргө чабар өнөрү болот эмеспи. Адамдын андай жөндөмүн учуру келгенде тулпардын оозун коё берген мерчемдей, таба билбесе андан не пайда?! Ар нерсенин өз учуру, келер сааты болоруна да көзү жеткен. Ал мерчемден ашыгып кетсе чалалык, кечигип калса кемчилик, акыры моюнга карыз, өкүт болуп каларын билет. Айтылган акылды өзүн кемсинтүү же аңкоолук деп кабылдагандар да бар. Андай куру намысчыл кургуйлар бөтөнчө уруу-уруктардын журт башы, жалгыз мен билем деген мыкчыгерлердин арасында да жок эмес. Баланчадан мен кем белем, карыган неменин айтканына айдаган мал окшоп көнө бергидей, мен өзүм билем эмне кылууну деген кургуй акыл, куру намыс баш жарат болгондор да жок эмес. Журт бузарлар дал ошолор. Аларды кантип, ким аркылуу ийге келтирүү керек? Анын жолу кандай, кексесин кантип басуу керек? Кимисинин кимде кандай кеги, алар өчү бар? Анысын кантип баса алат?... деги койчу, Карганын санаасы көп. Алар го өз, эштеп айласын табууга болот, өзгөлөрдүн көздөгөндөрү не? Кыйды Кытай кантер экен? Алыста жаткан ал ажыдаардын оюнда эмне бар? Оп тартып койбос бекен? Котур ташы дайым койнунда кокондуктар кандай балээнин үстүндө? Дагы кимисине гөроокат жылытыр чапанын жаба салып, аты бар, заты жок атагын ыйгара коюп арабыздан кимди өзүнө тар-

тып кетти экен? Анысы арам оюн кайдан баштап, бир эле уруу, эл ичине кандай чагым салып жиберет? Ал эми алыс деген орустардын оюнда эмне бар? Алар да жөн жатпагандыр?..

Ошол, Боронбайды өрүлүктөп барып, ой башын кылтыйткан жылдын кийинки күзүндө Жети-Өгүздүн туу оюнда Бирназар бийдин ашы берилет, соңунда журт башыларынын кеңеше турган кеби бар, жыйын өтөт деген чакырык таркады. Аштын башында маркум бийдин билерман уулу Мураталы турду. Ал кабарды берки Бапа, ылдыйкы Кыдык, ортодогу Желдең урууларынын жакшылары айттырышты. Ага Карга акенин кандай катышы барлыгы күдүк, көпчүлүк бул акылды Боронбайга жорусту. Ошентип, оозунда олуялыгы бар Карга акенин экинчи айтканы да орундалды. Жети-Өгүздүн айтылуу Көк-Жайыгына көлдүн наркы өйүздөгү Алдаяр, Токой, Токоч, Кожобек, Шүкүр уруктары толук чакырылды. Саяктарга да түгөл кабар айтылды. Аларга кабарды Карга акенин атынан уулу Жаныбек менен Кутман уулу Жапалак жеткиришти.

Качан аш маалы чукулдап калганда Карга аке Жуукунун оң тарабындагы Боронбай менен Байботого ат чаптырып, конушуна чакыртты. Бул жөн жеринен эмес, купуя сыры бар деген Байбото аттанар алдында жигитинен Карга акеге баратабыз деп айттырып, туу калган эки бээни жетелетип жиберди. Ал кабар келери менен Жаныбек шашылып, Чычкан, Актеректин башындагы Жапалакка, Бапа уруусунун жакшыларына тезинен чакырык жиберип, жигиттерин чаптырды.

Түшкө жуук иниси Боронбайды кашына алып, дагы топ мыктылар менен атын шартылдата бастырган Байбото келип калды. Мейман-

дар өргөөгө киргизилип, төрдө олтурган Карга аке менен учурашып, даярдалган дасторконду улуулаша тегеректей олтурушту. Салтка ылайык дасторконго бата кылынып, мал-жан сурашып, сунулган кымыздан кылкылдата жутуп суусун баса башташты. Баарынын оюнда уккандан санаага салган бу, чоң аш алдындагы шашылыш жыйындын себеби. Көк-Жайыкта чогулушат эле го, неге Карга аке мында чакырып калды экен? Кандай кеп-сөз айтып, аттын башын каякка бурар экен? Болду-болбоду, дагы бир чоң масилетин баштайт көрүнөт.

Коноктор дасторкондогу чүйгүн даамдардан сыйда ооз тийип, кымызга карк болушканын байкаган Карга аке Байботого кайрылды:

– И, Байбото, Кудай берип, Боронбай иниц эки чүрпөлүү болгон экен, бешик боолору бек, өмүрлүү, бак-таалайлуу болушсун.

– Айтканыңыз келсин, ава. Сиздин батаңыз менен кош мураскорлуу болуп, төбөбүз көккө жетип олтурат... – деген Байботону укпагандай Карга аке адатынча алыстан жайгара кебин улады:

– Ушинтип, ыйманы тазаны ырыс коштойт. Өзүң жакшы билесиң, бу Кыдык, Бапа, Желдеңдер жайкысын сыртты беттеп кетебиз. Ар кимдин өз түйшүгү... Ойлогон ойду, кыстаган турмуш жеңет болуп, көрүшпөй калганыбызга жыл аралап калды. Жентек тоюңарга келе албадык. Болор... Өткөндөгү өрүлүгүбүздө чогуу-чаран кеңештик эле, Шералы баш болуп, топ түзүп, көлдүн көкүрөк, күңгөйүнө каттамак элеңер, эмине деген кеп-сөздөр болуп жатат? Айтып олтур. Элибиздин бүгүн-эртеңки тагдыры тууралуу ой баккандар бар бекен, кимиси кандай дейт? Наркы, Арык атабыздын аттуу-баштуусу Түлөбердиге жолуга алдыңарбы? Шапак баатыры-

быздын Эралы, Шералысына, аларга канатташ Токой, Токоч, Шүкүрдүн ойлору кандай экен? Башка элдерибиздин баш терилери кандай? Эки жылдан бери удулу келип калган Бирназар бийдин ашындагы жыйынга дейре акылдашып, бир сөзгө келип алганыбыз туура го дейм... Билген-көргөнүңөрдөн айтып олтургула.

Айтылгандай Байбото көлдүн күңгөй-тескейин түрө кыдырып келгени менен Карга акеге жете албай, уккан-көргөндөрүн кимге ачык-айкын айтып, сырдашарын билбей келген. Буга чейин жакшылар менен кеңешип-кесип, орток сөзүн бышырып алганда эмне? Ар кимдин өз көздөгөнү, ичинде күдүгү бар экенин эми кантип айтмак. Сөз учугун чыгара баштаганда эле көпчүлүгү жалпы элдин эмес, өз уруусунун арман-көйүн айтып, кокту-колоттун сөзүн сүйлөшкөн. Бир өзөк, бүтүм жок. Анан кантет, тиги минтти, ал антти деп жек-жааттарын жамандап, алардын таарынчына калмакпы? Анүстүнө өзүнүн акылы да Карга аксакалдын өзүнчө эле жанбүдөө түшүүсүнүн терең маанисине жетпей жаткан. Али жаш Боронбай элдин оор жүгүн көтөрүп кете алабы? Мансап деген көз тумандатып жиберчү балээ эле... Дини башка орус падышасы кыргыздарга чын эле жан тартып, бейкуттук алып келеби же кыйдылык кылып, аңгектен качсаң дөңгөккө дегендей балакеттерди баштап жиберер бекен?... дегендей кыжалат ойлоруна жооп таппайт. Аларын Карга карыяга кантип айтат? Ошондон улам Байтөрө жалпылай сөз кайырды:

– Сиз айткан жакшыларга түгөл жолугуп, ойлорун уктук, ава. Алардын айтуусуна караганда биримдигибиз керек, бирок кимдин, кайсыл чоң манаптын айланасына биригерин ар кими ар башка айтышат. Казактардын деле үч жүзү бириге алышпай, бөлүндү дешет. Теңи орус пады-

шасына кошулуп, бизге жакын тараптагы калгандары каршы экен. Орустар күчтүү, көп элди өзүнө каратып, кошуп алган, куралы мол, аскерлери да күчтүү, бир падышага баш ийген бирдиктүү дейт. Бирок, алар бизден абыдан алыс, казактардан да кыйла нары жерде, бизге кол сунуп, калканыч болуп береби, жокпу, ишеним жок дешти. Кокондун дини, колу да жакын, бирок ниети бузук, кооптуу, балким алар менен ымалашып жашасакпы дегендер да чыкты. Андыктан, биз эч кимисине кошулбай эле Көл өрөөнү өзүнчө хандык түзүп, кошулбагандарды жалпылап жазалайлы деген ойлорду да уктук. Кыскасы, урунттуу бир акыл жок...

Мындай, баш-аягы жок ахыбалды уккан Карга акенин кабагы салаңдап, өкүттүү тунжурап калды. Деги кыргызга ынтымак келбейт көрүнөт... дал ошонун айынан жакшылыкка ообой, жарыбай келет. Канчалык кайгы, капсалаңга тушукту, баары бир эле бытырандысын коюшпайт. Өз беткейлик канына жедеп сиңип бүткөнбү! Ар бири өз коктусунан алысты көрө албай, бийлери өз кара башынын мансап, байлыгын самашат. Ушундай болсо кайсыл душманга, кантип туруштук бере алышат. Көрүнгөнгө жем болуп жүрө беребизби?! Жок, кол куушуруп олтура бергенде болбойт, аракетке берекет. Бир кезде карыянын жүзү ишенимдүү тартып, көздөрү чечкиндүү боло түштү.

– Ошондой де... Жети-Өгүзгө, Бирназардын ашына барганчакты өз тарап бир сөзгө келип алалы. Кокон менен Кытайга жүз бурсак бүткөнүбүз. Алар бизди бириктирмек түгүл бытыратып, бири-бирибизди чабыштырып, жок кылышат. Бизге жакшылык санабаган алар сырткы жообуздан коргоп калышмак беле. Орустардан оңу жок бизге. Алар көптөгөн майда элдерди ко-

шуп алып, тил табышып жашарын казак туугандардан угуп келебиз. Качанкы татар, ногой, башкыр, атүгүл бу жактан качып барган калмактарды да канатына алып, бири-бирине кагыштырбай коргошот экен. Орусту көздөйлүк. Кытай чоң, күчтүү болгону менен ортодо бийик тоо, жолу алыс, аңустүнө алар орустардан айбыгышат. Кокон келсе сарыбагыш, солто, кетментөбөлүк саяктар менен биригип колун кайтара алабыз. Таластагы туугандар да жай жатышпас. Менин ичтеги күбүр-шыбырым да орустарды оңдуу деп турат, силер кандай дейсиңер?..

Байбото болгон оюн жана айткандан улам кайра үндөгөн жок. Аны баамдаган Боронбай аста тамагын кырынып алып акырын, бирок ынанымдуу унчукту:

– Мен да ошондой ойлоймун, ава. Биздин кол күчүбүз чоң хандыктарга такоол боло албайт. Жакынкы сарыбагыш, саяк, солтолор менен ымала түзүп, бирдикте болуу оюңузга мен да кошулам. Жоо келсе алар карап турушпас, бизден аларга, аларга келген жоо бизге да келбей койбойт. Ошондой болгон, боло да берет. Бир эл болгон соң, тагдырыбыз да бир эмеспи. Ал үчүн иралды өзүбүздүн ички ынтымагыбызды чыңап алсак. Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаргыдай болсок өзгөлөр сестенип, оңой менен даабай калышат дейм. Калганын учурунда бирге көрө жатарбыз. Кокон, Кытайга караганда бизге орустар оңураак деп ойлойм мен дагы. Жан жагыбыз жоо болуп турган кыйчалыш кезеңде жакынкы коңшудан алыскы дос артык болуп турбайбы...

Боронбайды кунт коё тыңшап олтурган Карга акенин кабагы ачыла түштү. Үнү да баштагыдан демдүү чыкты.

– Туура боолгопсуң, Бороке. Динибиз бир деп, ниети бузуктарга жетелендиге кетип, коюнубузду ачып берип жем болбойлук, өзгө деп өз урууларыбызды жерибейлик, кек сактабай жакындашалык. Бизге айланабыздагы душмандар айбыгып, корко турган чоң калк керек болуп турат. Ал – орус. Бир бүтүмгө келдик, ушундай акыл менен чоң жыйынга баргыла. Жолуңар ачылсын.

Аңгыча сырттан аттардын дүбүртү чыгып, төмөнкү желдеңдердин жакшысы Жапалак жан-жөкөрлөрү менен келип, түшүп калышты. Жетимиш жашка жакындап калган ал, уруулашы Түлөберди менен Тосордун суусунун жээгин жердешет. Калбаат, терең ой баккан, демдүү киши. Бир жумадай илгери эле келип, сырдашып кеткен. Дасторкон үстүндө орустарга ыктоого, алдыдагы жазда Омбудагы аскерлери жайгашкан кичи ордосуна өкүлдөрдү жиберип, ак падышасына барууга жол ачуу жөнүндө ой бекитишти. Байбото барып келген көлдүк уруу башчыларынын ой-пикирлери анык болгон соң, эми демилгени улап, ага баарын көндүрүүгө аракетти токтотпоону туура дешти. Сөздүн бир нукка биригип, бүтүм кыла турган учур келгенин Карга аке сезип, жыйынтык чыгара сүйлөдү:

– Көл башындагылардын баары Орозбакты тукумдарыбыз. Биздин сөз болсо бекиди, мындан наркы оюбуз, сөзүбүз бир болсун. Жыйында масилетибизди көтөргөн кезде эгерим чоң манаптыкка мен жараймын, же тиги жарайт дегендер болсо алардын жолун тоспойлук, айтышсын, сабыр тутуп угалык. Чынында эле ошондой оор жүккө татыган бирөө чыкса кана! Ошентсе да аксакалдык сөзүмдү силерге айтып коёюн: нечен ой багып, угуп-көрүп мен Борокеме токтодум. Желдең менен Бапа уруктарын сага тап-

шырдым. – Кимиси кандай дээр экен деп сөзүн бир паска токтотуп, Карга карыя олтургандарды сыдыра карап алды. Бардыгынын муюп олтурганын көрүп, алардын каршы эместигине ынанды. – Сен да баламсың, Боронбай, бизге арка-бел бол, болуп да келатасың. Акылың бышып, билекте карууң толуп турат. “Жаман уул элүүсүндө жашмын дейт, жакшы уул жыйырмасында журтка башмын” дейт. Чоң манаптыкка сени көтөрөбүз. Алдыдагы жыйында бул сөздү Жапалак менен Жаныбек айтып чыгышат. Калгандары каршы чыга коюшпас. Зарылдык чыгып кала турган болсо калганын ошол жерде көрө жатарбыз... Ошондой болсун, сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус, жалпыбызды ата-бабаларыбыз колдосун, оомийин!

Карга акенин бир жылдан бери астадан айтып келаткан ой-тилегинин ишке ашчу так мерчеми эми келгенин баары туюп, Боронбай өзүн чоң жоопкерчилик, оор жүктүн алдында турганын сизди, ага бел байлады.

Бирназардын ашында болуучу чоң жыйындын алдында ушундай сөз болуп, бекиген...

АЛГАЧКЫ САПАР

*“Ынтымак – ырыстын иши,
ыркы кеткен – уруштун иши”.*

Карга аке

Жети-Өгүз жыйынынан кийинки жылы оңдой берди болду. Эл кыштоого жапырт түшкөн кеч күздө Орусиянын жоон топ көпөстөрү курал-жарактары жаркылдап, шарактаган жетимиш аскерлеринин коштоосунда Кеген аркылуу Көл башына күтүүсүз келип калышты. Мындан азыраак кербендер өткөн жылдары да келип-кетишкен. Бу жолу аларды Боронбай менен Шералы бий алдын ала уруулаш туугандары менен макулдашылгандай салтка ылайык чоң манаптын Жуукунун этегиндеги конушунда тосуп алып, меймандатып, жөн-жайын угушту. Бу Чыгыш Түркстанга бараткан кербенди Миркубан Ниязов деген соодагер жетектеп, аны менен жарым паашанын катчысы Алексей Бубенов төрөсүнүн Көл кыргыздарына жазган катын ала келиптир. Аларды татар тилмечи Файзулла Ногаев дегени тааныштырып, жөн-жайдын бардыгын төкпөй-чачпай саймедиреп айтып берди. Көрсө аларды бул жакка жакын Батыш Сибирдин генерал-губернатору Григорий Гланезап өз падышасынын тапшыруусу менен атайын жиберген экен. Катты Файзуллага окутуп угуп, орус соодагерлеринин Ысык-Көл өрөөнүндө эркин, салык алуусуз соода кылуусуна жол берүүнү, аларды казактар менен бирге Чыгыш Түркстандын шаарларынын ортолорунда коштоп жүрүүнү, соодагерлерди каракчылардан коргоп, кол салгандардын

кимдигин айтып турууну өтүнгөнүн тилмеч кыргызча-татарча аралаштырып, түшүндүрүп берди. Бу жолу келишкен эки казак, эки татар көпөсүн жоон топ аскерлер менен алардын жүз башысы Старковдон башка дагы эки татар тилмеч, бир поляк аскер-дарыгери коштоп келишиптир.

Мунун баарын жобурап, өргөөдөгү аттуу-баштууларды эки тарапка тең тааныштырып чыккан соң Файзулла орустардын жери да, эли да көп, күчтүү экенин, ошондон улам алыс-жакын мамлекеттер андан коркуп, сыйлап турушарын айтып өттү. Сөзүнүн аягында ал Орусия өз карамагындагы биз сыяктуу кичине элдерге да кайрымдуу, калыс болуп, коргоп, көмөк көрсөтүшөт, биздей кербенчилерди да ушунча көп аскери менен узатып, кайтарып жүрүшкөнү ошондон улам деп, компоё кошумчалап койдү.

Орусия жөнүндө Боронбай бул тарапка келишкен казак, татарлардан мурда деле угуп жүргөн. Азыр анын көздөгөнү – күмөндүү сууроолоруна жооп алып, эгерде эңсегендерине төп келсе Орусияга бугуларды кошуунун жолун канлык билүү эле, бирок анысынан сыр алдырбай Файзуллага жай кайрылды:

– Айтыңызчы, эгерде биз орустардын катындагы суранычтарын аткарып турсак ак падыша бизди өз өлкөсүнүн курамына алып, кайсыл бир коога болуп калса аскерин жиберип коргоо көрсөтө алабы?

– Албетте, эгерде Орусиянын букаралыгына өтсөңөр булар силерди коргоого албай койбойт, – деди тилчи ынанымдуу. – Ал үчүн силер алгач биздин Батыш Сибирь губернаторуна кат менен кайрылышыңар керек. Ал чабаганын жиберип катыңарды жеткирип, ак падышага жөн-жайыңарды айтып, макулдашат. Анын уруксаты келгенде силерге кабарлайт, андан соң силер элчи-

лерди жиберип дегендей бир катар иш кылууңар керек. Ал өтө оор, узак иш. Ак падышанын сарайы турган Петербург да өтө алыс, нечен айлаган жол...

Ошол сөздөрдөн кийинки тамактан соң Боронбай менен Шералы өз өргөөлөрүнө бөлүнүп чыгып макулдашышты да, Жети-Өгүздөгү ашжыйынга катышкан калган бийлерди таң ата келүүгө чакырып, Боронбай туш-тушка жигит чаптырды.

Эртеси, күн аркан бою көтөрүлүп, бийлер өргөөгө чогулганда Боронбай аларга кербенчилерден кечээки уккан сөздөрү, тилмечтин айткандары, Шералы бий менен экөөнүн кеңеши тууралуу жөн-жайынан кабарлап, былтыр ашта келишкендей орустардын паашасына кайрылуу жиберелик деген ой менен чакыруу жибергенин айтты.

– Бул кербендердин жолго чыгар мезгили чукулдап калыптыр, ошону үчүн силерди шаштырдым. Тилмечтин айтуусуна караганда Орус букаралыгына өтүү үчүн биздин бардыгыбыздын атыбыздан кат жолдоо керек экен. Каршы болбосоңор тилмечти чакыртып, катты ырастайлык, – деди Боронбай. Эч ким каршы болбогон соң тилмеч Файзулланы чакыртты. Ал токтоо, кырктын кырындагы орто бойлуу, арык татар көп күттүрбөй кирип келди. Аны мейман катары төргө олтургузуп, кымыз сунулган соң Боронбай жанындагы бийлерди ага бирден тааныштырып чыкты.

– Кечээ өзүңүз менен макулдашылгандай, силердин бу Шибердеги чоңуңарга биздин бийлер чогулуп кат жазалык дедик. Бул жердеги он эки бий ошончо уруулардын бийи, – деп жанында кыркалекей олтурушкан Шералы бий Шапак уулун, андан кийинки Арык уруусунун Жакыпбек бий Ниязбек уулун, ошол эле Арык уруу-

сунун күчүк уругунун бийи Төлөгөндү, Алдаш уруусунун бийи Мураталыны, Алдаярдын бийи Жанышты, Бапа уруусунан Бекбайды, Кыдык уруусунан Боорсокту, Желдеңден Жаныбекти, Кыдыктын Тургай уругунун бийи Койсойбосту, Боор уруусунан Бердикожону, Такабай уруусунан Көкчөнү, Токой уруусунан Малабайды тилмечке тааныштырып өттү. Өрөөндө дагы көптөгөн уруулардын, алардын бийлеринин барлыгын айтып, айрымдарынын келе албай калышканын, аралыктын алыстыгын, кай бирлеринин кошулууга макул эместиктерин айтып өттү. – Орус букаралыгына өтөлү дегендер бул жерге келишти, мурдатан сүйлөшкөн элек. Өзүң орусча жаза да, каттын сырларын да жакшы билген киши катары биздин атыбыздан чоңуңарга кат жазып бер, Файзулла. Кыргыз-татар түбү бир эле элбиз, жардамыңды бизден аянба, – деп сөзүн жыйынтыктады.

– Хуп болот, туугандарыбызга кызмат кылууга мен даярмын, – деп шыпылдаган Файзулла кагаз-калемин алып чыга салып, катты тез эле жаза салды, жедеп маш болуп бүткөнү көрүнүп турат. Качан ал катты өзүнө суна бергенде Боронбай:

– Орус арибин билгендер бизде жок, Файзулла төрө. Өзүң эле бийлерге бир сыйра окуп бер, билип алалык, – деди сыйда. Тиги тамагын кырынып алып, кырааты менен окуп кирди: “Урматтуу губернатор Григорий Иванович Глазенап! Биздин Ысык-Көл аймагындагы Бугу уруусундагы элдерди башкарган он эки бийи сизден суранып, өтүнүч менен кайрылып атабыз. Биздин Бугу уруусундагы бүт элибизди орус элинин букаралыгына кабыл алууңузду суранабыз. Биз орустарга өз жардамыбызды кылабыз. Сиз биз-

ди өз камкордугуңузга алууңузду сизден өтө суранабыз”.

Өргөөдө дымыраган жымжырттык өкүм сүрдү. Бийлердин катта жазылган ар бир сөздү талдап, маанисин чечмелеп жатканы көрүнүп турду. Кыргыз эли сөз жандуу, “баш кесмей бар, тил кесмей жок”, “сөзүң өлгүчө – өзүң өл” дегендей, ар бир сөзгө чоң маани берип келген эл эмеспи. Бир саамдан кийин Боронбай үн катты:

– Ашык-кеми жок көрүнөт. Не дейсиңер, жакшылар?

Туш-туштан аны коштой кетишти:

– Туура...

– Ырас эле...

– Кемчилиги жок көрүнөт.

– Урматтуу бийлер, каттын аяк жагына ар кимиңиздер атаңыздардын, өзүңөрдүн атыңарды жазып, колуңарды коюуңар керек, – деди Файзулла.

Ушул жерден баарынын көздөрү бозоруп, ыңгайсыздана буйдала түшүштү. Бир-экөөнүн гана өз атын арабча чала сабат чиймелегени, мөөрлөрү болбосо эч бири орусча жаза албайт эле. Аны жакшы билген Боронбай алгач өз мөөрүн басып, бийлерди улуулаштыра бирден чакырып мөөрү барларынын мөөрүн, көпчүлүгүнүн бармактарын сыялай бастырып, тилмечке аты-жөнүн жаздырып жатты.

Бардыгы ырасталып бүткөн соң, катты губернаторго ким берет деген сөз козголду. Көпчүлүгү Бубеновтун бергенин туура көрүштү эле, Шералы бий:

– Бу катты өзүбүздүн кишилерден бергенибиз оң. Кимиси, кандай чоң алат? Ал эмне деген сөзүн, жообун айтат? Тилмечтин жанагы айтканына караганда бул иш көпкө созулчудай, ошон үчүн кийинкибизди ойлойлу. Ал жакка кайсыл жол менен, кантип барыштын сырларын булар-

ды ээрчий барып көрүп-билип алган оң. Антпесе, элчилер дагы барышат дейт, кийинкисинде алар адашып, урунуп-беринип калышпайбы...

– Эң туура!

– Калетсиз сөз...

Катты кимдердин алып барары да кызуу сөз болуп, сөз билги, улуулардан бир-экөө барса жакшы болот эле дешкени менен алыс, түмөн түйшүктүү жолго жарамдуу, ылайыктуусу чыкпады. Мен барамын дегени да болгон жок. Ары кетип, бери кетишип жатып акырында жол алыс, элчилерди Шералы баштап барсын, жанына уулу Качыбек менен Арык атадан Ниязбек бийдин уулу Жакыпбекти кошуп алсын деп чечилди. Оор жолго жаштар жакшы чыдайт, Шералыга да жардам беришет, анүстүнө кийин дагы барып кала турган болсо алар баралына толуп, жол башташат деп бирден ат кошчу жигиттери менен барууларын туура көрүштү. Бир чети он бештин тегерегинде болушса да Жакыпбек менен Качыбектин экөө тең тирикарак, ишенимдүү өсүп келаткан жигиттерден эле. Ошентип, алар Кашкардан кайтып келишкен кербенге кошулуп, ноябрь айынын башындагы таңда Семейге, андан нары Омбуга жөнөп кетишти.

Бул ишке өзү көрүнбөгөнү менен башынан тартып көз салып, кабар алып, Боронбай менен уул-инилерине кеп-кеңешин айтып, алар менен бирге санаа тарткан Карга акенин да көңүлү саал бастап калды. Ошентсе да бул аракеттен не майнап чыгар экен, орустун жарым паашасы аны кандай кабылдап, не бүтүмүн чыгарар экен, кол сунабы же колубузга чабабы... али жаш эки жигитибиз чоочун эл-жерде ишеничибизди актай алышар бекен, же өз да, өзгө да элдерге уятыбыз чыгабы, Шералы аларга баш-көз болуп, алыс жолго чыдар бекен деген ой-санааларга басылып калды.

ЭЛЧИЛЕР

“Аздын шору арбын”.

Карга аке

Боронбай менен бийлерди убайга салып, бөлөк эл, бөтөн жерде элчилерибиздин көргөн күндөрү алда кандай болду экен, жазган катыбыз кантти, аны тапшыра алышты бекен, аман-эсен болушкай эле, неге мынча кечигишти, деги качан келишер экен деп санаа тарттырган Шералылар бир жыл төрт ай дегенде Жети-Суудан Кеген аркылуу элине кайтып келишти. Чарчаңкы тарткандары болбосо арып-азгандары көрүнбөйт, маңдайлары жарык. Элчилердин атажуртуна аяк басканын угушар замат аттуу-баштуулар агаинтуугандарына сүйүнчү айттырып жигиттерин чаптырышкан. Өзүлөрү жан-жөкөрлөрү менен элчилерди тосуп алып, жолдогу Жакыпбектин атасы Ниязбек бийдин өргөөсүнө келип шатырашатман түшүп калышты. Бий тарап да камданып коюшкан экен, алыс сапарга кеткен уулун аман көргөнүнө той түшүп, союшун союп, конкторду мыктылап күтүштү. Шералы сапарын жалпылап баяндаса, Жакыпбек менен Качыбек көргөн-билгендерин талаша айтып, орустардын көптүгүнө, жеринин кеңдигине таңданышып, алардын моюн-башы алтынга чулганган жарым паашасын көрүп, кол алышып учурашкандарын, аны менен Шералы атасынын бетме-бет сүйлөшкөнүн, андан атасы алтындан тигилген чапан кийип, өзүлөрү чоң чен менен тасмалуу медаль, аттары жазылган кылычты сый-белекке алышканын айтып түгөтө албай жатышты. Алган бе-

лектерин жая салып да көргөзүштү. Шералы тура калып жарым пааша белекке берип жиберген жалтыраган чепкенин агасы Ниязбекке жаба салганда өргөөдөгүлөрдүн таң калгандарын айта! Мындай болот деп кимиси ойлогон?! Көрүп көздөрүнө ишенбей, уккандардын оозу ачылат, улуу-кичүүлөр тигил үчөөнө суктанышат. Баарынан да жарым пааша жер четиндеги Бедербур деген шаарында турган ак падышасына көлдүк кыргыздар, биздей элчилердин келгендиги тууралуу жакшылап айтууга сөз бергени, ал көнгөндөн кийин силерди дагы чакырам дегени кызык болду... Ошентип түн ашырышты.

Уулунун элдик чоң иш аткарып, аман-эсен кайтып келгенине шерденип, көңүлү жайланган Ниязбек бий эртелеп туруп, көнүмүш дааратын алып жатып Жакыпбек менен Качыбектин да караандарын көзү чалды. Алардын сергектигине ыраазы болсо, чарчоону билбеген жаштыгына суктанды. Эл керегине жарап калышкан экен, жамандарым, суук көздөн алыс болушсун деп ичинен келме келтирип койду.

Үйлөрүнөн чыккандан тартып эрте туруп, кеч жатып, ысык-сууктагы нечен түйшүккө чыдап да, көнүп да калышкан Жакыпбек менен Качыбекке мындай турмуш адатка айланып калган эле. “Жол азабы – көр азабы” деген кеп бекеринен айтылган эмес тура, алыскы сапарда эмне ни гана көрүшпөдү! Мындан кыш күрөөдө казактардын Жети-Суусуна жетип, андан аңгыраган ээн талаа менен белден кар кечип Семейге, анда саал тыныгып алып Омбуга кийинки жылдын башында араң жетишпедиби. Ал жерде кыйла күн камыга күтүп жатып, губернаторго жолукканда ал Шералыга:

– Силердин күтүүңөр керек, бул катыңар тууралуу мен Санкт-Петербургда, императорго ка-

бар жиберемин. Ал, кандай чечим кабыл алып, качан жооп берерин эч ким билбейт. Күтүңүздөр. Жооп келери менен силерге кабар беремин, – деп жол каратып койгон. Ошондон үч ай өткөн соң гана аларды кайра эстеп, чакырышып, Шералыга кымбат чапанын, аскер жашына ылайыктуу жаштар деп Жакыпбек менен Качыкеге капитан ченин, жалтыраган медалы менен кылычын берип сыйлашты. Ошондон тартып жарым паашадан эч кандай кабар, чакырык да болбоду. Ушунча жерден келип бийлердин катына жооп ала албай кетсек алар, эл эмне дейт, элге кайсыл бетибиз менен куру кол бармак элек деген элчилердин зарыга күтпөскө айла-амалдары жок эле. Белгисиздиктен, күтүүдөн артык азап жок го?! Бир чети зериккенден, биресе билип алалы деп кызыккандарынан жаштар орустардын оокат кылганына, жашоо-турмушуна көз салып, үйрөнүп, эптеп күн өткөрүп жүрүштү. Орустардын төрөсүбү, мужугубу, аларга даражалуу бийдин уулу болгонундун баары бир – тентип жүргөн селсаяктай көрүп, таң кала карап, алтургай жанынан кубалашат. Карга аке айткандай “тең туруп, бирөөдөн кем болгон күнүң курусун!” Атка жеңил, тайга чак, чычайган ичке мурутчан Бубенову бул жакка келээри менен чоңуна жолугушуудан кийин биротоло караан үздү, кызматы чоң көрүнөт. Колго илинбес Файзулланы Шералы эптеп издеп, таап, ал-жайларын түшүндүрүп, губернаторго кабар айттырган болот, тигил ыңгайы келсе айтайын дейт да кайрадан ың-жыңсыз жоголуп кетет. Анын дегеле куйругу жер жыттабаган неме көрүнөт.

Ошентип, жай-күз да өтүп, кыш башталганда гана Файзулла келип:

– Падышадан жооп келбеди. Маанилүү иштери чачтан көп, чолосу тийбей жатса керек. Убак-

тысы жеткенде катыңарды карап, жооп берер. Силер күтпөй, элиңерге бара бергиле, – деди суп-сак. Көлдө берген убадасынын ишке ашпай калганына уялып, өзүн күнөөлүү сезип жатса керек, же аларын эсинен чыгарып койгонбу, белгисиз. – Бул болсо күткүлө, падышадан жооп келгенде силерге кабарлаймын, буюрса өтүнүчүңөр орундалып, силерди колдоого алабыз деген губернатордун атайын каты. Боронбай султанга тапшырып койгула, – деп жип менен байланып, желим мөөр басылган алакандай катты Шералыга берди да, колдон келгени ушул дегендей каттын маанисин түшүндүрүп койду.

Файзулла баары менен кол бере коштошту да он чакты кадам узабай кайрылып келип, койнунан бир карыш оролгон кагазды алып чыгып Шералыга сунду:

– Эсимден чыгып кеткен тура, бул гезит силердин падышага жазган катыңар, Омбуга келгениңер жөнүндө жазылган. Боронбай султан окутуп, билсин деп орусчадан арабчага которуп койдум, барганда молдолорго окутуп алгыла, – деди да шыпылдай басып кетип калды.

Кар калың жаап, кыш оор болгондон элчилер ал кышта Омскиден чыга алышпай, канчалык жол ачууну кудайдан жалынып суранган менен быйыл гана жаз алды менен аларды аскерлер Семейге, андан Жети-Сууга жеткирип коюшкан болчу. Андан бери карай өздөрү келишкен.

Таңкы насибин татып бүтүшкөн соң Ниязбек жана Шералы уулдары менен, бул жактын дагы эки-үч жакшылары кошулуп Жуукудагы Боронбайга жол тартышты. Кечээ ага чабармандан Ниязбек элчилердин келгенин айттырганда Боронбай ал чабагандан бүгүн түшкө келүүлөрүн айттырыптыр болчу. Анын да чыдамы кете күтүп жатканы белгилүү эмеспи.

Топ атчандар ала карлуу жайыктарда шатырай жүрүп, айткан маалда Боронбайдын Жуукудагы конушуна жете барышты. Анын өргөөсүнүн алдындагы мамыларга байланган аттарды көрүп, бир топ меймандардын барлыгын туюшту. Чынында эле ошондой болчу, орустардын жарым паашасына кат жазышкан бийлердин бардыгына Боронбай манап кечээ түгөл кабар берип, Карга аксакалды да өргөөсүнө чакырткан. Алар жакын болгондуктан Ниязбектерден эрте келип, ар кайсыл кептерден козгоп, элчилер жөнүндө ар кимден уккандарын ортого салып, билбегендерин божомолдошуп, өз ооздорунан угалык деп тынчсыздана күтүп олтурушкан. Меймандар өргөөгө баш багып, удаалаша салам айта кирип барышканда бардыгы дүрбөп, кубана тосуп алышты. Кенен жайылган дасторконду тегеректей жалпы олтурушканда өргөөдө бош орун калбай калды, кызыккан эл көп экен. Казандай тебетей кийишкен сөөлөттүү бийлерден сырткары ар уруулардын менменсиген аттуу-баштуулары, кең көкүрөк, кең далылуу баатырлары да чогулуп келишиптир. Төрдө жүз жашты таяп калганы менен карылыкка али биротоло моюн суна элек, кайраттуу Карга аксакал, анын оң тарабында баралына келип башкалардан жаш, үйдүн ээси болсо да мансабына жараша Боронбай олтурат. Калгандары кыргыз элинин салтына жараша урууларынын улуулугуна, жаш курактарына жараша кыркалекей жайгашышты.

Карга аксакал салт боюнча элчилердин аман-эсен эл-журтуна, жаңы меймандардын Жуукуга келишине, элдин аманчылыгы менен ынтымагына, ак дасторкондун жакшылыкка жайылып туруусуна ак ниетин арнап бата кылгандан соң кымыздар сунулду. Баары бир сыйрадан кымыз ууртап, ал-ахывал сурашып, дасторкон чети-

не кеселерин коюп бүткөнүн баамдап олтурган Боронбай жайдары жүз менен ийиндеш олтурган Ниязбек менен Шералы бийге жүз буруп элчилердин аман-эсен эли-журтуна кайтып келишкендерине шүгүрчүлүк айтып, ниет кылган иштеринин буюрса ийги башталганына каниет кылып, эл ичинде жакшылыктын үмүтү жанып калганын айтып токтоду. Анысы жаңы келген меймандардын аксакалы, өзүнөн улуу, элчиликке барган Жакыпбектин атасы катары Ниязбекти кеп баштап бербейсизби, угалык деп сөз тизгинин ага узатканы болучу.

Ниязбек бий кечээки окуяны, элчилерден уккан-көргөндөрүн үстүрт айтып келип, аягын:

– Көчүбүздүн башы жаман болбоптур, бара-бара дагы түзөлөр. Жарым паашага, андан ак падышага катыбыз жетип, элчилерибиз чоң сыйурмат көрүп кайтышкан экен. Ошондой чоң элдин саналуу элчилерибизди урматтоосун – элибизге көрсөтүлгөн урмат-сый деп билүүбүз абзел. Ал болсо жакшылыктын жышааны. Буюрса алгачкы ташталган кадамыбызды жолдуу десек болот. Эми анын артынан ушинтип, аталарыбыз айткандай “бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып”, “ийри олтуруп түз кеңешип” дегендей биргелешип улантсак көздөгөнүбүзгө жетербиз. Арийне, алдыбызда дагы да албан аракеттер турат көрүнөт, аны элчилерибиздин өз ооздорунан угарсыздар, – деп туюк бүтүрдү.

– Аа, шүгүр!

– ... башы жаман эмес...

– Ак падышанын өзүнө сөзүбүздүн жеткени жакшылыктын шарапаты...

– Анан эмне?!

– Ниети актын, жолу да ак деген ушул.

– Каниет дейли... – көпчүлүк жанданып, көтөрүңкү дуулдап кетти.

– Калган сөздү элчилерибиздин өз оозунан укканыбыз жакшы го, – деди Боронбай, узак да, жооптуу да сапардын оорчулугун жон терилери менен сезип, бардыгын өз көздөрү менен көрүп келгендердин сөздөрүн угууга куштарланып турганын билгизе, – “Миң уккандан, бир көргөн артык” дегендей, элчилерибизге сөз берелик, – Боронбай “элчилер” деген сөздү атайылап баса айтты, анысы сапардын ич ара, майда иш эмес, орус падышасы катышкан, аны менен байланышка умтулган элдердин арасындагы жооптуу аракет, кунт коюп уккула деген ишарасы болчу. Баары дымып, Шералыга, андан четте ийиндеш олтурушкан эки жигитке дит коё жүз буруп калышты. Алардын өткөндө өзүлөрү узаткан борбою ката элек боз балдар эмес, тотугуп, каада күтүп калышкан кыл мурут жигиттерге айланышканын баары эми байкашты. Жүздөрү салабаттуу, көз караш, кыймылдары токтоо тартып калышыптыр. Бойлору да өсүп, комсоо. Өзүлөрүнө көңүл бурулганынан улам Шералы:

– Арыбаңыздар, агаин-туугандар, сапарыбыз кудайга шүгүр, жаман болгон жок. Сиздер берген катты жарым паашага тапшырып, жообун алып кайттык. Падыша алыс, жолугууга жол-жобосу да көп иш экен. Пайзулданын айтымында азыр падышанын иши көп, колу жетпей жаткан экен, бирок баары бир катыңарды карайт, сөзсүз жооп болот, күткүлө деди. Бара-бара белгилүү болор, – деп чапанынын төшүнө кол сойлотуп төрт чарчы, анан оролгон кагаздарды Боронбайга берди, – Бул жооп кат менен Пайзулда берген кагаз. – Боронбай аларды алгычакты жаштык-шашмалыкка салып Жакыпбек тура калып чыйпылык-тап кетти:

– Жарым паашанын аманатын да биротоло тапшырып койсок, – деп ыкчам кыймылдап,

жана көтөрө киришкен куржундун көзүн ача салып Шералы авасына бир оромолду сунуп калды. Шералы аны ачып, Боронбайдын ийнине алтын жиптер менен токулган жалтырак чепкенди жапты. – Атайын өзүңө арнап берип жиберди жарым пааша. Сыйдын үстүндө жүргүн, даражаң дагы өссүн, чепкениң акжолтой болуп, жакшылыгыңа буюрсун.

Качыбек болсо колундагы кездемеге сундуйта оролгон жалтырак эки кылыч менен орус аскерлеринин кийимин, Жакыпбек куржундагы дагы кездеме, белгисиз жалтыр-жултур буюмдарды Боронбай менен Карга аксакалдын алдына жайып жиберди.

– Албетте, Бороке, чепкендерди салтка ылайык аксакалдарга жабуубуз керек эле, бирок бул паашанын атайын аманаты. Орустар улуу-кичүүгө карабай ишке, наам-даражага карата мамиле жасашат экен. Алардын тапшырмасын аткарбасак болбойт. – деди Жакыпбек, – Ниязбек атамдын чепкенин болсо кечээ бергенбиз. Бул ишара, Боронбай авамды чоң манап катары орус паашасынын тааныганы, сыйлаганы. Силер берген катта манап деп жазылып турбайбы, биз да айтып бердик. Орустар биздин бий, манап дегенибизге караганда казактардын султан даражасын жакшы түшүнүшөт экен, ошондон улам Боронбай агабызды султан деп атап, белегин берип жибершти. Эки атабызга болсо элчилердин аталары катары бергендери. Бул кат болсо паашанын сизге жазган каты, анан тиги оролгону – кезит дегени, андагы сөздөрдү Файзулла арабчага чийип койгом деп, берип жиберди, – деп кат менен кагаздардын жайын Боронбайга түшүндүрө кетти.

– Ал эми булар болсо – ак падышанын атайын буйругу менен бизге ыйгарылган капитан чени

менен аттарыбыз жазылган кылыч сыйлыктары. Сиздердин аркаңыздар менен... Калган белек-бечкектерди өзүңүз билип ыроолоңуз... – деп Качыбек кайра барып ордуна олтурду.

– Болсун!..

– Буюрсун...

– Ой, бо-о-ой! Балдарыбыз чоң чендүү болгон турбайбы!

– Падыша сыйласа, жолубуз ачылган экен!

– Ие, Кудай кут кылсын.

Өргөөдөгүлөр дуулдашып, айрыкча боолору кайыш, жалтырак темирлер жабыштырылган кылычтарды колдон колго өткөрө карап, суктанып жатышты. Боронбай катты оодара карап алды да, акырын ачып, ичиндеги кагазга кунт коё кызыга карап калды. Саамдан кийин чоочун тамгаларды билбегенине арман кылгандай алдына аярлай коюп, экинчи түрмөк кагаздын боосун чечти. Ичинен бир барак кагаз түшүп кетти эле аны шашыла ала коюп үңүлө олтуруп калды. Ал Файзулла айткан орусчадан арабчага которуп койгон кагазы болчу. Боронбай жанындагылардын кобур-собурун огеле укпагандай кыйлага кагазды тиктеп олтурду да:

– Мына кызык! – деп өзүнчө күрсүнүп алды.

– Кызыктын баары бул жакта тура! Кана, молдоке, көпчүлүккө окуп коюңузчу, – деп нарыраакта олтурган селдечен кишиге кагазын узатты. Ал кыдыктардын Койсойбос бийин коштой келген Жумаалы молдо болчу. Гүүлдөп жатышкан көпчүлүк дагы эмне кызык болуп кетти, Боронбайды мынча таң калтырган деп бирде алакандай кагазга, бирде аны обдула калып кош колдой алган молдокеге кызыга карап калышты. Файзулла которгон ал кагазда: “Батыш Шибер жандырал-губернатыры Г.И.Гланезаптан Орусиянын Тышкы иштер министри А.Румянцев-

ге билдирүү: Ысык-Көлдүк жапайы кыргыздар чоң, орто, кичи жүздөн айырмалуу. Алардын султандары да жок, өзүлөрүнүн бийлери тарабынан башкарылат. Алардын бийлери Шерайлы (татардын Шералы дегени) менен Ниязбек биз тарапка ооп турушат. Анын жакшы далили катары балдары Качыбекти жана Якупбекти (Жакыпбек дегени) мага өкүл кылып жиберешкен”. Кыргыз туугандарга ак дилден кызмат кылганын ырастоо максатында орусчадан даана кыргызчалаган Файзулла Ногаев” деп жазылган болчу. Аны Жумаалы молдо эжелей окуп бүткөндө өргөө ичи үнсүз дымырап калды. Муну кандай түшүнүүгө болот? Бизди жапайы деген неси? Кордогонубу? Султандары да жок деп казактардан кемсинткениби? Эминеге биздин баарыбызды айтпайт да, Шералы менен Ниязбектин гана атын айтышат?.. деген ойлор баарын жөө тумандай басып алды. Боронбай бий жанындагы Карга акенин кулагына улам бир нерселерди кыйлага шыбырап, тигил дагы кез-кез башын саал ийкеп, оозун бүлкүлдөткөн болуп олтурган. Калган бийлер кагаз окулуп жатканда эле ал экөөнө байкоос салып жатышкан, молдо кагазды окуп, басылган соң эми экөөнө ого бетер кызыга карап калышты. Бу кагаздын маанисин экөөнөн башкасы тактап түшүндүрүп бере албайт эле.

– Ыя, Бороке, бу кепти кандай түшүнсө болот? Акылыбыз жетсе кудай буюрбасын... – деди Ыйман бий бир маалда.

– Ие, ие...

– Ырас, – дешти калгандары.

– Борокемдин да аты аталбаптыр?..

– Эми орустардын билгени да, билбегени да бардыр. Ошолор тууралуу ал жакка барып келишкен элчилерибиздин өзүнөн укпайлыбы, – деди Боронбай токтоо. Анысы менин чечме-

легениме карганда тигилердин өз ооздорунан уканыңар ынанымдуу эмеспи дегени болсо керек.

Ошондо Шералы: жана айтылгандай бийлердин катына жооп берүүгө ак падышанын колу жетпей жаткандыгын, анын жыйынтыгын жан-жөкөрлөрү менен кеңешип чачээрин, мындай чоң иштин соңун күтүү керектигин, акыры жакшы жагына оойт деген салам-дубайын сөзмө-сөз кайталап берди.

– Тиги, кезит дегени Орусиядагы, падыша сарайындагы келди-кетти окуяларды айтып турат экен. Биздин губернатырга барганыбызды, анын сырткы иштерди тескеген чоңуна берген кабарын айтканы. Үчөөбүздүн барганыбыздан улам биздин гана аттарыбызды аташыптыр, ак падышага болсо силердин баарыңардын атыңар жазылган кат жиберилген. Орустардын иши ошондой экен... – деп Шералы сөзүн бүтүрдү. Жанатан атым чыкпай калганы неси, мени унутуп коюшканбы бу балдар, өз аталарынын эле аттарын чыгарып деп кыйтыйып калгандардын жарпы эми жазыла түшкөнсүдү.

Бийлер элчилердин үйдөн чыккандан тартып, келгендерине чейин кызыгышып, Шералыга караганда Жакыпбек менен Качыбекти кыйлага суракка алышты. Бу орус жеринин четин да көрө электер үчүн чоң жаңылык, жомоктогудай кызык болчу. Көл боорунан чыкпагандар үчүн андан бетер. Аларга узак сапардагы окуялар, башаягы көрүнбөгөн казак талаалары, орустардын асман тиреген үйлөрү, араларындагы көчөлөрү, андагы арабалар, үйлөрүн кулпу салып бекитишкени, айланасын кашаа менен курчап аларынан тартып, картөшкө, капуста айдап, там үй сымал жыгачтан салынган сарайларында чочко, тоок, каздарды багып, аларын союп жешээри, кышкысына тамак-аш, эттерин кампаларга катып ала-

ры... деги койчу, малдын кышкы тоютуна чөп чаап, жыйып аларына чейин баары таң каларлык, өөн болчу. Баарынан да баары бир кишидей кийинишкен миндеген аскерлерди күнү-түнү бир жерде, катар-катар салынган тамдарда бекер тамак-аш берип, кийиндирип, жуундуруп, аларын дайыма согушка дайындыкта кармап, кылыч чаап, мылтык атканга үйрөтүшөрү, эртеден кечке катар-катар тизилип алып ырдап, бир кишидей тизиле баскандары, башчысынын айтканын аткарбай, же курал-жарагын тазалап турбаса темир чыбык менен сабап, абакка камап салышары жомоктогудай угулду. Аскерден качса абакка камап, чыккынчылык кылышса атып салышат экен! Айрыкча бир огу эле боз үйдөй жерди оюп жиберип, ондогон кишилерди ат-маты менен кырып салган замбиректеринин көптүгү, аларынын күн күркүрөгөндөй үрөй учура атылуусу, ошондой эсепсиз замбиректери шаарды тегерете салынган чептердин үстүндө, талылуу жерлерде казылган аңдарда дайыма даяр туруусу, аларды атка сүйрөтүп алып каалаган жерине алып барып, жоону боо түшүрө аткылап, кырып жибере-ри Манастын ак келтесиндей эле сезилди. “Тобо!” – дешип, бөтөнчө Жумалы молдону “астапырал-лалатып” нечен мертебе жакасын карматты.

Бул алым-сабак Ниязбектер келип, кымыз сунулганга удаа элчилерибиздин аман-эсен элине кайтып келүүсүнө деп багышталып, бата кылынган боз кунандын эти бышып, алдыга ысык тартылганча уланды. Өзгөчө эки уландын кебинин чеги жоктой. Ага кызыгуу да бүтпөстөй, эт үстүндө да улана калып жатты. Качан эт желип, колго суу куюлган соң Боронбай:

– Жалпыбыз уктук, буюрса ишибиз оң жагына оочудай. Элчилерибиз да олжолуу келишкен экен. Ыраазыбыз! “Жол азабы – көр азабы” де-

гендей эки айлап ат үстүнөн түшпөй, кычыраган суукта жарым паашанын шаарына барып, жазгы алашалбыртта дагы ошончо аттан түшпөй жол басуунун өзү эле канчалык азап! Анда да жөн барышпай жарым паашага кайра-кайра жолугуп, падышанын чен, сыйлыгын алып, зарыгып күтүүдөн жалакайланып качпастан, же ачтык-тоздук деп жатып алышпай керектүү төрөлөрдү иликтеп, тилчинин артынан түшүп жүрүп оң жооп алуунун өзү эрдикке тете иш эмеспи! Бош убактыларын текке кетирбей орустардын турмушу, аскер ишине чейин иликтеп, кай бирлерин жугузуп алышкандары даанышмандык, бизге пайда. “Көп жашаган эмес, көптү көргөн билет”. “Бара-бара көсөм болот” деген ушул. Ыраазыбыз силерге, Шералы ава, айланайын Жакыпбек, Качыбек инилерим! Эми жакшылар, өз кулагыңар менен түгөл уктуңар, кимиңерде кандай кеп бар? Айтып олтургула. Кептин башы, мындан наркы иш-аракетибизге бурулсун... – деп, Боронбай жаңы кеп учугун чубады.

Ниязбек, Мураталы, Жаныш бийлер биринин артынан бири, алардан соң калгандары кезектешеп кеп улашып, иш башынын жакшы саамалыгы, орустарга ыктоонун тууралыгы, элчи жигиттердин олжолуу кайтышканы тууралуу жакшы сөздөрүн айтышып, ынтымакта болсок ушинтип ишибиз илгерилей берет, өзгөлөргө кеп болбой өз ара биримдигибизден тайбайлык, боло калчу ич ара талаш-таарынычтарды токтотолук, алыс-жакын бузукулардын айдагына алдырбайлык деген өңүттөгү сөздөрүн айтышты. Айрымдары орустардын ажаан замбиреги менен мылтыктарынан ала алсак, аттиң деп да жиберишти.

Келгенинен бери айтылган кепке кулак түрүп, үн катпай олтурган Карга аке бүгүнкү күндүн соңу келип калды дедиби, көпчүлүк саал

тынчый калганда ордунда козголуп алып сөзүн баштады:

– И, жакшылар, айтчуңар сөзүңөрдү айтып бүттүңөр көрүнөт, мен да өз кебимди айтып калайын дедим. Жанатан жакшы сөздөрдү айттыңар, аларга мен да кошулам. Кайталап олтурбайын. Борокебиздин кепти мындан наркы кыла турган иштерге бурсаңар дегенинде, ал каалаган, эртеңки ишибиз жөнүндө тыңдуу сөз уга албадым. “Бүгүнкүнүн эртеңи бар, баштаган ишинди соңуна чыгар” делет. Буюрса, орустарга жолубузду аз болсо да ачып алдык, барар жолубузду тактап алдык. Эми кантебиз? Өзүңөр жакшы билесиңер, нечендеген зарзамандарды, тарзамандарды баштан кечирдим. “Коконго кошулсак кор болобуз, оруска кошулсак оңолорбуз” деп айтып келем. Кордугу көп Кокондон абайлайлык. Журтубузду бузар бузукуларынан, тымызын тыңчыларынан сак бололук. Бүтүн болбосок бүлүнөбүз, санаасы бузукка бүгүлөбүз. Калмактын ары жагы кайнаган Кытай, бизге колу кыска, кол сунуп, коргоп турарга чамасы чарк. Бирок, аларга эрегишкенге да болбойт, кара таандай каптаса куруп кетebиз. Душманга өздөй караба, түшөөрсүң бир күн санаага. Сыр алдырбай, сый мамиледе болгону-буз эп болор. Бу, жаныбыздагы каныбыз бир казак коргон болбосо, кыргыз ойрон болот. Кыргыз бел болбой, казактар жоосуна тең болбойт. Кыргыз-казактар кара баскыр калмактардын да азабын бирге тарттык, акырында биргелешип талкандадык. Боордош казактардан алыстабай, боорубузга тарталык. Оруска ыктасак да казактар бизге коргон, караан болот. Казактар жаныбызда казык болуп турса, орустар да ойлонот, сестенет. Ушундай, уңгулуу баштаган ишибизди оңуна чыгаралык. Ала болсоң алдыңдагыңды алдырасың. Ич ара чабышканды, майда-ба-

рат таарынычтарды токтотолук. Бүтүндөй Көлдү бириктирсек, Борокени ага кан көтөрсөк, ишибиз оңолор эле... Чачкын болсок – чабылабыз, бир балаага кабылабыз. Четибизден ыдырабай, ушул жердегилер бекем бололук. Айткан сөзүнөн кайтканды кусуру урат! Ушул айткандарымды эстеп койгула. Борокебиз баарыбызга боо, бел болуп берет. Баарын көрүп-билип, бышып турган чагы. Баштаган кадамыбызды кам кылып берди, дагыңкысын дагы ырастайт. Бирок жалгыз баатыр кол болбойт, баарылап сүрөп, Борокени колдойлук. Өз жагыбызды оңдоп, оруска ишти ойлойлук. Күт деген экен күтөлүк, бирок, күтүүнүн да чеги болот, сааты келгенде шаштыбыз кетип, алапайыбызды таппай калбастан камдуу бололук. Ага дейре айтылган жолдон айныбай арбыта бергенибиз оң... – Карга аке адатынча кебинин аягын табышмактантпай, бу жолу ачыктап айтты. Көл башындагы мен-мен деген мыктылардын азыноолак ийгиликке шерденип кеткен демин байкатпай басып, алдыдагы аракеттерге багыттап койду. Айтылган акылман кепке не дешээрин билбей өргөөдөгүлөрдүн акылы жеткендери макул боло муюп, чамасы чарктары айыбымды ачып албайын деп сактанып, көптүн бири көрүнө сөөлөт күтүп, ооз ачпай олтуруп калышты.

Боронбай кылым жашаган карыянын акыл дараметинин кеңдигине, алысты көрө билген даанышмандык касиетине дагы бир мертебе ичтен таңданып, анысын билгизбей компоюп олтурду. Ушул, карыган арчадай каржайып, ажалы менен бетме-бет арбашып, алжып калар чагында да башкалардай өз өлүмтүгүн, гөрмансабын ойлобой элинин, жеринин эртеңки тагдырына күйүнүп, Боронбайдай, тиги Жакыпбек, Качыкедей жаштарга жол көрсөтүп, элдик иштер-

ге үндөп, шыктантып жатышы не деген касиет! Ушундай кубаттуу, көсөм таянычы барлыгынан Боронбай дем-кубат алып жатты. Ошол эле кезде өзүнүн чоң манап, султан аталганына карабай карыя алдында өзүн кичирейип бараткандай сезип кетти. Калгандары деле ошондой тейде. Тоо чокуларынын деле бийик, жапызы болот эмеспи.

Калгандардан жашы улуу, кантсе да көптү көргөн эмеспи, эми Түлөберди карыя кепке келди:

– Калетсиз сөз айттыңыз, ава. “Карысы бардын ырысы бар” деген ушул да, бул жердеги улуу-кичүү мен мыкты деген эл каймактары акыл тегеретип таба албаган акылды таап айттыңыз. Билгендерибиздин ишенимин арттырып, билбегендерибиздин көзүн ачтыңыз. Сиз айткандай оюбуз да, биримдигибиз бекем болсун. Алган жолдон тайбайлык. Алгач өзүбүз бир болсок, калгандары да айланабызга чогулбай коюшпайт. Бири-бирибиздин эски доолорубузду доолап, жайыт, жер талашканды, жылкыбызга тийип, кызыккынды уурдап, талашканды коёлук. Өзүбүз оңолбой жатып, кимди жакын тарта алмак элек. Борокебизге болсо ишенимибиз чоң. Баарыбызга калыс. Айтканын эки дебей аткаралык, улуулар билген кеңешибизди берелик. Анын аркасында өзүбүздүн атыбыз чыгып, ишибиз оңолот. Орустарга оогонубуз туура болду. Бизге тирек болчу ошолор. Аларга бизден аз эле көмөк керек экен, аларына макул дейлик. Казак туугандар менен да ымалабызды бузбайлык. Алардын кичи менен орто жүзү, атүгүл Абылай хандын айрым балдары да орустарга өтүп, Касым деген уулунун Кененсарысы атамды хандыкка көтөргөнсүңөр, кайрадан ошол хандыкка казактарды бириктиремин деп орустарга моюн толгоп жатат дейт. Алар менен бизди кайраштыргандар көп.

Кыргыз-казак бири-бири менен чабышып алдары кетсе экен, экөөнү бирден басып алалык деп аңдып тургандарды да жакшы билебиз. Коконго колтугубузду ачсак, кокодон алганы араң эле турат, ыңгайын таппай. Илгерки Өзбек ханга биригип келген жерди кайра топтоп, Чапырашты казактарын да толугу менен кошуп алабыз, бизге бириккиле деп жатышыптыр. Ал ээликкен коконуң Таластан өтүп Чүйгө да келип калышыптыр, чептерин салабыз деп. Бизди да бирден алдап-соолап жыландай жылып келатат. Замандын түрү, деми өзгөрүп барат. Ошон үчүн малыбыздын бир бөлүгүн Анжыян, Арка тарапка айдап, бир даарын Кашкар, Турпан тарапка соодалап, Кокон тарапка да мал сатып, дос-тамыр күтүп, ал жактын башчыларынын ой-кептерин угуп, элдин тейин байкаган оңбу дейм. Эми калганын сиздин кеп-акылыңыз менен Бороке уласын. Каруусу да, акылы да толуп турат. Бала ыйлабаса эмчек кайдан, биз жатып алсак орустардын өзү келмек беле. Биз аларга эмес, алар бизге керек, – деп сөзүн бүтүрдү.

Ким эмне дээр экен деп бири-бирин күтүп калышкандай баары дымып калышты. Айтылган кептерге кошумча айтчу деле киши жоктой. Бул абалды байкаган Боронбай:

– Эми, элчилерибиз алыс жолдон арып-азса керек, бой жазып, кенен-чонон өргүп алышсын. Кезеги келгенде дагы кептешербиз. Силерден шашпай уга турган сөздөр арбын. Алган чен, сыйлыгыңар кут болсун, эмгек силердики, өзүңөргө буюрсун! Акебиз айткан алгы иштерди силер менен кеңешип-кесип улантабыз. Бүгүнкү түлөөбүз жакшы жыйынга шыпаа болуп берди. Ушунубузду кут кылсын... – деп, Карга акеге сырбилги жүз бурду эле ал улуу катары салтка ылайык:

– Оомийин, – деп алаканын жайды, –
Ир алды ынтымак болсун –
Ийгилик башы ынтымак,
Ынтымак болсо күн чубак, жакшылар!
Ынтымак болсо үйүндө,
Ырыскы толоор күнүгө.
Ынтымактан айрылдык –
Ырыскыдан кайрылдык.
Түндүгүң түшпөсүн, Бороке!
Тууганың түтпөсүн, ырыскың бүтпөсүн.
Кереген бек болсун, кебиң эп болсун.
Малыңа мал кошулсун,
Жаныңа жан кошулсун.
Тузуңду ак санагандар татсын,
Кара санаган пейилинен тапсын.
Эбепке себеп бол,
Пейилге пейил тол.
О, Алла, бүгүнкү жакшылыгыбызды кут
кыла көр!
Батабызды кабыл кыла көр.
Оомийин!
Карга акеге кошула өргөөдөгүлөр дуулдай
жалпы бата кылышты.
– Оомийин, айтканыңыз келсин! Ишибиз ил-
герилесин... – Боронбайдын үнү зоңкулдады. –
Жолу алыстарга өргөө даяр. Жигиттер көрсөтүп
берет. Жай жатып, жакшы туруңуздар.

ЖЫРГЫЛАҢ ЖЫЙЫНЫ

*“Ынтымактан айрылдыҥ,
ырысыңдан кайрылдыҥ.
Биримдиги жок эл тозот,
биримдиги кичтүү эл озот”.*

Карга аке

Тоонун шар аккан агын суусундай убакыт күү-шаа түшүп ашыгып, бирде жайлап, эч токтобостон агып барат. Асманда ай, күн, жылдыздар, Жерде ак мөңгүлүү тоолор, Ысык-Көл гана кебелишпей, турганы-турган. Адам баласынын түйшүгү убакыт сымал, экөө жарыша эзели түгөнбөйт. Булардын баарысынын өзөгү бир – башаягы жок зор Аалам-Айлампа!

Элчилер келгенден бери арадан он жылдай, тагыраагы тогуз жыл өтүп кетти, канчалык зарыга күткөн менен орус тараптан кат-кабар да, кербендери да келген жок. Боронбай манап баштагысындай эле Карга аке, бийлер, акыл чыкчу жакшылар менен улам кеңешип-таңашып, алыс-жакындарга катташып, аш-тойлорго, кеңешмелерге барып урук-туугандардын сырын тартты, өзүн да көрсөттү. Сыртынан караганда турмуш-шарт баштагысындай эле бейгам өтүп жаткан сымал көрүнөт, кылдат баам салса көзгө көрүнбөс бузукулуктар, чагымчылыктар жүрүп, алар барган сайын күчөп, коогалуу заман уурдана басып улам жакындап келаткандай. Кыргыз урууларынын ортосунда ырк кетип, барган сайын ыдырап, биримдик кетип барат. Биринин малын бири чаап, жерин талашып, өз элинен кул күтүп, эр өлтүрүп, эриш бузгандарды айтпаганда да ор-

долуу Таластагы кушчулар чачырап, Коконго олжо болушуп, башынан камыр-жумур жашап келишкен Тагайдын балдары сарыбагыш менен солто чабышат деген эмне шумдук? Кыргыздын ат башындай эки чоң уруусу душмандардай аёосуз чабышып, бирин-бири талап-тоноп, журтун чачышты! Анысы Коконго майдай жакпадыбы. Анын баскынынан солто эли толук Коконго карап, сарыбагыштар Көлгө кире качып кутулушту. Эми бас-бас болгон соң аталаш эле Үчүкенин тукумдары Түлкүнүн балдарынан жер талашып, опузачыл Ормон бу Желаргы, Тайгактын жери тар экен, жериңерден бөлүшкүлө деп Жантайдын айласын кетирет экен. Ал аз келгенсип Үчүкенин балдары нары жылгыла деп солто элине кыр көрсөтүп жатышыптыр. Эми сырттан душман басса булар кантишет? Баштагысындай бир колго биригип каршы чыга алышабы? Эгерим Көлгө жоо келип калса колдоо көрсөтүп, кол сунушабы? Ата-бабадан мурас калган кыргыздын ыйык Көлүн алдырбайлык, коргойлук деп боор толгошобу? Же Көл – арык менен бугунуку, өзүлөрү коргоп алышсын деп кол шилтеп коюшабы? Мурдагысын айтпаганда да кийинки кылымда эле Талас менен Кордойго чейинки, Анжыян, Наманган, Кашкар, Аксуу тараптагы канча жерибизден кол жуудук?! Ошентип кыргыз жери айрылган матадай четинен таландыга кете береби? Эмикиси эмне болот? Айтуу кыйын. Сырттан баскын келсе Таласта кушчу, саруу, Сары өзөн Чүйдө сарыбагыш-солто баш болуп, ураан чакырып, айланасына калган урууларды топтоп каршы чыккан уютку уруулар эле го. Таянар тообуз, арка-белибиз эмес беле. Ушул каргашанын баары биримдиктин жогунан, гөрпенде мансап-корлордун азап-айынан болуп жатпайбы!..

Боронбай ушундай убайлуу ой-санаалардан күнү-түнү жабыгат. Айласы куруйт. Канеткенде кыргыз чачырабай биригип, бир эл болот? Канеткенде бул капсалаң кезден аман чыгышат? Кайсыл элди калканыч тутуп, кантип ага жол таап, кандай мамиледе боло алышат? Касиеттүү Көлдү, аны пааналаган элди аман алып калуунун жолу кайда, кандай?.. Амал таппай, айласы куруганда караан туткан Карга акеге барып, же аны алдырып алып ой салат, акыл-кеңешин угат. Анын тарых-турмуштан алынган акылман сөздөрүнөн, айткан санжыра-тарыхынан бел байлап, чыйралат. Ой учугун улайт. Кудайга шүгүр, Көл боорундагы уруулар менен башчылары баштагы майда-барат ыр-чырынан арылып, ынтымакташып калды. Жер кыдырып, аш-тойлорго барып көпчүлүктүн ой-кептерине кулак түрөт, акылмандарынын сөзүн тыңшайт. Кийин эле Кыдык, Бапа тукумдарын кыдырып, Каркырада жайлаган Белек, Токоч, Токой тукумдарын, Арык атасынын Тасмадан наркы урпактарын, Жыргалаңды бойлоп Түргөндөн өтүп сырттагы Сарыжаз, Эңилчек, Жаңарт, Акшыйракты аралап Тынымсейит балдарын көрүп келген. Казактардын албан уруусунун манабы Тазабектин чакырыгы менен ал тарапка да каттап, ал-ахыбалын байкап, кыйла ой багып келди. Байкаса көлдүн боор эли эртеңкисине жүз буруп, дем күтүп калган сымал. Мурдагысындай чачкын эмес, бири-бирине боор тартып, Боронбайды сыйлап, бел тутуп калыштыр. Анын Кулжа, Текестеги уйгур, дунгандардан жугузуп келген тал-терек тигип, буудай, арпа эгип, тектир, кырларды капталдата арык каздырып, кургак жайыктарга суу чыгарганына, шаркырап аккан Жуукуга тегирмен салдырганына эли ык коюп, кадыресе көнүп калышты. Ага кызыккандар күнгөй, тескейлерден бери

келишип, сырларын сурап-билип кетишкендер улам көбөйүп барат. Кызыл-Үңкүрдүн тушундагы конушун кабаттай таш тийгизип, коргондорун курдурду. Алары бир чети кышкысын карышкыр, уурулардан малын коргосо, экинчиден капыс жоо келип калса такоол болот дегени эле. Кыргызга өөн, бул жалаң кара жумуштун баары Боронбайдын жетеги эле болбосо, кол арага жарап калган балдарынын, инилеринин колдору менен жасалды... Ошентип, тогуз жыл өттү.

Айрыкча, Карга акеден кийин эле Арыкмырза атанын урпагы Сейитказынын тукумунан болгон Олжобайдын айылына соңку каттоолору Боронбайга көп накыл-ой берди. Анткени, бу Алтын-Арашандын чыгыш ныптасындагы Чоң көк жайыктагы жыйырма-отуз түтүн айылда акыл дыйканы Түлөберди бий жашайт. Ал, Олжобайдын атасы, бирге көчүп-конуп, жайлап-кышташат. Олжобай болсо Боронбай менен курдаш, болгону эки-үч жаш гана улуу. Боронбай жер кыдырганында Түлөберди аяш атасына ток-томоюн өтпөйт. Анткени бул айыл Көл башындагы тогуз жолдун тоомунда жайгашкан. Түлөберди карыя бүтүндөй Арык тукумунун эл-журтту бийлеген жакшыларын нечен кур чогултуп, Боронбай менен көпкө масилеттешип, кеп-кеңештерин айтып, бүтүмгө келүүсүнө эгедер болду. Кийинки жолкусунда күзгө жуук, эл жайланып, мал семирген маалда бүтүндөй Көл бетинин аттуу-баштуу жакшыларын дал ушул Түлөберди карыянын Жыргалаң дайрасына жандашкан төмөнкү жайлоосуна чогултуп, бир бүтүмгө келүү макулдашылды. Боронбай, албетте, бул иш-аракеттеринин баардыгын Жуукудагы жүз алты жаштын насибин татып жаткан Карга аке менен алдын ала кеңешип, макулдашып жасап жатты. Жанына Шералы, Жапалак, Олжобайларды ча-

кыртып, ой курушуп, жоопту жетишерлик эле күттүк, эми дагы кайталай орустардын эсине салар кез келди, андан мурда бүтүндөй өрөөндүн батасын ал деп кийинки жылдары Боронбайды шаштырып келген да Карга аке болгон эле. Бул жыйынга келердин алдында да Боронбай акылман акесине барып жыйынды өткөрүү, анда айтыла турган сөздөр, элчилерди Орусияга дагы жиберүү тууралуу кеңешин алып кайткан.

Жети-Өгүздөгү жыйындан бир мүчөл убакыт өтүп, жайдын акыркы айынын башында Аксуунун Жыргалаң дайрасына кошулган куймасы туштагы жайыкка бүтүндөй Бугу уруусу менен Көл өрөөнүнүн аларга канатташ, аралаш жашаган уруулардын тыңдары чогулушту. Көл бетиндеги урууларды текши ынтымакка үндөп, бир сөз, бир башка баш коёлу деп кыйладан бери акылга чакырып келаткандар да дал ушулар болучу. Албетте, баары эле бир кылка эмес дечи, арасында ала ойлуу, араздык салып, котор ташын коюнуна каткандары да жок эмес. Азыноолак оокат, же таттуу убадаларга алданышып, сырткы бузукулардын сөзүн сүйлөгөндөрү да бар. “Кой - аксагы менен миң” деген ошол да. Дал ошондойлордун айынан Бугу уруусу буга чейин ич ара араздашып, ыдырап, жалпы элге кепсөз болуп келишпедиби.

Бул топ жыйындын чыгымын толук: өргөө тигүү, конок күтүү, аттарына көз салуу, союшун союу деген бардык милдетин Тасмадан наркы Түлөберди баш, уулу Олжобай төш болуп, Арык атанын укум-тукумдары көтөрүшкөн. Анын үстүнө мындай жай, чоң жыйындар өтө сейрек болот. Билгендерге Арыкмырза уулдарынын жолу дайыма улук, өз жериндеги ар иштин башында туруусу баарысына парыз саналат. Анткени, Көл боорундагы элдердин түп

атасы Орозбактынын “беш мырза” аталышкан атактуу уулдарынын улуусу – Арыкмырза. Ал Нарын, Анжыян, Жалалабадда чачырап калган ага-туугандарын көчүрүп келип, атадан кийин инилерине ата ордунда болгону да ошол, бардыгына баш-көз болуп, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай кам көрүп, акыл-кеңешин айтып, жайыт бөлүштүрүп, ич ара талаштарын тескеп келген. Эзелтеден ар нерседе жол башы ошолордуку, ошону үчүн “атанын балдары” деп, урматталат. Мейли, улуу-кичүүсү болобу барган жерде бардыгы сыйлап, жол бошотуп, төргө чыгарып турушат. Эл ичиндеги “Арык тукумунан болбосо, учаны ким алат да, тоюңдун шааниси кайсы?” деген кептин төркүнү ошол.

Эл арасында “Жыргалаң жыйыны” аталган жыйынга коштоочуларын топуратып, жандай чаптырышкан уруу башчылары, аты таанымал атактуу акылмандар, накта баатырлар туш тараптан келип түшүп жатышты. Ар бирин атайын бөлүнгөн жигиттер тосуп алышып, аттарынан колтуктай түшүрүп, арналып тигилген өргөөлөрдүн эшигин түрө салып, уруусунун улуу-кичүүлүгүнө, меймандын жаш курагына, даражасына ылайык жалгыздан же топтоштура жайгаштырып, колдоруна суу куюп, кымыз сунуп дегендей чарк айланышып тейлеп жүрүшөт. Жыйын ээси катары Арык атанын Жаманкул, Кычкач, Кулбай сыяктуу жана башка жоон топ журт жакшыларын айтпаганда да Белектен Солтонкул, Мураталы Кажыбай бийлер, Желдеңден Жапалак, Жаныбек, Сасыке, Шоорук, Байтеги, Көккөз, Байкожо, Орозбай, Калыжан, Кыдыктан Самсалы, саяктан Баатыркан, дөөлөс Сартбай (Сарт аке), Көлдү байырлап, калкына аралашып кеткен саруу, мундуз, коңурат, катаган сындуу уруулардын билермандары,

акылмандыгы менен таанылган белектин Мойту, жаштыгына карабай акыл дарамети аркылуу эл оозуна алынып, көзүнө көрүнүп калган Тилекмат өңдүү дагы көп кадыр-барктуу жакшылардын, атактуу манасчылар менен комузчулардын, кыякчы, чоорчулардын келип жатышы бу жыйындын баркын да, маанисин да күбөлөп жатты. Бул күн меймандарды тосуп, жайгаштыруу, алардын бой жазып эс алуучу күнү болгондон ар кими өз өргөөлөрүндө болуп, бири-бирине каттап учурашып, кечкисин дасторкон үстүндө сөз курап, манас угуп, ырчы-комузчуларды тыңшап чер жазышты.

Булардын басымдуу көбү мындан дал он эки жыл илгери жыйынга катышкандар болчу. Ошол, Бирназар бийдин ашынан соң өткөн Жети-Өгүздөгү жыйында козголгон сөздөр: ынтымакка келели, баарыбыз бир сөздө болуп, бир кишини угалы, антпесек “ээсиз кой – карышкырга той” дегендей душман келсе аларга бөөдө жем болбойлук, Шералылардын Омбуга барып-келгендеги көрүп-билбеген турмуш, аскери мол, күчтүү орустун канаты алдында болгонубуз оң деген кептер өргөөлөрдөгү сөздөрдүн өзөгү болуп жатты. Казак, калмактардын келип кай бирлердин жылкыларын чаап кеткендери, кокондуктардын соодагерлери менен тыңчы-молдолорунун көбөйүп баратышы, алардын коогалуулугу да айтылып жатты. Алардан чочулоонун кереги жок, алар исламды элге жеткирип, чечмелеп берип гана жатышат деп, аларга жан тартып, жайкагандар да болду.

Эртеси күн көтөрүлө бергенде акыл чыгар аксакалдар жыйынга чогулгандардын баарынан улуусу Түлөберди карыянын чоң өргөөсүнө чакырылышты. Бардыгы жыйылып, боло турган жыйынды өткөрүү ирети талкууланып, макул-

дашылды. Жыйында ар уруунун башчыларынын сөздөрү угулуп, алар айткан жагдайлардын туура жолдорун кеңешип чечүү, көргөн-билгендерин, ой-тилектерин төкпөй-чачпай угуу, жыйында айтылчу орток иштерге ар кимдин пикирсунуштарын айтуусу менен жыйындын соңку бүтүмүн мында келишкен журт башчылары менен тыңдары өз уруусуна туура жеткирүү, аларды так аткарууга элди моюндатуу ыраатында өтмөк болду.

Качан бардыгы өргөөлөрүнөн сыртка чыгып, Жыргалаңдын жээгиндеги жайыктан текши орун алган соң жыйын ээси, аксакалы катары Төрөгелди сөз баштады.

– О, агаин-туугандар, Көлдүн күнгөй-тескейинин жакшылары! Силер менен бүгүн акыл бөлүшөлү, бүгүнкү-эртеңки күнүбүздү ойлонолу, мурдатан болуп келген ич ара ыйкы-тыйкыларыбызды токтотуп бир ой, бир сөз менен жашайлы, бекем ынтымакка келели деп ушул жерге чогулдук. Касиеттүү көлүбүз үчүн аталарыбыз канча төгүлүп-чачылып, не деген азаптарды көрүп, кайда гана тентишпеди?! Канчалаган кан төгүшүп, ушул берекелүү жерибизди коргоп, кайтадан кайырып алышпады! Кимдер кана көз арткан жок, асыл жерибизге?! Муну унутуп койгондор кийинки кездери көбөйүп баратат. Калабалуу калмактарды Талас, Кетментөбө, Чүй, Көлдөн не деген баатырлар, бүтүндөй элибиз башын канжыгага байлап коюп кубалап чыкканына элүү-алтымыш гана жыл болду. Тобо дейлик, Эр Солтоной баш болуп саруудан Бердике берен, Сатыкей, сарыбагыштан Атаке баатыр, солтодон Жайыл менен Кошой, саяктын Садыры, бизден Шапак, Темир, азыр көзү тирүү Каргадай баатырларыбыз жыйырма жыл калмакты сүрбөгөндө ата журтубуздан айрылып, көрүнгөндүн көзүн

карап, камгактай тентип жүрөт элек го! Мына, быйыл кылымдан ашып, жүз алты жаштын даамын татып жаткан ошол Карга акебиз өзү келе албай, ордуна уулу Жаныбек бийди жибериптир. Ал да өз оозу менен баатыр атабыздын саламдубайын айтар. Ошол, Карга карыядан, Шүкүр аксакалдан кийинки эле бугулардын сакалдуусу мен экемин. Сөзүбүзгө кулак кагып койгула, эчкидей жашыбыз калды, эл-жер бүгүн-эртең кетчү бизге эмес, силерге керек. Эмне, азыр душмандарыбыз жок дейсиңерби, качан ушулар бири-бири менен чабышып, араздашып, чачырап кетишсе, бири-биринин күчүн кетирсе баса калалы деп аңдып турушат, туш тарабыбыздан. Аны баарыңар билесиңер, бирок көңүл койбойсуңар. “Жоо күттүрбөй басат”. Барысбекти эстегиле... башкасын койсоңор да кечээки калмактарды кантип унутасыңар?! Баарыбызды бирден бытыратып талкандады го! Колдун кириңдей гөроокатты эмес, ата-бабалардын арбайларын ойлойлук. Аларды таарынтып, кусуруна калбайлык. Акыры барар чын дүйнөдө алардын бетин кантип карайбыз, ошону унутпагыла. Балдарыңардын, эли-жерибиздин эртеңин ойлоп иш кылгыла! Небере-чөбөрөлөрүбүз тентип, азып-тозуп, кул болуп кетишпесин! – карыянын үнү кардыгып, күйүгө түшкөн демин басып саал үндөбөй калды, көпчүлүк ойлуу тартып тым-тырс, – Өгүнү мага Боронбай келип, учурашып кетти, барар жерим көп деп. Угуп-билишимче Боронбай барбаган, учурашып өтпөгөн урук, конуштар калбады көрүнөт. Ошон үчүн, Боронбайдын чогултканы үчүн журт башылары ушул жерде олтурабыз. Сакалдууларды улам чогултуп кеңеш курдуруп, өзү үчүн эмес, үй-жайын таштап, жалпы эли үчүн күйүнүп жүрөт. Эсиңерге аны түйүп койгула. Сүйлөшө турган сөздөр көп, кек

сакташпай ачык айткыла, жерибиз да, элибиз да бир, ийри олтуруп, түз кеңешип, чечип алалык. Ынтымакка келсек Көл биригиптир деп атпай кыргызга да, четтеги элдерге да атыбыз чыгат. Уруулашып чабышкан кыргыздар эсине келишет. Душмандар сестенишет. Мына, он жылга аяк басты, Шапактын Шералысы баш болуп Омбудагы орустардын жарым паашасына барып келишкенине. Алар кагуу жебей, сый көрүп, жакшы маанай, чен алып келишти. Орустардын бизге ниеттери түз экенин билдик. “Коконго кошулсак кор болобуз, Кытайга кошулсак кыйноосун тартабыз, Кытайды карап кың дебем, кытайдан кыргыз тың дебем, оруска кошулсак оңорбуз, тынч жашай турган болорбуз” деп, Карга акебиз тегин жеринен зар какшап жаткан жери жок. Эмне деген азапты, зарзаманды көрбөгөн ал киши! Карга акебиз дайыма калыстыкты айтат. Анын айткандарын да акылыңарга бекем түйүп койгула. Кокондун так талашмайы күч, түбү бекем эмес көрүнөт, аларга аралашкан адыгине тукумунан угуп-билип жүрөбүз. Он жыл өтө элек, Кокондун ханы Алимди Омар деген бир тууган иниси бала-бакырасы менен мууздаттып, өзү хан болуп алганы айтканымды ырастап турат. Кан коё бербейт дейт, Алимдин өзү дал ошондой ит өлүм тапканына мына, үч жыл гана болду. Ушундай хандык бизге жакшылык кылмак беле?! Алар куйрук улаш жиберип жаткан тыңчы, молдолору калп айтышат, ишенбегиле. – Узак сөздөн Төрөгелди карыяга күч келип кетти көрүнөт, саал демин басып, кымыздан ууртап алды да кебин жай улады, – Он жылдан ашты, Жети-Өгүздө бир топ бугу уруулары чогулуп, Боронбайбы чоң манап көтөрүп алдык эле. Ал эми минтип бүтүндөй Көл элин чогултуп олтурат. Ыраазычылыгыбызды айталык, башчымын деп айтпай-этпей,

манчыркабай, ат үстүнөн түшпөй эли үчүн жер кезип жүрөт. Ушул жерде олтурган бардыгыңарга барып ынтымакка чакырып, ал-жайды айтып, кеңешип, эми бул жерге жыйнап кызматын кылып жатат. Аны бизге келип-кетишкен орус соодагерлери жарым паашасына айтып барышкан экен, ал да жылуу сөздөрүн айтыптыр. Биз аркылуу Кашкарга өтүшкөн алардын керебенчилеринен эшиттик. Анысы бизди сыйлап жатканы, оюнун түздүгү. Ойлонолу. Жалпыбыздын мүдөөбүз оруска кошулуу болсо аны да чечелик. Болбосо, башкасынын тутумуна кирелик. Чоё бергенде болбойт...

Көлдөгү уруулардын мыктылары сөөлөттүү, акылгөй карыянын данектүү кебине түгөл муюп, эч бири үндөгөн жок. Айткандарына жараша үнү да салмактуу эле. Бу жыйындын чоң озуйпалуу, азыркы кездин калабалуу учур экени баарынын жадысына түштү. Анткен менен арасында кимиси эмне дээрин күтүп, өзү бир бүтүмгө келе албай оропара олтургандар да бар болучу. Көпчүлүк кандай чечсе ошого кошулам да деген бейкапарлар кымыздан алагүү тартып, жанындагыларга жайдары божурап жатышты.

Аңгыча сөздү желдең уруусунун бийи, кадимки Карга акенин уулу Жаныбек алып калды. Ал:

– Арыбагыла! Уруксат этсеңер мен Карга атамдын аманат сөзүн айтып коёюн, – деп баштады кебин, – Жашы жогорулап калганынан улам ал киши өзү келе албай калды. Мында айта турган кеп-сөзүн мага тапшырды. Кулак төшөп койсоңор: жалпы Көл бети бир сөзгө келишсин, бекишсин дейт. Бийлердин өзүмчө эл башкарам дегени тыйылсын, көпчүлүккө кошулуп, баш ийсин. Жок, өзүн тыңмын, чоң манап болом дегендер ушул жыйында өзүн көрсөтсүн. Бий-

лердин, жакшылардын сынынан өтсүн. Эгер татыктуу болсо чоң манаптыкка көтөрүлсүн, татыбаса жыйындан чыгып калбасын. Андайдар жок болсо Боронбайдын жалпы Көлгө чоң манаптыгын бышыктап алышсын. Кылымдан ашык жашап өзүм күбө болдум, көзүм жетти: илгертеден Көл элинин биримдиги жок, ар бир ата тукуму өзүн кыйынмын дейт, кендирди кескен ошол. Ошондой кесепеттен улам калмактардан качып, не деген азапты, тозоктой тозууну көрдүк! Чачкын болсок чабылабыз, бир балаага кабылабыз. Бүтүн болбосок бүлүнөбүз, санаасы бузукка бүгүлөбүз. Бүтүндүктү бир баш кармайт. Менин айтканыма көнсөңөр Боронбайдын чоң манаптыгын бекемдегиле. Султандык милдетти аткарсын. Азыр алыбыз келбеген менен бара көрөбүз, ынтымагыбыз артса хан да көтөрүп алчу күн келер. “Бийибиз бир, баатырыбыз миң болсун”. Ошол кез келип турат. Көлдөн ханга татыктуулар чыга берсин, бирок азыр хандыкты бири гана аткарсын. Алибетте, азыр биз хан күтө албайбыз, башкы бий-чоң манап Боронбай болсун. – Ушул жерден көпчүлүк уу-дуу болуп кетти, алардын акылман кепке таң кала, кошулуп жатышканы эле, – Атамдын аманат кеби ушул, агаин-туугандар. Кандай кабылдасаңар, акыркы сөз силердики, өзүңөр чечесиңер, – деп Жаныбек сөзүн бүтүрдү.

Ага удаа жашы жетимишти таяп калган тик качырма желдендин Жапалагы ордуна турду.

– Эл-журт, “Алтооң ала болсоң алдыңдагыны алдырасың, төртөөң төп болсоң төбөңдөгүнү сайып түшүрөсүң” – дейт, Карга акебиз. Ачык айталык: аз элбиз, алыбыз начар, себеби биримдигибиз жок. Биз эле эмес, бүтүндөй кыргыз азыр ошондой, бөлүндүлүгүнөн ар кайсы элге көз каранды. Тутунганыбыз мал, ал бир жуттук же

бир жоолук. Эгер билсек биздин байлыгыбыз да, күчүбүз да биримдикте болмок. Ал жок, ошону үчүн олжого кеткен эл болуп калдык. Кааланы келип чаап, талап кетет. Качан бир башка биригебиз?! Чачырап жүрүп эмне таптык? Көрүнгөндүн көзүн карай берип жалтак болуп бүттүк. Ал аз келгенсип көлдүк эле ага-туугандар бири-бирибизди чаап, мыктысынабыз. Токтодолук! Эми ким биринин жылкысын чапса аны тескей албаган уруу башчысынын оокат-мүлкүн ортого салалык деймин. Эр өлтүрүп, эриш бузгандардын айыбын эки эсеге көтөрөлүк. Антпесе, чабышмай, кектешмей токтобойт, ынтымак келбейт. Алды менен өзүбүз ынтымак куралык. Төрөгелди авам туурасын айтты. Кытай кыйын болсо Кашкарды баш кылып Гысарга чейин калмактарга тарттырып жиберет беле? Андан кийин ал жерлерди Коконго алдырат беле? Анан Кытай бизди жарытабы? Ошону үчүн орустарга ык коёлук. Казактардын жарымынан көбү аларга кошулганына кылым таяп калды. Орустар күчтүү, тартибин катуу кармашат экен. Аны ал жакка барып, өз көздөрү менен көрүп келишкен элчилерибизден уктук. Кылчактай берип, убакытты өткөрүп жибербейлик. Ахыбалыбыз оор жагына оогону турат. Бизди канатыңа калкалап ал деп, жалпы Көл эли дагы кайрылалык. Ал катыбызды кимдер алып барат, тандап туруп элчилерибизди аттанталы. Жалпыбыз бир сүйлөсөк орус падышасы да угат, аланыкы чала болорун билебиз. Төрөкем да, Жаныбек бий да туурасын айттышты, Боронбай мурда-кийинки жыйындарды эч таңуусуз, өз оюбузга коюп өткөрүп келди. Бирөөбүзгө да бийлигин колдонуп, анткин-минткин деп оорчулугун салган жок. Анын эл башы болом деген өкүмзарлыгы жок экенин көрдүк. Аны жалпы Көлгө чоң манап коёлук. Ага акыл-

кеңешибизди кошолук, бизден жаштар ага канат-бутак болушсун. Бир башчыбыз болбосо жалпы ишибиз жүрбөйт, чачырап кор болобуз, көрүнгөнгө жем боло беребиз. Бийлерибиз Боронбайдын колдору, кеңешчилери болушсун. Кимде ким жер алам, жайыт керек, балдарымды бөлөм десе башкага оорчулук кылбай, калыстык менен, кеңешип-кесип ыраазы кылып келди. Аны биз чоң манап шайлаганыбызга он жыл ашты, жаш эмес, кыркка келип калды, акылы токтоп, бүтүндөй Көлдүн ал-акыбалын жакшы билет. Бирөөнүн оокатына көз артпады, бирөөгө кыянаттык жасабады. Дайыма бир калыпта, эл тарабында. Боронбай бүтүндөй Көлдүн чоң манабы болсун. Бир баштуу, бир сөздүү боло турган кез келди. Заман башка. Азыр антпесек ишибиз оңолбойт, бир нукта кетпейт. Эл экен деп бизди эч ким укпайт, бытыранды, майда деп тоотпойт. Каалаганы чаап, басып ала берет. Өрөөнгө ээ боло албай, көз салуудан калып, башка элдерге сөзүбүз өтпөй калат. Анан калмак баскынындай дагы да жерибизден айрылабыз... Ага жеткирбес үчүн эч кимибиз ушул жерден таркабай туруп, орустун падышасына кат жазалык, ага кимдер мөөрүн басат, уруулашып кеңешип, аны чечелик. Катыбызды кимдер, качан жеткиришет, макулдашып, тактайлык. Буларды бүтүрбөсөк эмнеге жыйылдык, эми качан чогулабыз? Менин оюм ушул...

Бийлердин кебинен кийин бул жыйын жөнөкөй эле жыйын эмес, бүтүндөй Көл өрөөнүнүн уруу башчыларынын курултайы катары мааниси чоңдугуна көпчүлүктүн көзү даана жетти. Мурдагыдай эле көп сөздүн бири, көңүл ачмай да дегендер сестенип калышты. Чынында эле, булардын айтканы чын... Калмактардай болуп Коконубу, Кытайыбы басып кирсе эмне кылабыз?

Каякка качабыз? Көлүбүзгө кайта келе алабызбы деген санаа-ойлор козголуп, алардан зааркана түшүп жатышты.

– Карга акебиз дагы туура сөзүн айтыптыр!

– Ооба, өз уулун же уруусунан бирөөнү көтөрбөй, Боронбайды көрсөткөнү накта калыстык.

– Бали!

– Баракелде, акебиздин акылынан айланалы...

– Айтты, бүттү...

– Ченде жок калыс киши...

– Ошондой болсун!

– Борокебиз чоң манап болсун!

– Жапалак бийдики да туура!.. – дешкен көпчүлүк дуулдап, бир сөзгө келишти. Жыйын мурда болбогондой байымдуу, бирдиктүү жолго өткөн ынтымактын жыйыны болуп калды. Мурдагылардай топ бузуп, чектен чыккандар болгон жок. Анткени, жыйында козголчу сөздөрдү, анда болчу бүтүмдү алдын ала угуп, кеңешип, көпчүлүгү макул болуп келишкен эле. Рас, динибиз бир, түбүбүз бир, бизди жамандыкка кыя коюшпайт, Кокон менен эле бирге болгонубуз оң деп чыккандар да болду. Бирок, көпчүлүк ага кошулган жок, алыста жатып алып малыбызды айдатып казынасына салып, салыгын алып жатат, андан башка бизге күйүнгөнүн, кол сунуп, боор тартканын эч көргөнүбүз жок дешип алардын ооздорун басып коюшту. Мындай каршылар мурдатан кеңешип, чакырылган жалпы көлдүн жыйынына дит багып келе коюшпайт, батынышпайт деп ойлошкон. Келишиптир. Аны көргөн арасат ойлуулар ачык чыкканда эки ортодо калып, көпчүлүктөн бөлүнүп каларын туюшуп, унчугушкан жок. Элден чыгып калбайын деп коркушту. Сүйлөгөндөр жогоруда Төрөгелди менен Жапалак бийлердин айткандарына кошулуп, макулдугун билдирип жатышты. Карга

акенин даанышман бүтүмүн колдоорун айтышып, өз жактарынан орустарга баруучу өкүлдөрдүн бир катарын сунушташты. Кеңешип-кесип, орустардын падышасына Көл кыргыздарын өз букаралыгына алуусун билдирген катты да жазып бүтүштү. Аны Көл башына келип, Боронбай жайгаштырган Кызылсууну байырлап калган Файзулла орусча жазды. Ал, көлдөгү элдин негизги уруулары Арык, Белек жана Бапа, Кыдык, Желдең бийлеринин атынан: “Омскийдин төрөсү улуу урматтуу Семён Богданович Броневскийге, – деп башталып, – Сизди терең урматтаганыбызды билдиребиз. Өткөн жылдары соодагерлердин чакыруусу боюнча Сизге өзүбүздүн өкүлдөрүбүздү жөнөтө алган жокпуз, анткени Сиз менен байланышыбыз жок эле. Үч жыл мурда Кашкарга кербен менен бара жаткан көпөс Файзулла Сейфуллинден Сиздин катыңызды алганбыз. Бирок Сизге өкүлдөрүбүздү жөнөтүүгө шартыбыз болгон жок. Быйыл бизге келген султан Галий Адылов, төлөнгут Уйсунбай Шүкүров, көпөс Файзулла Сейфуллин жана Пётр Андреевич менен кошуп өзүбүздүн өкүлдөрүбүздү жөнөттүк. Алардын Улуу Падыша менен жолугушуусуна шарт түзүп берет деп бекем ишенебиз. Биз силердин кербендерди Кашкарга жана Ак-Сууга чейин коштоп жүрүүнү каалайбыз. Бирок, биздин элде да чектен чыккан кыргыздар бар. Аларды жөнгө салуу үчүн биздин мүмкүнчүлүктөр жетишпейт. Ошондуктан биз силердин бийлигиңерге таянгыбыз келет...” – деп, мааниси бир үч катка негизги уруулардын бийлеринин аттары жазылып, мөөрлөрү басылды. Ал, кайрылуулардын үч тараптан салмактуу болушун, үч бөлөк болсо да биздин бир максатты көздөп, макулдашкандыгыбызды, ынтымактуулугубузду падыша билсин дегендери эле. Желдең уруусу-

нун атынан жазылган катка бул максатты башынан баштап козгоп, ушул кезге дейре көтөрүп келаткан аксакалдын аты да “Карга Мендегулов” деп жазылды. Бул, жалпысынан жыйырма үч бий мөөрүн баскан каттарды Омбудагы жарым паашага жеткизе турган элчилер да такталды. Көпчүлүк тарабынан сунушталган Жакыпбек бий менен Шералы бий жашынын келип калганынан, алыска жол жүрүүгө ден соолуктары жарабастыгын айтып баш тартып коюшту. Ошондон улам, кеңешип-кесип элчилерди жашы улуу Белек уруусунан Шералынын Абылгазысы баштап, Арык тукумунан Олжобайдын Акымбеги, Желдеңден Жапалак уулу Алымбек, бугу эли менен чектеш, аралаш жашаган саяк, дөөлөс сыяктуу элдердин атынан боор уруусунан Аблештин Абдырай деген уулу дайындалышты. Абылгазыга Токтогул, Үсөнбай экөө, Акымбекке Мамет, Алымбекке Бекбоо деген жигиттер ат кошчу болушту. Жолду мурда Омбуга барып-келген жол билги, орустарга таанылып калган капитаны, чала бучук болсо да тилин билген, жаштыгына карай тың Качыбек көрсөтмөй болду.

Арадан айлар айланып, элчилер камынып, алдын ала Карга аке менен Боронбай манапка атайын барып кеп-кеңештерин угуп, жол максатын бышыктап, ак баталарын алып кайтышты. Акыры, мурдатан болжонгон, буюрган күнү – кышкы күндүн таңында элдин батасы менен элчилер алгы максатты көздөп, алыскы оор сапарга орус кербенине кошулуп, аттанышты. Ал – тарыхтын 1824-жылы 1-ноябрь күнү эле.

ЭЛЧИЛЕРДИН КАЙТУУСУ. НАСААТ

*“Биримдиги жок эл тозот,
биримдиги күчтүзү эл озот”.*

Карга аке

Кычыраган кыш да өтүп, жандыктар түгөл жанданган жаз да келди. Кышта жут болбой, мал-жан аман чыгышты. Кары аз болуп, Жуукуга калың түшкөн жок. Кыр-жондордун күн жүрүш тарабындагы карлар эрте эрип, көк чыгып, мал тез эле ирденип кетти.

Элчилер жай ортолой кайтып келишти. Аларды подполковник Шубин, хорунжий Нюхалов башындагы курал-жарактуу казак-орустары узатып келишти. Адаттагыдай эле Боронбай Карга акени баш кылып, жакынкы бийлер менен аттуу-баштууларды өргөөсүнө чакыртып, элчилердин кеп-сөздөрүн угушту. Жыл жаңырган маалда барышкан элчилерди эки жыл илгери кызматка келген Батыш Сибирь генерал-губернатору Павел Михайлович Капцевич кабыл алып, ага Көл бийлеринин каты тапшырылып, губернатор ыраазычылыгы менен ымалага келүүгө ынтызарлыгын билдирип Алгазы менен Акымбекке Александр тасмасы менен алтын медалын, Алымбекке Андрей тасмасындагы алтын медалын, Качыбек менен Абдырайга экинчи даражадагы баркыт чепкенин ыйгарып, сыйлаган экен. Ат кошчу жигиттер да унут калбай бардыгы кылыч белекке алышыптыр. Бул, элчилерге көрсөтүлгөн чоң урмат-сый экени, ал баарыга эле көрсөтүлө бербестиги айкын экенин Файзулла түшүндүрүп, айтып берди. Демек, орус бий-

лигинин көлдүктөргө көзү түз, жакындашууга кызыгдар. Бирок, губернатордун мурдагыдай эле катыңарды ак падышага жөнөттүм, жообун дагы күтүү керек, мындай маанилүү иштер узак жылдап чечилет деп, тил эмизип узатканы Боронбай менен Карга карыяга жаккан жок. Анысын ачык айтып, өкүтүн билдиришпегени менен ичтеринен сызып олтурушту. Убакыт болсо учкан жебедей зуулап өтүп барат. Алгачкы элчи жиберип, күткүлө дегенинен бери бир мүчөл – он эки жыл өтүп кетти. Неге, ак падыша эмнеге мынчалык созуп жатат? Болсо болду, букара-лыкка алдык деп ачыкка чыкпайбы да, болбосо бизге керегиңер жок деп, ачыгын айтып, курулай үмүттөндүргөнүн койбойбу. Ушинтип жалдырата береби? Элчилер да кышындагы калың кардан жолго чыга алышпай, Омбу аймагынын башчысы Броневскийдин көрсөткөн акысыз көмөгүнө карабастан жаз ортолоп жолго чыга беришкен. Анткени, ак падышанын жообу мурдагыдай дагы да узакка созуларын сезип, кете бердик деди Абылгазы. Рас, орус тарап элчилерге жетик көңүл бөлүп, сый-урмат көрсөтүп, атайын бөлүнүп берилген жоон топ аскерлеринин коштоосунда узатып жиберишиптир. Анысына ыраазычылык, жообубузду күткүлө дегени эле болбосо...

Элчилер келип-кетишкенден кийин бир капчыгайды жердеген Боронбай менен Карга аке өздөрүнчө, кээде орустардын бийлиги менен тике аралашып, аки-чүкүсүн жакшы билген Файзулланы чакыртып алышып кыйла жолу орустардын ачык жоопту создуктуруп жатышы тууралуу көп масилет курушту. Татар тилмечтин айтуусу боюнча орустардын Жууку аркылуу Кашкарга чыгууга куштарлыгы абыдан эле чоң экен. Анткени, аларга Кашкар аркылуу Кытай менен Ко-

кон бийликтеринин ой-мүдөө, алгы аракеттерин жакындан билип турууга мүмкүн болмок. Байманалуу Индияга да кербен жолун салып алсам деген ойлору бар экен. Дагы бир жагы: кийинки кездери афган жеринде аракеттерин күчөтө баштаган аңылчындарга да Кашкардан орус тарапка өткөзбөй такоол болсок дешет экен, орустарың. “Силерге ак оюмдан гана айтып жатамын буларды, бөлөк эч жан биле көрбөсүн кокуй, орустар түбүмө жетип коюшат” деген Файзулланын бул айткандары Боронбай менен Карга аксакалдын ойлоруна эч келгис сыр болучу! Мына, орустардын биздей алсыз, аз элге кызыгып жатышынын чоң сыры. Чынында эле алар биз тарапка кызыкпаса кербендерин биринен сала бирин жибериппейт эле да, элчилерибизге ысык мамиле да жасашмак эмес деп ойлошту экөө тең. Демек, жооптун кечигүүсүнүн башка бир мандеми бар болуу керек. Кашкар бизге керекпи же жокпу деп тамыр тартып жатышабы орустар? Кереги жок болсо кыргызыңдын кереги эмне деп басып кетелик деп турганыбы? Балким, биздин убадага туруктуулугубузду сынап жатышкандыр? – деген кептин айланасында экөө көп кеңешти. Акыры, неси болгон күндө да биз баштап алган аракеттерибизди токтотпойлук, орустардын колдоосу болбосо бизге жалгыз оор болот, туш тараптан тыткындыда калуубуз мүмкүн. Орустар ошентип ойлонуп турганда биз ич ара биримдигибизди дагы да чыңдап, Коконго колтук ачпай, орустар тарапка аракетибизди күчтөй берелик деген ойго бекишти.

– Боке, – деди бир ирет Карга акеси, – “Саргара жортсоң – кызара бөртөсүң” деген осуяты бар аталардын. Жеңил оокат жок бу дүйнөдө, жалакайлык жаныңдан калбайт, ага алдырбагын. Тер төккөндүн телегейи да тең болот. Аз-

дын шору арбын болот тура! Жер жабырын казган билет, калк кадырын азган билет. Жаш эмессиң, өзүң баарын көрүп-билип, бышып турасың. Аз элибиздин азабын сендей эрлер тартпаса, элдин шору катпайбы! Манас баатырыбыздын деми болбосо таяныч, тамырыбыз жок болмок! Айкөлүбүз жанга кубат берип турбаса биз да небак элдиктен калмакпыз. Ал кайрат-күч эзелтен кыргыз жанында кайнап, кайрат-дем берип турат. Кыргыз эли Кызыр даарыган касиеттүү эл, дүйнөнү чаап, чачырап кеткен аздыгына карабай кайрат-намысы менен азап-тозокторго туруштук берип, аман келген эл. Теңиринен башкага баш ийбейт! Сен да ошол элдик кайратынды, демиңди жоготпо. Эл болсо эрлерин сыйлап алат, эл жок болсо эрлигинден не пайда? Жамандар жалгыз башын ойлоп жашайт, эр адам элим деп өлбөй калат. Өспөс өзүн ойлойт, өсөөр өзгөнү ойлойт. Дайыма элиңдин камын көр, азыр сенден башкасы чыкпай турат. Көп эле айттым, азыр бизге орустар керек. Кытайлардан өзүңдүн да көңүлүң кайт болуп турат. Айтчуларым айтып турат: элиңдин алдында дагы чоң мүшкүл жакындап келет, андан сен гана орустарга таянып аман алып чыга аласың. Акылчыларыңды жаныңдан чыгарбасаң болду, хандын байлыгы алтында эмес, акылда. Алтын – азгырык, адамга жоо, ар чатактын башы; акыл – ажат ачар, душман жеткис зоо. Акылды – акылчыларыңдан гана толуктайсың. Мени айтты-койду дебе, төрүмдөн көрүм жакын болуп турат, орустарга кошулсак гана оңолобуз, аларсыз азып, тозобуз. Сага айткан керээз-насаатым болсун: орустардын букарасына өтмөйүн санааң тынчыбасын, сенин бу жалган жашоодогу озуйпаң ошол... Атаганат, оруска Көл кыргызы эле эмес, бүт кыргыз кара-

сак, ошондо күчтүү болор белек? Арга түгөнсө, ар кайсыга баш катат тура...

Сейрек адам баласына буюруп жүздөн ашкан, карыса да мүрүсү чыгып карыган бүркүттөй сүрү арткан Карга акесинин, акылы чексиз даанышмандын, алтургай өз өмүрүнүн өтөлгөсүн гана эмес, өлүмүн да алдын ала көрө алган көсөм адамдын бул сөздөрү Боронбай манаптын дил теңине алтын үрөндөй өмүр бою төнүп калды. Анын алгы аракеттерине дайыма дем-кубат берип, жан дилинде көктөп, өнүп турду.

КЫҢЫРЫ КЫТАЙ

*“Кытайды карап кың дебе,
Кытайдан кыргыз тың дебе”.*

Карга аке

Ошол кезде башка элдер менен кыргыздар Кытай деп атаган Цинь империясынын кыргыздарга ою кандай эле? Ал Азия ажыдаарынын тим эле жата койбосу анык. Жунгариянын ташталканын чыгарып, ойрот-калмактарды курутуп коюп эле жай жатып калмак беле? Кыргыздарга кандай коогасын салганы турат? Качан?.. Карга аке менен Боронбайды дайыма кызыктырган, кыжалатка салган санаалар ушул болчу.

Боронбайдын Кулжа, Текес, Кашкар жактагы ашыналарынан уккандарына караганда ошол кезде Кытайдын императору Пекиндеги өзүнүн Жабык шаарындагы сарайынан чыкпай, кара башынын кызыкчылыгы менен гана алектенип калган учур экен. Өлкөнү башкаруу иштеринин баарын сарайдагы кечилдер менен убактылуу башчылар тейлеп калышыптыр. Алар болсо өлкөнү гүлдөтүүнү ойлошмок беле, шылтоо таап казынаны талап, өз билгенин чаржайыт жасай беришкен.

Карга акенин ошол жаштык заманында кытайларды манжурлар басып алып орноткон Цинь империясына өзүнүн он сегиз аймагынан сырткары Монголистан, Тибет, Шиңжан кирип, кийин Корея, Непал, Бирма окшогон өлкөлөр басылып алынган. Алардын баарын Богдухандын өзү эмес, чындыгында анын атынан Хэшень деген сарай башчысы башкарганы айтылат. Анын

жыйган байлыгы империянын жылдык кирешесине тете болуп, анын теңдешсиз кооз сарайындагы жүзүмзарында бриллиант, сапфир, изумруддардан жасалган мөмөлөрү “өсүп”, алардын сөңгөктөрү алтын, күмүштөрдөн асемделип жасалыптыр. Мына байлык! Аларды шэньши-мандарин деген куу чирендери өз аймагындагы карапайым элден сыгып алып, Шешенге күнү-түнү ташып, жеткирип турушкан. Мындай соргоктуктун айынан эл аябай жакырданып, өлкөнүн күчү кеткен. Сырткы дүйнө менен байланыштар, байманалуу деңиз соодасы караманча токтотулган. Ошолордун айынан өлкө казынасына сырттан киреше түшпөй калып, Кытай өлкөсү аябай жакырданган. Калкында башкы эл болуп манжурлар эсептелген. Алардан кийин монголдор менен кытайлар, алардан төмөндө “ички варварлар” аталышкан уйгурлар, тибеттиктер, дунгандар, казактар турушкан. Эң төмөнкү калктар катары “жапайы” мяо, чжуан деген башка элдер, каратылып алынган өлкөлөрдүн – “сырткы варварлары” эсептелишкен. Ушундай зор, бирок, чыңдалган биримдиги жок өлкөнүн аскерлери кайдан күчтүү болмок. Башкы шаарларындагы манжур, монголдордон куралган “сегиз туулуу” жана чек араларындагы курама “жашыл туулуу” бөлүктөр” гана караан болуп турушкан.

Кытайлардын таңсык жибегин, фарфорун, чайын, дагы көптөгөн саркеч, табылгыс буюмдарын алууга кызыккан аңылчан соодагерлери өздөрү кулчулукта кармап турган Индиянын Бомбей, Калькутта шаарлары аркылуу Кытайга апийимди кемелер менен жашыруун алып кирип, аларга кийин Осман империясы кошулуп, апийим тартууну – баңгичиликти элге жайылтып жиберипкен. Максаты – зор Кытайды ичинен иритүү болгон. Алгач элинин апийим

тартуусуна Богдыхан тыюу салып, бара-бара алтургай өлүм жазасы менен жазалаганы менен баңгиликке ээ боло албай сырткы дүйнөгө “жабык эшик” жарыялаган. Анын айынан айыгышкан “апийим согуштары” чыккан. Тибет, Бирма, Вьетнам менен болгон удаа-удаа согуштарда да дээрлик жеңилип, Азиянын ажыдаары аталган кубаттуу Кытайдын күчү кыйла кетип калат. Алсызданууга уйгурлардын соңку, эркектеринин көтөрүлүшү аёосуз басылгандан кийинки, эр жүрөк келин Йапаркандын жетегиндеги аялдардын көтөрүлүшү чоң түрткү болгон. Ушундай өздөрүнүн амалы куруп турган учурда кытайлар кыргыздарга ачык басып кире алышмак да, кыйынчылыкта калканыч боло алышмак да эмес, бирок чек араларындагы “жашыл туулуу” аскерлерине Богдыханы тараптан кол шилтенсе аз, бытыранды элди каптап кире бермек. Жүз миндеген алардын колуна кыргыз тарап катуу такоол боло алмак эмес. Цинь империясынын минтип ичинен ирүүсү ошол кезде кыргыздарга оңдой берди болуп турган. Албетте, кыргыздарга алар жардам да бере алмак эмес. Тек, амалы куруп турган империя орустардан сактанып, аларды өткөрбөөгө чек тосуп, оңтою келсе Ала-Тоонун элдерин өзүнө каратып алууга өтө кызыгдар болучу. Демек, алардан колдоо сурап кайрылуу үйүнө жылан киргизгендей эле ажалдуу болмок.

ОЙРОН ОРУС

«Оруска ооматташ-сабакташ бол».

Карга аке

Баскынчы француздардын көпкөлөң Наполеонун Москвага чейин киргизип жиберип, ал экинчи башкы шаарын бүтүндөй өрттөтүп алып, араңдан зорго кайрадан сүрүп чыгышкан орус-тардын кыргыздарга чындап жүз бурууга ошол мезгилде чамасы жок болучу. Ата-мекенден ажырап калуу коркунучуна чейин жеткен ал согуштан кыйраган, тонолгон шаарларды, казынасын, айылдарды, айдоо жерлерди – элдин турмушун, аскер күчтөрүн... кайрадан ордуна келтирүү оңой эмес каражатты, күч-эмгек менен узак убакытты талап кылары белгилүү. Андан мурдагы шведдер, германдар менен болгон согуштар, кийинки эле Кавказды каратуу, Пугачёвдун көтөрүлүшү... Орусиянын кыйла күчүн алып койгон.

Падыша сарайындагы так талашуулар, жакыр турмуштан жан аралжы издеген элдин козголуулары, акыры-чеги билинбеген орус-түрк согуштары... баарынан да түштүк-батыштагы, айрыкча чыгыш тараптагы – Сибирдеги басып алынган зор аймакты эли-жери менен кармап туруу Орусиянын чамасын чарк кылып турган. Орол-Уралдын кийинки Кызыл-Жар тараптагы эркиндигин көксөгөн, көкжал Эренек деген кыргыз ханынын, жоболондуу жонгор-калмактардын, алардан төмөнкү казактардын үч жүзүнүн тилдерин табуу эле канча күч-акылын алып койдук. Ошону үчүн Карга аке баш болуп, Боронбай

төш болуп орустарга жиберген каттын он жылдан ашуун каралбай, жообу кечиккенинин себеби ошондой тереңде болучу. Орустардын Кытайга, айрыкча Кашкар аркылуу жол ачууга аябай эле кызыгдар болгону менен ага колу жетпей, ортодогу казак менен кыргыз калктарынын тилин табууга өзүнүн ички баш оорулары тыңдап жол бербей жаткан. Аларды каратып, Кашкарда бекем жайгашып алса Кытайдын бөйрөгүнө сайылган шаптай, анын Орусияга келчү жолун тосуп, айткандарын аргасыз аткартып, Индияга чыгуу менен байманалуу мухиттерге чыксам, аны менен дүйнөгө үстөмдүк жүргүзсөм деген тилектери көптөн бери көңүл көөдөнүндө азгырып келген. Уламдан улам соода-кербендерин, “саякатчы” – жол чабарларын жөнөтүп жатканы ошондой ойлорунан улам эле. Бул Орусиянын ички кыйынчылыктарынан түк кабары жок көлдүк кыргыздар үчүн, Кытайга жолдогон соодагерлерин токтотпогон орустардын аракет-амалдары, куралы шай аскерлери, тилмечтеринин мактоо сөздөрү, албетте, жакшылыктын жалгыз үмүтү болуп калган.

ТҮБҮ БИРГЕ ТҮРКТӨР

*“Түбү бирге түтүшпөйт»,
жаман тууганыңды жерибе,
Бирөөңүн жакшы тууганы
тууган болуп бербейт”.*

Карга аке

Ойлору ободой терең Карга аке менен Боронбай манап түбүбүз бирге осман түрктөрү жакын болгондо эмне, кыргыз башына түшкөн кыргындун кездерде, азыркы капсалаңы күчөп турган заманда жан тартып, колун сунаар эле деп ойлобой коюшкан жок. Бул жактан ооп барышкан көк түрктөр алты жүз жыл илгери Византия менен кармашып, жер талашы күчөп, түрк элдеринен жардам сурап кайрылышканда жалгыз кыргыздар боор тартып, эки түмөн колу менен барып, түгөлү менен кырылып калышканча аларга жөлөк-таяк болушканы ата-бабалардан бери узак уламыш болуп айтылып келет.

Бирок, ошол капсалаңдуу XVIII кылымда душмандарынын курчоосунда турган зор, кезинде зобололуу Осман өлкөсүнүн өзү кыйын кезге кептелип турган болчу. Кезинде күчтүү чыгышкан султандарынын аркасында коңшуларына кол салып, кеңейтип алган эл-жерлери кийин эркин болууга улам козголуп, айрыкча орустар менен согуштарында жеңилип, өз ичиндеги да башка элдер өз алдынча болууга күрөшүп, алын кетирип койгон. Ошондой оор учурда өзүнүн көп эмес ниеттештери менен султан Селим үчүнчү өлкөсүн жаңы жолго салуу үчүн “низам-и жедит” аракетин жүргүзүүгө умтулган. Салыктар-

дын оордугунан улам ал аракети жалпы колдоо таппай, амалы түгөнүп турганда француздар, ага удаа орустар менен согушуп, жолу болбой калганда нааразыланган янычарлар козголуп, султандын аракети текке кеткен. Ошол учурда “Рушук досторунун” башчысы Мустафа-паша Байрактар төңкөрүш жасап, Селим үчүнчүнүн “жаңы аракетин” өз билгениндей улантууга умтулганы менен янычарлар кайрадан козголушуп, баарын бүлдүрүшкөн. Ушундай кыйын кезеңдерди башынан өткөрүп жаткан осман түрктөрү ошол кезде кыргыздарга колун созуп, калканыч боло алмак эмес.

Нечен жерлерди кезип, жоболондуу жолдорду басып келишкен кербендерден, соодагерлерден ушундай кептерди угушкан Карга аке менен Боронбайдын алыстагы кандаштардан үмүттөрү үзүлүп, орустарга ооп калганы ошондон улам болучу.

Калыстыкты Каргадан тап.

Эл сөзү

КАРГА АКЕ

Экинчи бөлүм

ТӨРӨЛҮҮ – АЛГАЧКЫ АЯН

*“Түш болмоюн иш болбойт,
Аян болмоюн баян болбойт».*

Карга аке

“Бешиктеги баланын, бек болорун ким билет”. Наристе Карганын жарык дүйнөгө жаралуусу жөнүндө эл ичинде ойго келгис бир аңыз айтылат.

Мендегулдун жаш кези. Текестин Желбирим деген жеринде жайлап турушкан.

Мендегулдун кош бойлуу келинчеги жайкы күндөрдүн биринде үйүнө суу алып келмекке төмөндөгү шылдырап агып жаткан сууга барган экен. Жалгыз аяк жол менен чий, бадалдарды аралап баратса боз үйдүн ордундай жайык жерде жолду туурасынан тосуп, ак жылан суналып жатып алыптыр! Али жаш келин алгач катуу чочуп кеткени менен кош бойлуулугун эстей коюп наристем боюмдан түшүп калбасын деп боюн токтотуп, эсин жыйып карманат. Эс-акылын жыйып, элден уккан: жыланды akka жакын, сүт чачса кетип калат деген сөздөрүн эстей коюп, жанында сүтү жок, анын ордуна бул деле ак эмеспи деп, башындагы ак жоолугун жыландын алдына жая салып, жанынан кыйгап өтүп кете берет. Канчалык жүрөгү опколжуп, ак жыландын жүрөк ичиркенткен мерес элеси көз алдына тартылып, корккону менен “жылан жолундан чыкса – жакшылыкка” деген улуулардын кебин эстей жакшылыкка жоруп, бой токтотуп, суудан көнөчөккө толтура сузуп алып, артына кайтат. Сестенип, жанагыл жайык жерге акырындап жакын-

даса жылан жок. Жана өзү жайып кеткен ак жоолукта жыландын түлөгөн кеби – куудураган, кургак териси гана калыптыр. Эки жагын каранып, жыланды көрө албаган соң келин не кыларын билбей саамга турат да, “кудайым берип, аян болду көрүнөт, колдоочулар колдоп, буюрса аман-эсен төрөп алат окшоймун, о, кудай” деп, ичинен жакшылыкка жоруп, жыландын кебин ак жоолугуна аруулай ороп, үйүнө алып келет да жан адамга билгизбей, кол жетпес бекем жерге катып коёт. “Сатышымдын күйүтүнөн арыла албай жүрдүм эле, буюрса бөксөм толуп, көксөм кана турган уулдуу болуп калармын” деген тилеги дилинде уюйт.

Ай-күнү жетип Карга төрөлөт. Наристени ууз сууга алган байбичелер анын бети менен моюнунан жаңы эле жылан өтүп кеткендей быдырлуу, жыландын бедерин көрүп, таң калышат! “Бул эмнеси, тобо!” – дешип, келме келтирип, жакасын да кармангандары болду. “Бу бала жөн бала эмес, аяндуу экен, аман болгой эле” деген күбүр-шыбыр тез эле айыл-апага жайылат. Ага таң калгандар да, “болбогон кеп, ошондой да болмок беле, кайдагыны чыгара бересиңер, катындар” деп, тамашага чалып ишенбегендер да болду. Ошондон кийин гана Карганын энеси сырын ачып, жылан тууралуу аянды күйөөсүнө, жакындарына айтып берет. Алар да жакшылыкка жорушуп, баланын тегин эместигинен боолгошот. Ошондон кийин эне балдарына “Уулум Карганын колдоочусу жылан болот. Жылан – акылмандыктын пири, укум-тукумуңар эзели жылан өлтүрбөсүн” деп дайыма айтчу экен. Энеин осуятын кайсыл бала бузмак, эч кимиси. Ошондон тартып Мендегул тукуму жылан өлтүрбөй калат.

АТ КОЮУ – ЭКИНЧИ АЯН. САТЫШ

*“Кудайымдын бергени угулбайт,
Жалгаганы туюлбайт”.*

Карга аке

Наристеге ат коюу – кыргыздарда өзгөчө окуя, байыртан башат алган каада-салт. Ар кими ар кандай ырым, жөрөлгө кылат. Атайын азан чакырып же эмнени алгач көрө салса колдоочусу ошол, аян болду деген ишенимде ысым ыйгаргандары да болот. Кай бирлер али алсыз наристеме суук көз тийбесин, ач кирип, уусу өтпөсүн, же жин-шайтан көзүнөн оолак болуп, алар көрбөй, адашып калышсын деген ишеним менен атайылап эле “жаман”, “сасык” аттарды ыйгаргандары бар. Карга төрөлгөндө да атасы Мендегул ата салтын кылып, наристесине ат коюу ниети менен аттуу-баштуу адамдарды боз үйүнө чакырып, келгендердин ар кимиси ар кайсыл атты айтып, маанисин чечмелеп, божурап олтурушканда капысынан алар олтурган боз үйдүн түндүгүнө карга учуп келип, конуп, каркылдай туруп калат. Ошол эле жерден Мендегул:

– Болду! Болду! Кудайым өзү аян кылды. Баламдын өмүрү карга кушунукундай узак болот экен, кабыл кылсын. Баламдын аты Карга! Батаңарды бергиле?” – деп, жанбүдөө түшүп калат. Бу, карга эмнеге дал ушул наристе төрөлгөн үйдүн түндүгүнө конуп калды? Үй үстүнө кончу эмес эле го? Жөн жеринен эмес... дешкен үйдөгүлөр баталарын берип, айтканың келсин Мендегул дешип, наристе Карга аталып калат. Мындай, өзгөчө ысым мурда эч убакта болгон эмес...

Карганын энеси түштүктүн кызы эле. Келин болуп келгендеги төрөгөн тун уулу Сатыш болгон. Ал, бала кезинен эле эстүү, зирек чыгат. Эс тартканда тың, сүйлөгөн сөзү, кылган иштери менен элге жагып, эл оозуна алына баштаган мезгилде таекелериме барып учурашып келейин деп эле ээлигип, энесинин жанын койбой калат. Атасынын:

– Сабыр кылгын балам, жол алыс, “жол азабы – көр азабы” деген бар, кыйналып каласың. Анжыянга мал айдаганда бирге барабыз, – дегенине Сатыш көнбөйт. Ата-энесинин айткандарына мойнобой улам сурана бергенине ак көңүл энеси туруштук бере албай күйөөсүнө “барса барсынчы, таекелерин сагынып калган чыгар, учурашып кайтсын” деп, Казыбай аттуу олбурлуу, уруулаш кайнисине: “Сатышымды сага табыштадым. Сени кудайга тапшырдым. Баш-көз болуп, аман-эсен келгиле. Кудай жолуңарды ачсын” деп аны кошуп сапарга узатат.

Чынында эле узак жолдун убайы көп эмеспи, жолдугата чарчап-чаалыгышат, айрыкча ээн жолдо экөө эригип, эрмек болор караан издешет. Нечен кооз тоо-токойлорду, белес-белдерди ашкан менен зеригишип, жол да арбыбай калгансыйт. Күндөрдүн биринде кайсыл бир жерден эки-үч адамдын карааны көрүнүп, Казыбай:

– Тээтигилерди барып байкап келчи кимдер экенин, – деп Сатышты чаптырат. Эригип турган өспүрүм карап турмакпы, атынын башын коё берип, караандарга жетип-жетпей эле атынын башын кайра буруп, артына качып берет. Көрсө, тигилер кимдиндир жылкысына тийип, жолу болбой келатышкан каракчылар экен. Сатышты көрө сала куугун деп ойлошкон алар, көзүн тазалап, атын олжолоп алмак болуп, сабалап анын артынан түшүшөт. Аны байкап турган Казыбай

жамандыкты сезе атына камчы салып, тигилерди утурулай жетип барганчакты куугундардын бири арттан жете барып, баланы найзасы менен ыргыта сайып, айгай сала калдактап келаткан караандан чочулап, Сатыштын атын жетелей качат. Балага жете келген Казыбай каракчыны да куубастан, аттан кулаган жээнинин башын жөлөйт. Найза талылуу жерге сайылган экен, Сатыш тил-оозго келбей, оозу-мурдунан кан кетип, жүрүп кете берет.

Кан жутуп, кайгырган Казыбай өлүктү атына артып, өкүрүп келгенде Сатыштын энеси:

– Куруп кал! Баламды сага ишенип аманат кылдым эле, төрт кишилик алың туруп баламдын өлүгүн алып келдиң! Кудайдын буйругу экен, айлам жок... Тукумуң үчкө жетпесин, үчкө жетсе күзгө жетпесин! – деп, күйүтүнүн катуулугунан каргап жиберет. Чүрпөсүнөн айрылып, күйүткө күйгөн эненин каргышы сая кетмек беле... Анын Сатышымдай уулдуу болсом деген аруу тилегинин артындагы ачуу күйүтүнүн күүсү ошондой болчу. Армандуу эне Карганы жашында бейкүнөө жайралган Сатышынын ордуна келгендей кабылдады...

Рас, Сатыш каза болгондон кийин эки жыл өтүп Мендегулдун аялы уул төрөйт. Ошондо наристенин армандуу энеси күйөөсүнө: “Байым, күйүттөн кийин төрөдүм, жаман балабыз аман болсун, ар кандай элдин көзүнө көргөзбөй атын Самтыр деп эле коёлучу” деген экен. Андан кийинки жылы төрөлгөн баласына “Тыңып калган кезимде төрөгөн балам, буюрса бул уулубуз өз-жатка жемин жедирбей карылуу болор, атасынын малына баш-көз болуп, ээлик кылар, бапыраган бай болсун, атын Байкиши коёлу” деп, энеси ырымдаган делет. Арадан он жылдай өтүп, тапкан баласы Карга болду...

ЖЕТИ АТА, БУГУ ЭНЕ БАЯНЫ

*“Эп чырагы эне болот,
Уул жакшысы урмат болот».*

Карга аке

Карганын атасы Мендегул бугу уруусунун Желдең уругунан эле. Түпкү теги айтылуу Тагайдан – Кылжыр, андан Орозбактынын беш уулу – “беш мырзасынан” – Мырзакул, андан Алсейит, андан Туумакашка – Каракозу – Желдең – Түлөке, Түлөкеден – Мендегул менен Айтыбар. Мендегулдан – Сатыш, Самтыр, Байкиши, Карга, Акмузоо, Ногой, Сүйөр, Бөкү.

Карга кырк жашка таяп калгычакты Кетмен-Төбөдө жашады. Ал жылдар караниет калмактардын Кытайдын түндүгүндөгү Жунгариядан чууруп келип, кыргыздарды талап-тоноп, жерин басып алып, элин тентите кууган кара жылдар эле. Карганын жыйырмадан кырк жашка чейинки жигиттик жылдары калмактар каратып алган Талас, Чүй, Ысык-Көл жергесин ал аймактардын баатырлары менен биргелешип баскынчылардан бошотуу менен ат үстүндө өттү. Качан гана кыргыз-казактарга нечен кылым кыргын салган калмактардын күнү бүтүп, Жунгариясынын ташы талкан болгондо бир мезгилде өздөрү забын кылган кыргыз-казактан жаман тентийт. Карганын жаштыгы дал ушул калмактар менен кармашкан капсалаңдуу жылдарга туш болгон. Байыркы атажурту болгон Ысык-Көлү толук бошотулганда Арык, Бугу урууларынын санаалары биротоло тынып, кайтадан өз журтуна көчүп келе башташкан. Карганын агаин-туугандары

менен Жуукуга кайтып келгени да ошол жылдар. Анын:

– Жонгорлуу жоодон сактасын, жоболоңдуу доодон сактасын. Калмак – кара көпөлөк, каптаса чаңды көтөрөт. Калмак каймагыңа көз артпайт, аймагыңа көз артат. Ойроттон шок чыгат, оюндан от чыгат. Калмактын камчысы кайрылбасын, калкым Көлдөн айрылбасын... – деген осуяттары дал ошол калабалуу калмактардын запкысынан улам жаны күйүп айткандары.

Бала кезинен эле Каргага атасы Мендегул ата-бабаларынын, байыркы кайберен энесинин санжырасын нечен кайталап айта турган. Алар куйма кулак өспүрүмдүн дилинин тереңине акак таштай төнүп калган.

– Орозбактынын беш уулу биринен бири жакшы чыгып, эл ичинде “беш мырза” аталат, – деп баштачу кебин атасы. – Улуусу Арыкмырза, анан Асанмырза, Карамырза, Мырзакул, Токочмырза катарлаш. Ошол беш мырзанын күнү тууп турган кезде Асанмырза менен Карамырза өздөрү мекендеп турган Нарындын Ала Мышык тоосуна мергенге барышып, аска түбүнөн эликти көрө сала аны атып калышат. Чаңырган үндөн октун тийгени билинет. Аттарына ашыга камчы басып, элик турган жар түбүнө жетип барышса онго жете элек кыз кызылжаян канга батып, шейит кеткен инисинин башын жөлөп ыйлап олтурганын көрүшөт. Экөө тең эликтин терисин жамынып алышкан. Жана элик деп атышканы ушул өлгөн бала экенине көздөрү жетип, өкүткө батып, кыздан жөн-жайын сурашса кыз:

– Атабыз кайберендин тилин билген мерген эле, бул тарапка аңчылыкка келген болучу. Өткөн бир кыштын алдында атабыз каза болуп, биз элибизге кайта албай, аларга барчу жолду да таппай, ушул үңкүрдү иним экөөбүз байыр-

лап калдык. Бизди кышы бою багып чыгышкан бугу, маралдын баласыбыз, алар менен чөптөрдү, алардын тамырларын жеп, жылыга чаарчыгы менен эмчегин ээмп, эптеп жан багып жүрдүк эле, силер бул жалгыз инимден да айрып салдыңар, – дейт шолоктоп. Эки мырза окко учкан баланын денесин ташка корумдап, жалгыз калса куруп калат деп, кызды алып жөнөшөт.

Айыптуу ага-ини жолдугата кеңешип, айыбын актамакка кызды айылына ала келип, агасы Арыкмырзага “тоодон таап алдык, бу кайберен кызды өзүңүз багып, кийинки тагдырын да өзүңүз чечиңиз” деп, беришет. Арадан жылдар өтүп, эл ичинде Бугу аталып кеткен “кайберен” кыз бойго жетип, акылы айран таң калтырган, ай чырайлуу сулууга айланат. Аны көрүшкөн акыл кошчулары Арыкмырзага “кызды чоңойтуп, баккан эмгек сеники, эми аны бирөөгө кармата бербей өзүңө эле нике кыйдырып албайсыңбы” деген кептерди айтышат. Арыкмырза эл эмне дейт деп, аны макул көрбөйт. Байбичеси да күнүлөшкө көнмөк эмес.

Ошол кезде Мырзакулдун уулу Алсейиттин Тообукта аттуу колуктусу мандемдүү болуп, ит багуудан, аларды жүзгө жеткирүүдөн башкага кайдыгер карап, кой-ай дегенди укпай калган экен. Аны да, кайберен кызды өзүнө нике кыйдыруу туурасындагы сөздөрдү угуп, андан улам байбичесинин көңүлү бузулуп жүргөнүн да байкаган Арыкмырза “Тообукту келинибиз ит багып, аларды көбөйтүүнүн убарасын тартып, эч кимди укпай жатса, эл ичинде Алсейит неберемдин балдары “баягы ит баккандын тукуму” деген кемтик сөзгө калып жүрбөсүн” деген кош санаа менен кайберен кызды Алсеитке нике кыйдыртат. Касиеттүү Бугу энебиздин кайберен аталышы, мүйүзүнүн сыры өзүнчө узак сөз, ошол

кайберен энебиз менен атабыз Алсейиттин никесинен Жамангул, Бапа деген эки уул төрөлүшөт, – деп жыйынтыктачу кебин.

– Бизчи? Биз кимисинен таркайбыз? – деп бардыгын анык билүүгө башынан кызыгдар Карга сураганда атасы:

– Биз Алсеит атабыздын Чежимжан деген үчүнчү, кичи аялынын Туумакашка деген жалгыз баласынан болобуз. Жамангул, Бапа менен аталашпыз, Алсеит атабыз бир, касиеттүү кайберен энебиз нарктуу, акылгөй чыкканынан улам Бугунун урпактары деп аталабыз.

КАРГАНЫН КАЛЫСТЫГЫ. КАЗАК ТӨРӨ

*“Тууганыңа туура бол,
Тутугуңа буура бол”.*

Карга аке

Байкиши Карганын бир тууган агасы, он жаштай улуу. Ал абдан карылуу, эр көкүрөк, энеси тилек кылгандай мал-жанга тың, оокаттуу киши. Карга болсо кабелтең, сөөлөтү салабаттуу, сөзгө чечен, алыс-жакын эл-журтка ченемсиз калыстыгы менен таанылган, элге алымдуу чыгат. Жоо келип, же жылкы чапса аз болуп, алдырып койбойлук, бири-бирибизге караан болушалык деп, бапа, желдең уруктары ынтымакташып, бирге көчүп-конуп жүрүшкөн учур экен. Желдеңдин экинчи аялы, сарыбагыштын Маматкул бийинин кызы, Сарыкатын аталган Тунуктун беш уулу менен Байкиши, Карга болуп бөрү, уурулардан сактанып, жылкыларын кошуп, бирге кайтарып, түн күзөтүп жүрүшөт. Анда өз уруусунан башканын жылкысын чаап, айдап кетүү кыргыз-казакта баатырдык саналчу. Ошондой опаасыздардан улам күнү-түнү жай алмай жок, Карга иниси эл ичинде болсун деп, анын ордуна Байкиши өзү чыгып, алты тууган үчтөн бөлүнүп, Карга өз жылкычыларын кошуп күн алыс кезектеше саксактап, күзөттө турмайлары адат.

Кеч күздө Байкишилер түн күзөтүп олтурушкан, бир маалда эле четтеги жылкычынын:

– Чапты эле, чапты! Аа, бул жакка-а! – деген ач айкырыгы капыс чыкты.

Жылкылар дүпүрөй үркүп, жылкычылар үн чыккан тарапка жапырт чу коюшту. Ат салып жетип барышса бир жылкычысын төрт-беш караан ортого алып, туш тараптан ур-токмокко алып жатышкан экен. Союлдары эле сербеңдейт. Жылкычы да карылуу жигит эле, каракчыларга алдырбай, атын тегерете коргонуп жатыптыр.

– Желде-ең! Аа-айт!.. – деп кыйкырган Байкиши жетип барып эле урушуп жаткандардын чок ортосуна кирип, каракчылардын туш келгенин чокуга туштай чапкылап кирди. Жанында кошо барган жигиттер да жете келишти. Эки-үчөө аттарынан кулаган соң каракчылар бириндеп кача беришти. Кыязы алар экиге бөлүнүшсө керек, бир бөлүгү он чакты жылкыларды күтүрөтө айдап түнгө сиңишти.

Башы-көзү жарылган жылкычыдан каракчылардын сарыбагыштар экенин билишти. Атан кулап жаткан караандардын бирөө кыбырап туруп, атын кармай албай жүрөт. Кыймылсыз жаткан экинчисине келишсе ал өлүп калыптыр, жана Байкиши чапканда каракушуна союлу таамай тийсе керек, жылаң баш, канга чыланып, шалак-шулак этет. Отузга жете элек жигит экен.

– Жылкы чаппай куруп кал, шордуу! – деген Байкиши жылкычыларына эки атты карматып алып, бирине өлүктү бөктөрүп, экинчисине жаралуусун мингизип, колуна экинчи аттын чыбырын карматып каракчыларды жолуна салды.

Эртеси эле айыл дуу түштү: Байкиши бир сарыбагышты түндө өлтүрө чааптыр, сарыбагыштар өлгөн жигитинин кунун доолап жатышыптыр деген. Доочулукка сарыбагыштардан үч киши келген экен, кепке-сөзгө келбей, эр өлтүргөн үчүн делген чоң доону сурашты. Өзүлөрү катылышпадыбы жылкыбызды тийип, биз эмне, аларды чакырып алып, жөн жеринен эле башын

жарыптырбызбы, түндө тийген жылкыларыбызды кайрып бергиле, силер жыгылыштуусуңар, кечиримди силер сурагыла деп доолашкандан эч майнап чыкпады. Күнү бою эки тарап кажылдашып, талашып-тартышып, чатак чечилбей, акыры калыстыкка эртеси казактардын төрөсүнө барышат. Анткени, Абылай хандын чапкынынан кийин аларга ыкпар кылып жүргөн мезгил болчу. Төрө жагдайды “эр өлтүрүлдү” деген бүтүмгө чечип, кунга көп мал кесет. Эки тарап биригип төлөгүлө дейт.

Мына ошондон кийин анык кызык болду. Айылына кайткан жолдо эле Сарыкатындын балдары пенделик кылып “эки уруунун малы болгон соң кунду да экиге бөлүп төлөйбүз” деп, бөлүнүп чыгышты. Анысы тигилердин кунга азыраак чыгым бололу, көптүгүбүзгө салып, экөөнө үстөмдүк кылып макулдаталы деген айла-амалдары эле. Байкиши болсо:

– Эмнеге? Жок. Ортодо жетөөбүздүн малыбыз болсо, бирге кайтарып, орток күзөтсөк, силер бешөө биз экөө болсок, анан эмнеге экиге бөлүп төлөйбүз? Жетиге бөлөбүз кунду! – деп көшөрөт. Тигилер ага көнүшпөйт. Кечээки эле ысык туугандардын ортосун ала мышык аралап, ынтымактан кетишет. Талаш ырбайт. Бир эле атанын балдары эки жаатка бөлүнүп калышат. Өздөрү бир кепке келе алышпасына көздөрү жетишкен соң, эми алардын өзүлөрү “бизге дагы калыстык кылып бериңиз” деп, казак төрөгө кайрадан барышат. Эки тарап тең төрө алдында өз дооматтарын, өз жүйөөлөрүн айтышат. Энелери эки бөлөктүгүнө салып, бир туугандар экиге бөлүнүп алышат. Карга гана кабагы бүркөө, эч үндөбөстөн талашка кулак салып, жер тиктеп олтура берет. Туугандар арасындагы талашты өздөрү эле чечип алышпай казактардын алдында кемсинип,

элине кемтик кеп-сөз тийгизип, жат адамдан калыстык сурап келишкендерине ичинен катуу намыстанып жатты. Бир туугандардын минтип, го-роокатка акылын алдырганына ачуу ызаланып олтурду. Аны жанатан бери байкап олтурган кы-раакы төрө:

– Ие, баурым Карга, сиз калай дейсиз? – деп калды, ага күтүүсүз жерден. Балким бул талаш-ты кантип чечээрине өзүнүн көзү жетпей, кыр-гыздардын өзүлөрүн ортого салып, ага шылтай сала өзүм жакшы аттуу бойдон калып, кыйын-чылыктан кутулуп кетейин дегениби, же алда кандай бир нерсени байкадыбы, ким билет. Кар-га калбааттыгынан жазбай, ойлуу:

– Ээ, көп курусун, көпкө күткөн көз курусун. Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун!

Көп курусун, көпкө бүткөн мал курусун.

Аз курусун, азга бүткөн жан курусун! – деп күйүнө катуу кейип, кайрадан тунжурап олту-руп калат. Бул сөздөрдөн төрө селт этип алып:

– Ой-бай Карга, алиги сөзүңдү жана да бир рет кайталап койшы? – деп суранат. Карга кебелбей:

– Эшиткен сөздү эстүү калыс эки айттырбас болор, кайталанган сөздүн кадыры кетер, – деп суроону бөгөй жооп кайтарат.

Казак Төрө саамга ой токтото калып, анан таңдана:

– Карганын сөзи! Калыстыктын көзи!.. – деп башын чайкай суктанып, – Эки ауз сөзиң эки эрдин кунына татырлык сөз экен гой, ширкин! Карганын сөзи – төреликтин өзи болады. Кан – кун мен бүтеди, айып бес менен екиге бөлин-ди. Акылыңа айтканың төп, калыстыгың казак-кыргызга жарайтын жан экенсиң, Каргам. Ка-зак-кыргыз тең тууганга тердигиндей, жатты теңириндей көрө турган адаты гой. Мейман бо-лыңдар, – деп акылман кепке баш ийип, калыс-

тык издеп баргандардын бардыгын Карганын аркасы менен сыйлап, урмат көрсөтүп, узатат.

Бүтүмдүн акыйкаттыгын моюндаган желдеңдер ошондо “бир атанын эле балдары арабызды бөтөн бирөөгө ачып, калыска бекер жеринен барыппыз. Өзүбүздүн Карганын калыстыгын тааныбай жаңылган экенбиз, аттиң!” дешип, катуу өкүнүшөт.

Байкиши ошондо Каргага кайрылып:

– Мындан нары малдан алдырсам мага. Кептен алдырсаң сага, – деп эки бүлөнүн мал-чарбачылык милдетин мен алайын деп, инисинин эл аралап, агаин-туугандарына баш-көз болуп жүрүүсүнө жол бошотуп берген экен.

Казак төрөсүнөн туугандарына кайтып келгенде Карга:

– Ээ, кантелик агаин, намысыбызга доо кетти. Туугандан сууган жаман болот тура. Жат жарасы айыгат, тууган жарасы айыкпайт. Тең тууган теңириңе карабайт. Туугандын көңүлүн эзели калтырбагыла. Өлгөнүңдө өкүрөр, жогунда өкүнөр тууган эле түтпөс болот. Тууганың жаман болсо жаман дебе, жакшысын бирөө береби, жаныңа тартсаң келеби? Бабаларыбыз тегин жеринен “Босогодон бийик тоо жок, жаман туугандан ашкан жоо жок” деп айтышкан эмес да. Ыркы жок, жаман туугандардан болбойлу, – деп күйүнө кайрылган экен.

Карганын калыстыгы ошентип узун элдин учуна угула баштайт...

АЛГАЧКЫ “КАРШЫЛЫК”

*“Ынтымак болсо үйүңдө,
ырыскы толоор күңүгө.
Ынтымактан айрылдың,
ырысыңдан кайрылдың”.*

Карга аке

Алды-артты ойлоо – акылгөйлүк. Калыстыктын да өзөгү ошол. “Өзүңдө ынтымак болбосо, өзгөгө сөзүң өтөрбү” деген Карга өз туугандары арасында да эч бирине жакын санап, жан тартпай, баарыга текши, калыс карайт. Атайын антпейт, адамдын жашоо-турмушунун жалгандыгын, бүгүн бар, эртең жок – акыры бир күнү баары калаарын, байлык, бийликтин колдун кириндей бир күнү жуулуп, жок болорун... терең түшүнгөнүнөн ошондой, калыс, акылман. Анын бул айрыкча сапаты эл ичинде аңыз кепке айланып калган кез.

Карга аке өз алдынча кадыресе түтүн булатып калганда ичээр суусу түгөнгөн атасы Мендегул каза болот. Анын жыйган бүтүндөй малжаны, оокат-мүлкү балдарына калат. Аларга улуусу катары оокат-малга жакын, мурдатан өзүнүкү менен малын аралаш багып келген Байкиши ээлик кылып калат. Күндөрдүн биринде өлөөр атабыз өлдү, бизге калтырган мал-оокаты орток, бөлүшүп алалы деп бир туугандары Байкишиге кайрылышканда, ал Каргага ээрчитип келет. Карга капчысынан баарына каршы чыгат:

– Ооба, атадан калган оокат балдарынын бардыгына тең. Силердин бөлүшүп алалы дегениңер да эп. Бирок, али үйлөнүп, өздөрүңчө түтүн бу-

лата элек Ногой менен Сүйөр инилерибизди кантебиз? Аларды ойлоп, кам көрөр атабыз жок. Кимибиз канча беребиз деп саксактап, сен аз, мен көп бердим деп бири-бирибизге колко-кадыр артып, өйдө-ылдый кетебизби? Тууган арасында таарынычтын баары ошондон чыгат. Жалгыз бой инилерибизди үйлөп-жайлап, оокатын бөлүп берип, аларды агаин тууган менен өзгөлөр алдында жер каратпай, жаңы кудаларга кыздарынын калыңын берип, анан калган малды бөлүшөлүк. Атабыздын аларга деп бөлгөн мал-оокаты бар, калтырган мүлкүнүн ичинде. Антпесек, инилерибиз киши колун карап мүңкүрөп, агаларына кеби сыртында болгону менен, кеги ичинде калбайбы. Алар үйлөнүп, жайланмайынча мал бөлүнбөйт, – деп кесе бүтүмүн чыгарат. Бир туугандарга калыс сөздүн наркы жетип, оолукма ойлуулугунан уялып, макул болушат.

Кийин мезгили келип Байкиши Ногойду, Карга Сүйөрдү үйлөнтүп, алардын оокаттарын бөлүп берип, куда салтын аткарышып, өздөрүнчө түтүн ээси кылышат. Ошондон соң гана бир туугандар Карганы калыс кылып, атанын малын чыр-чатаксыз, тең бөлүп алышкан экен.

Карганын бул калыстыгы бүтүндөй эл-журтка угулуп, атадан балага үлгү катары айтылып калат.

“КӨЛДҮК БИЙ”

“Эл таянбаган эси жок жер таянат”.

Карга аке

Жонгор-калмактардын калабасы барган сайын күчөп, тынчтык бербей, жылкыларды чаап, журтту бүлгүнгө сала бергенинен тажаган элдин бири катары Мендегул атасы Түлөкөнү, аял-балдарын алып, бирге туруп, бирге көчүп-конушкан ага-туугандары менен аталары баштатан эле көчүп-конуп, жердеп жүрүшкөн Кетмен-Төбөгө көчө келип алышкан. Ысык-Көл тарап биротоло тынчыганда кайтып баралык деп максат күтүшчү.

Калмактардын кайгылуу капшабынан улам өз эл болгону менен өзгө жерге качып, журт которгон ага-туугандарынын арасында отуз жашка жете элек, али алдуу күчтүү, жигит курагындагы Карганын Кетмен-Төбөдө жер кезип, ата-журтунан алыс, амалсыз жабыгып жүргөн кези. Ал азалуу заман жөнүндө “Бу, калмактын кыргызга кылбаганы барбы? – деп, оозунан көк түтүн чыккансып армандап, минтип жамактап айтып калат:

Калмактан тарттык каарды,
Мамык кылдык таарды.
Кара мээнет капшыттан,
Кайдан туйдук даарды.

Желеси менен бээ калды,
Кому артылуу төө калды.
Качып-бозуп кара журт,
Караманча жөө калды.

Ашуусу бийик бел калды,
Кызыгы түмөн жер калды.
Кашташтай болгон жарыктык,
Касиеттүү Көл калды.

Субайлар жаткан төр калды,
Ылдыйы менен өр калды.
Капшыты түгөл кас болгон,
Кайгылуу биздей эл барбы.

Чыйрыгып чилдей тарадык,
Мал калды жоого таланып.
Тырпы чыкты кайран эл,
Тытылган жүндөй сабалып.

Ажырап Көлдөн бөлүндүк,
Күн батыш беттеп өрүлдүк.
Коңтаажынын айынан,
Кордукка катуу чөмүлдүк.

Көз жетпейт, кайда токтойбуз,
Өлгөндү көчтө жоктойбуз.
Кыйналып-бозуп олтуруп,
Кырылып бүтөт ойшойбуз...

Мына, жонгор-баскынчылардын бейкүнөө кыргыз баласынын башына салган азап-кордугу, ата-журтунан айрылып, жер кезип, тентиген элдин ачуу арманы! Бул жупуну сөздөрдүн, арып-азган көңүлдүн артында не деген күйүт, өксүк жатат?!

Ошенткен менен эл болгон соң эл ичинде пенделик талаш-тартыш, араздашуулар да боло берет эмеспи. Жергиликтүү эл менен аралашып, ымалашып, Карга бий алардын эстүү, акылгөй адамдары менен алака күтүп калган кез. Анын кара кылды как жарган калыстыгы, акылман

кептери, жаратылыш сырларын билген жайчылдыгы, каргыш, батасынын кайтпастыгы эл ичинде уламышка айланып, “Көлдүк бий”, “Калыс бий” атала баштаган.

Ошол Карга бий жакындары менен жайлап жүргөн жакын арада кеп-сөзгө келбеген кежир, кериоз бай бар экен. Ачкөздүгү ченде жок. Ошол байдын жакын эле тууганы кайтыш болот. Ал маркум колунда болгон малын байдыкына кошуп, кайтарып жүрчү экен. Аны жакшы билишкен балдары менен жесир калган катыны маркумдун малын сурап келишкенде бай “көргөн-билгеним жок” деп караманча танып, бербей коюптур. Ары айтып, бери айтып малын ала алышпай тажаганда жетим-жесир доочулар “туугандыктан кеттиң ачкөз, дообузду Карга бийдин калыстыгына салабыз” деп, Карганы ортого салышат. Кежир бай:

– Коркутпагыла мени Каргаңар менен. Билген намазыңарды окугула. Качкын бийдин калыстыгынын кереги жок. Кеги болсо калмактардан алып алсын. Анда менин аласа-бересем жок. Карга болсо өзүнө Карга, – деп моюн толгоп, кеп жебейт. Бул кераяк кепти, кемсинткен какшыкты угуп турган Карга:

– Ээ бай, көздү көрсүн, кулакты уксун, акылды жуксун деп берген...” – деп сөз баштап келатканында, тигил бай итиреңдеп, сөздү бөлөт:

– Сен карга болсоң, кыкты өзүңчө чоку, намазыңды өзүңчө оку!

Ошондо Карга тээжик байдын кеп жебестигине көзү жетип, биресе анын эл алдында кордоосуна куйкасы курушуп:

– Суусу жок сай курусун, кайрымы жок бай курусун. Казыңды куш алсын, малыңды жут алсын! – дейт да, ачуулана ордуна туруп кетип калат.

Карга бий айткандай эле ошол жылы кышында катуу жут болуп, кежир байдын малы түгөл кырылып, короосу жылан сыйпагандай жылас болуп калыптыр. Ошондон кийин эл ичинде:

– Карганын алкышы да, каргышы да жаза кетпейт. Ар сөзүнүн касиети бар, – деген кеп күчөгөндөн күчөй баштайт.

ЖАМАНДЫККА ЖАКШЫЛЫК

“Жакшылык – жанды жеңилдетет”.

Карга аке

Биймандуу келин-кесектер Карга акени “куш аке”, “сагызган аке” деп тергешип, карганы “сагызган” аташып, кар дегенге ооздору барбай карынды “курсак”, кары адам дебей “улгайган”, караңгыны “ымырт”, карды “күртүк”, картөшкөнү “төшкөй” деп тергеше турган. Эркектер акылмандыгынан, кандай гана калпыс учур болбосун калыстыкты дайыма туу тутканынан улам өзгөчө сыйлап, пенделиктен жогору коюп “Карга аке” деп айтыла баштаган кезде коңшу айылдан бир киши келип калат. Жайдын толук кези эле, Кетмен-Төбөдөгү Чычкандын коктуларынын бириндеги өргөөсүндө өзү жалгыз, калмактардын калабасынан улам жер кезип, карааны кымбат Көлүнөн айрылганына, бейкүнөө элинин жат жерде жапа тартып жатканына жаны кейип, кайрылып барар күнүн самап, токсон толгоно санаага батып, комузун муңдуу кыңгыратып өргөөсүндө олтурган Каргага эр ортону элүүлөрдөгү, көгала сакал мейман саламын айтып кирди. Салт сактап, ал-ахыбал сурашкан соң:

– Кадырлуу Карга аке, элибиз сиздин айтканыңыз сая кетпеген касиеттүү, сөзүңүздө мөөрүңүз бар адам деп билишет. Ошондон улам сизди кадырлап, атайын келип олтурам. Пендечиликтин ичинен ичи тарлык деген өтө жаман турбайбы, баламдай бөпөлөп, багып жүргөн күлүгүм бар эле. Аны көрө албаган бирөө түндө келип, отко койгон жерден бейкүнөө жыл-

кымдын тарамышын кыркып кетиптир. Жазыксыз жаныбардын убалына калып, мал болсо да тагдырына кыянаттык жасаган караниетке сизден бир каргыш сурап келдим эле. Бериңиз. Ал кески арамдыгына жараша жазасын тартсын, – дейт.

Карга бий калбааттыгынан жазбай:

– Ие, ашына. Менден бата сурап келсең бир жөн эле, эзели каргышка жокмун, ниетим жол бербейт. Кудайым жараткан макулукка айбандык кылган кыянатчыга Кудайдын өз жазасы, каргышы бар. Андай жамандык жазасыз калбайт, бейгам бара бер, – деп жолуна салат.

Айтканындай болду. Күлүктүн ээси башынан эле шекшип жүргөн киши атынан жыгылып, эки буту чорт сынып, баспай, төшөк тартып жатып калган экен. Ага табасы канган күлүк ээси бир күнү Карга бийге келип:

– Сиздин айтканыңыз келди, Карга аке. Жамандык жасаганды Кудайым өзү жазалады, күлүгүмдүн тарамышын кескен кыянатчынын эки буту сынып, үйүнөн чыга албай жалдырап жатат. Табам канды! – дейт жайдары. Ошондо Карга бий калбаатынан жазбай:

– Ай, пендем ай, сен акыл тегеретип, адамгерчиликке кел, эстүү киши жамандыкта калган кишини эч табалабайт. Ал күнөө болот. Андан көрө жаны жабыгып турган ал мусапырга барып жакшылык жасап, бутуна шакшак койдуртуп, сообуна калганың туура. Андай соопчулугуң сага эл алдында кадыр-барк, жакшылык алып келет. Жамандыкка жамандык жасоо – пас адамдын иши. Сен өзүң жамандыктан бийик болгун, – дейт. Анын айтканын түшүнүп-түшүнө бербеген мейман күдүктөнүп, бирок дилине аруулуктун үрөнүн алып кайтканын билбей жолуна түшөт.

КӨСӨМДҮК

*“Кайраты кеткен кайыгаар,
Карт болгон оору айыгаар”.*

Карга аке

Калмактардан качкан көлдүн эли Кетмен-Төбөнүн тоосун таянып, артыбыздан жоо кубалап келип калбасын деп, кокту-колотторунда сак-сактай жашынып, мындан наркы көрөр күнүбүз алда кандай боор экен деп күдүктөнө күн кечирип жүргөн кез. Бир эл эмеспи, өзүлөрү оокаттан жарып кетишпесе да арып-ачып келишкен качкындарды жерибей өз көрүп, жергиликтүүлөр жайыт жерден кысылса да арасына батырып, жанга бербес жайыттарына малын жайгызып, ысык-ымалашып жашап жатышкан.

Ошондой опаасыз күндөрдүн биринде журтташ жашаган беделдүү бир кишинин отуз жаштагы жалгыз уулу кеселдеп, ичээр суусу бүтүп каза болуп калат. Ажал – алат, андан качып ким калат?! Жашында жайраган жигитке ата-энеси аргасы жок күйүнүп, улуп-уңшуп кошок кошуп, колдон келишинче урмат-зыйнаты менен жерге беришет.

Маркумдун жесир калган келинчеги кошокчу экен. Күйүттөн түтөп, жамактап зар какшаса адам чыдай алгыс! Амалсыз, көздөн жаш сыгылат. Аны угушкан көпчүлүк кошоктун бир сөзүн түшүнсө, экөөсүнө акылы жетпейт. Ичиндеги биз билбеген сырларын айтып жатса керек бу шордуу деп анчейин маани беришпейт.

Кошокко жакын көлдүк бир келин бу кошоктун муңдуулугуна жараша сыры да бар көрүнөт,

мандемдүү деп күйөөсүнө кайталап айта берет. Келиндин ал кеби Карга бийге да жетет. Алда нени шекшиген бий жигиттерине:

– Кошокчу келиндин жанына куйма кулак бирөөнү жибергилечи, айткандарын угуп, мага коротпой айтып келсин, – дейт. Айтканы аткарылат. Кошокту угууга жиберилген келин кайтып келгенде Карга аке байбичесине:

– Тиги капшытка көшөгө тарткыла. Угуп келген кошокун ошол жактан мага айтып берсин, – дейт. Айтылгандай, келин көшөгөнүн ичине кирип, кошокчу келиндин жамагын кудум өзүндөй, кырааты менен созуп кирет. Аны сырттан уккандар: “Капырай, жарыктык Карга акенин баш чыкпаган үйүндө кошок коштуруп жатканы эмнеси? Не жоругу?” – деп таңданышат. Келин болсо созолоно берет:

– Асылым, а дүйнө барып кошулду, ай,
Ак жүзүм канга жошулду, ыңа.
Кайдан таап алды экен а,
Калкыбыз мындай жосунду, ыңа-а.

Алдымдан өттү кыл аркан, ай,
Арга жок жанга муң артам, ыңа.
Алымдан тайып күндөн күн, ай,
Айласыз сыздайт кыр аркам, ыңа-а.

Белиме боочу салышкан, ай,
Кургаган сайын карышкан, ыңа.
Үч жашар жалгыз баламды, ай,
Кыя албайм өлүп калыштан, ыңа-а.

Көргүлүктү көрдүм го, ай,
Амалым жоктон көндүм го, ыңа.
Алладан жардам болбосо, ай,
А дүйнө кетип, өлдүм го, ыңа-а...

Келиндин муң-зары сөөккө жете созолонгон бул кошогуна кулак төшөп, Карга бий тунжурап, узакка үнсүз олтурду да:

– Бу кошоктун төркүнү башкада тура, – деп жанындагыларга башын көтөрдү. – Кыйды кайнене катаал болсо, байкуш келиндин тагдыры татаал болот. Көрсө, жаштайында үч жаштагы баласы менен жесир калып, муңга батып турганы аз келгенсип, кайын энеси келиндин бетин тилдирип, алдына жошолуу аркан салдырып, белине шириден боочу байлаткан тура! Түгөйүнөн калган жалгыз туякты кыя албай, муң-зары Кудайга жетип турган келиндин тагдыры кейиште экен. Сырттан асалаган болуп, келиндин өмүрүнө шыпаа болбосо, ал тирүүлөй өлүмгө кириптер болгону калыптыр, – деп кейийт.

Көп өтпөй, Карга бий жанына беш-алты сакалдуу адамдардан алып, каралуу үйгө барып аттан түшүп калышты. Жалгыз баласынан айрылып, жаны күйүп, күйүткө батып олтурган үй ээсине аяр карап, Карга аке:

– Кайрат кылыңыз, карыя, берген Кудайдын алмагы да болот экен. Ажал келсе – амал жок. Сиз билерсиз, биз калмактын калабасынан качкан элден болобуз. Канча азап тарттык?! Пенде болгон соң маңдайга жазылганды көрөт экенбиз. Адам баласынын бири – жоодон, дагы бири – доодон, мергени – зоодон, суучулу – суудан, каны – кандан өлөт экен. Башка салганга пенде көнөт экен. Элде:

Ак шумкар учуп куу алса,
Канатын канга тийгизбейт.
Кан башына күн түшсө,

Кайгысын журтка билгизбейт, – деген накыл кеп бар, карыя. Билгенибизче сиз айылдын абыройлуу адамы экенсиз, ошол кадырыңызга доо кетирбеңиз. Элиңиз үчүн башыңызды көтөрүңүз.

Чөгүп турган элди дагы чөгөрбөңүз. Бир элбиз. Кайраттан башка кайгыны жеңээр күч жок. – Карга аке эми жүзүн чыгдан тарапта кара кийип, бүк түшүп олтурган кемпирге бурду. – Кадырлуу байбиче, келиниңиздин зарлаган кошогунан кейиштүү сөздөрүн угуп, кабыргабыз кайышты. Салттын жанды жабыркаткан жыңылышы да болот. Жанды берген да Кудай, алган да Кудай. Аны эч ким танып да, буза да албайт. Маркумга курандан башка сооп жок. Кеткен – кайрылып келбейт, алганын Алла кайрып бербейт. Уулуңузду артында жалгыз туягы калыптыр. Кудай ошонусуна өмүр берсин дегиле. Уулуңардын артын берсин. “Өлүү арыстандан, тирүү чычкан” деген бар. Уулуңузду үрөнү болгон небереңизди медресе тутуп, каниет кылгыла. Ыйдын арты ый. Дайрага кеме керек, балага болсо эне керек. Келиниңер муңканса, неберенин жүрөгү сыздайт. Келиниңердин алдындагы арканын алып, көлдөлөң төшөгүлө. Белиндеги ширини кестирип, жибек жоолук байлагыла. Ошондо уулуңардын арбагы ыраазы болот силерге. Уул-келин экөөнү Кудай кошкон. Түгөйүнө түтпөйт, келиндин эч айыбы жок. Колунан келсе силерден мурда түгөйүн кайрып алмак. Жаман жорук баштап, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбагыла, кандай дейсиз байбиче? – дегенде кемпир:

– Айткандарыңызда айып жок, бий жигит. Бирок, бизде күйөөсү өлгөн жесирдин бет тытканы адет. Азасын аркан менен тартат, мунду шири менен артат. Антпесе, чындап аза тартпады деп эл-журт жаман кеп кылат. Баламдан келин артык эмес. Салтты тутпаган келиндин өлүмү кейиш эмес, – деп, акылдуусунган бейтааныш меймандарды жактырбай кагынат. Ошондо үйдүн ээси ордуна жаалдана атып туруп кемпирине атырылды:

– Акылсыз, айбан! Баарын билгизбей, ичтен иритип жаткан сен турбайсыңбы! Мындай, карабаскыр кааданы кайдан таап алгансың? Бу, меймандын айткан сөздөрү мээңе жеткен жокпу, кокуйгүн? Келинден айланып кеткир келес, боору таш мерес. Балабыздан айрылганыбыз аз келгенсип эми айыпсыз келинден, уулубуздун жалгыз туягы болгон неберебизден айрылып калалыкпы? Коколой калып, кор болбойбузбу! Кудай кечирбес! Баскыла, меймандын айтканын аткаргыла! – деп, жарданып турушкан келин-кесектерге буйра сүйлөп, ачуу азага батып турса да келгендерден кемпири үчүн кечирим сурады.

ТИЙИШТИК КЫЛЫП ТИЛИН ТИШТЕП...

*“Сараңга бересе болбо,
Санаасы бузукка келеке болбо”.*

Карга аке

Түбүнөн каны бирге, жамаатташ жашаган кыргыз-казак ортосунда тамаша, бири-бирине тийиштик кылмай дайыма болуп келген, болуп да келет. Каада-салттары да, алардын ичинде адамдарга ат коюу ырымдары да окшош. Бири ойлонуп, тилек кылып ырымдап Байкожо, Сексенбай, Акжолтой... деп, атты тандап койсо кай бири Бүргө, Койлубай, Чычканбай... деп, көзүнө алгач көрүнө калган эле нерсени коё салат. Ал көпчүлүктүн көзү тийбей көмүскөдө көп жашап өтсүн, ажал келсе адашып, таппай кетсин деген пендечиликтен улам. Сасык, Итибай, Бокмурун, Күчүк... деген аттар да ошондон.

“... Аты угулат Каркыра,
Артыкча башка ошо жер.
Мүдүрүлөр аңгек жок,
Суу жеген кемер жок,
Жилик чагар ташы жок,
Сай-сайынан шаркырап,
Миңден булак куюлган,
Үкүрчүнүн оюна,
Үч-Калпактын боюна
Кемегени казчу жер.
Керилген өзөн Кеген-Суу,
Кең бойлоп атты чапчу жер,
Кең тамаша салчу жер.
Үч-Каркыра өзөнү

Аш берүүчү жер ошол...” – деп, атактуу “Манаста” санжыргалап айтылган Каркырада Карга бий казак, кыргыздардын аттуу-баштуу адамдарына сый тамак берип калат. Мындай жакшылыктар тамаша, чымчышмайсыз өтмөк беле. Андай шок тилдүүлөрдү көпчүлүктүн көңүлүн көтөрүп олтурсун, же кайсыл биринен качанкы бир кегимди алып, эл көзүнчө аны кемсинтип, өчүмдү алып алайын деген кыйдылык менен да атайын ала келишет. Бул жолкуда казактардын Дөнөн деген шайдоот, тили курч, чечен жигити алдына киши салдырбай шоктонуп олтурду. Ага ичи тардык кылдыбы, же байкабай алаңказарлыкка алдырдыбы кыргыздын алакачма бир жигити Дөнөнгө тийиштик кылып калды.

– Бизде койго дөнөн деп айтып калышчу эле, бу сен тай, кунан же бышты эмес, арада өлүмтүк жүргөн дөнөнсүң го. Дөнөн деген атыңа караганда. Урууң ким болот? Бийиң ким? – деп, өзүнө өзү маашырлана каткырат. Тиги тилинде сөөгү жок казак жигит карап турмак беле, ошол эле жерден жамактап катырат:

– Дөнөн десең Дөнөнмин, жайлаудагы дөбөңмин. Руымды сурап нетесиң, сөзимди суыдай төгөрмин. Бийиңе сен мактанба, мазак кылып шаттанба, аның аты Карга экен. Биздин элдин каргасы, мал тезегин шокыйды. Кыргыздардын каргасы, бий болады экен гой!

Карга бий өзүнө таш ыргытылганын кылдат байкап, кыргыз жигиттин тайсалдап, мукактанып калганын байкай:

– Сөзмөр жигит, менин затыма тийишпей, атыма тийишип калдың го. Дөнөнүм, өрт экенсиң, тамашага көрк экенсиң. Мен сага чоң атаңдан да улуу болсом керек. Карыга катылба акылы көп, турмуштан алган заты да төп келишет. Азилге шар экенсиң, айтканыңдай бар экенсиң.

Айтканым ашып кетсе чочуп кеткин, Каркыранын тезегинен чокуп кеткин. Тамашага таарынган тардын иши, тартынбай сүйлөгөн шардын иши. Куунак олтургула, меймандар! – деп, сөз салмагын өз жагына сыйда оодарат. Олтургандардын орду менен таап айтылган сөздөн табасы кана каткырышып, Карга бийдин сөзмөрдүгүнө дагы бир таң беришип, казак жигит осолдугумду кечирип коюңуз дегендей тилин тиштеп, сөз катпай, алаканын жүрөк тушуна коюп, башын иет.

БАЛАДАН АРТЫК КАЛЫСТЫК

*“Жамандан жакшы туулат,
адам айтса ынангысыз.
Жакшыдан жаман туулат,
бир аяк ашка алгысыз”.*

Карга аке

“Калыстыкты Каргадан үйрөн”, “Карга бийдин касиети оозунда” деген элдик накыл кептин терең мааниси бар. Албетте, ал тегин жеринен эле айтылып калган эмес. Ага бир окуя даана далил...

Байыртан бери бабалары мекендеп келишкен Текестин Желбирим деген жашоого жайлуу жерин Карга бий өзүнүн желдең уруусунун Күрүчбек, Итийбас деген уруктары менен бирге чоң айыл болуп жердеп турушкан. Айбанаттардын ууру-бөрүсүнөн адамдардын чабуул-чапкыны ашынып турган калаймандуу заманда антип, жек-жаатташып биригип, кол көбөйтүп коргонуу болмоюн бейгам турмушта жашоо мүмкүн эмес эле. Цинь-кытайлардын кыргынчыл чабуулунан Какшаал тоолорунун капчыгай-буйткаларына кире качып кутулуп, аман калышкан калмактар убакыт өтө тоо-талаада кайрадан топтошуп, баш көтөрүп, коңшуларына кордук салмай “эски оорусу” күчөп турган кез болчу. Өткөн жылдын күзүндө эле алар капысынан келишип, Желбиримдеги желдендердин эки жылкычысын жаралап, үч үйүр жылкыларын айдап кетишкен. Чоң чыгым тартып, кеги ичинде калган Байкиши жаз алдында айылы менен тегерегиндеги жоого жарамдуу, алдуу-күчтүү жигиттер-

ден топтоп, калмактар чаап кетишкен жылкыларын кайырып алмакка аттана турган болот. Аны уккан Карга бий агасына келип:

– Ава, башыбыз аман болсо мал табылат эле го, жоо алган малды баштан садага деп койсоңуз да болот эле. Намыстанып калган экенсиз, болбостур. Кытайлардан кырылган калмактар жаралуу карышкырдай азыр өтө сак турушкан кези. Жол да оор, алашалбырт өтсүн, көк чыгып, жылкылар да тоюнуп алсын, анан дообузду кубалайлыбы? – деп, аны токтотууга аракеттенет. Калмактардын кордугуна жаны ачынып, кек алууга ээлигип, намыстанган жигиттери менен сөз бекитишип алган Байкиши:

– Бара берелик, жолго камданып алдык. Калмактардын талаасы шамал ойногон кургак жер, биздегидей чыла эмес. Анүстүнө, кышкы жуттан жаңы гана чыгып, ачыгып калышкан алардын алы чак, жылкыларын солгун кайтарышат. Биздин ушундай үзүмчүлүк маалда бара коёрубузду эч ойлошпойт, – деп жолго чыгат. Аны менен тынымсейиттен Божоккой баатыр, аккуптан Чыныбек балбан, алардан кем калбаган алдуу-күчтүү айтыбардан Жолболду, итийбастан Аланбай дегендер бирге аттанышат. Карылуу, баатыр аталган Байкиши эмитен жоокерчиликке катышып, бышсын деген ойдо Карганын он алты жашар Чотон деген улуу уулун өзү менен бирге ала кетет.

– Тапсаңар өз малыбызды гана кайыргыла, өзгөнүкүнө көз артып, албагыла. Бирөөнүн оокаты бирөөгө жукпайт, өзгөчө бизге... – деген Карга агасына катуу айтып, айныта албай жортуулчуларды узатып кала берди.

Куугунчулар эки күн жол чалып, калмактардын Караталаа деген жерине жетишет. Мурда-

тан бул тарапка келип, байкоос салып калган Божоккой баатыр:

– Ушул Караталаада калмактардын он үйүр жылкысын желдей учкан куу байтал минип кайтарган жылкычысы боло турган эле. Не бар, не жок, ушул жерди байкап, бир өргүйлүк. Кудай берип, оңтою келип калар, – деп калды. Анын айтканына бардыгы көнүп, көздөн далдоо терең буйткага келип байырлашты.

Куугунчулар жолго алышкан күлазыктарынан шам-шум этишип, не амал кылышарын кеңешкенге удаа эки-үчтөн кезектешип жер чалып, буйтканын кырынан айланага көз салып жатышты. Көп күтүшкөн жок, жол чалып чыгышкандар Божоккой баатыр айткандай эле он айгыр үйүргөн жылкыларды көрүп, кайтышты. Алардын айтуусунда ар үйүрдү эки-үчтөн жылкычылар кайтарышат экен.

Жылкылардын кай тушта экенин, аларга кандай барып, кантип чабуу керектигин бышыктап, күзөттөгү калмактарга кандай амал кылышарын кеңешип, шайма-шай камданып, куш уйкуга киришти.

Түндө болжошкондой: таң куланөөк салып, жер үстү үрүл-бүрүл караан ажыратыла баштаганда алты куугун айгай салып алты жактан жылкыга тийди. Жарымы алачыктагы таңкы таттуу уйкуда, жарымы жылкы четинде бейкапар үргүлөп олтурган калмактардын жылкычылары эсин жыйып, каруу-жарагын алып, каршылык көрсөткүчөктү камдуу келишкен кыргыздар туш тараптан аттарын алкынта жете келишип шалк этме, чокмор, союлдары менен торойто чаап, аттарынан кулатып, беш үйүрдөй жылкыны алдыга салып, айдап жөнөштү. Канча жоо, кайдан келип калышканын билбей, алапайын таппай калган жылкычылар эстерине келип, чо-

гулуп, калган-каткан жылкыларын чогултушканча Байкишилер узап кете беришти.

Жылкылардын арасында алтымыштай бир үйүр жылкыны ээрчиткен карасур айгыр баш бербей айрыкча катуу азапка салды. Улам бир тарапка мант берип, мойноп, алдынан тоздурбай, артынан жылкыларын суудай чуурутуп, акыры кокту-колотко салып кутулуп кетмек болгондо аны чалма уруп эптеп кармап, Чотонго кошто-туп, жылкылардын алдына салып, узун колот менен айдап жөнөштү.

Ал арада калмактар баш-аягын жыйып, кеңешип-таңашып, куугун сала жете келип калышты. Аларды мурдатан макулдашкандай Байкиши менен Божоккой баатырлар улам бир буйткадан капыс чыга калып бириндете тосуп, ит уруш сала аттарынан ажыратып, катарын суюлтушуп, жылкыларды бербей күчкө сала күтүрөтө айдап келишет.

Төрт-беш күндөй мурда жортуулчулар менен бирге кеткен уулу Чотондон катуу сарсанаага баткан Карга бий али кары кете элек, жантайыңкы бетке келип, алдынан жол тосуп, карап турган эле. Алар капысынан маңдайкы урчуктан дүпүрөп чыга келгенде жүздөгөн жылкылардын дүбүртүнөнбү, же аларды айдагандардын кыйкырык-чуусунанбы, жантайыңкы беттин кары көчүп, Карга бийди ай-буйга келтирбей аты менен кошо басып калды. Ал шумдукту көрүп, баарынан мурда жете келген Байкиши ашыга кочуштап карды чачып, катуусун балталап, тырмактарын муз, таштарга алдырганына карабай бир тууган инисин кар алдынан сууруп чыгарат.

– Ай, ава, тил албай кеттиңер эле, башы бул болду, мени кар басып. Аягы кантээр экен? – деген Карга өргөөсүнө келип, агасынан ал-ахыбал сурагычакты куу байтал минип, өзү да, алдыда-

гы аты да күйүккөн ак сакалчан калмак карыя он чакты кишиси менен келип түшүп калды. Алардын куугун экенин канык билип турса да жат болгону менен коңшу эл эмеспи деп, кыргыз салтына ылайык аларды төргө өткөрүп, мейман сыйын көрсөтүштү. Демин басып, суусунун кандырышкан соң калмактардын аксакалы:

– Кектеп келип олтурганыбыз жок. Силердин шок жигиттер биздин жылкыларга тийип, айдап кетишкен экен. Из кубалап, силерге туш болдук. Мындай жылкы тийип, олжоломой бизде да бар. Калганын доолабаймын, жылкылардын арасында Камбар атанын тукумунан болгон кара жал, сур айгырды үйүрү менен бергиле деп сурап келдим. Кайтарып берсеңер ыраазычылыгымды айтып, артыма кайтып кетемин, – деп жөн-жайын айтты. Мындай кектүү эмес, тектүү кепке ийген Карга бий:

– Эккенден дан чыгат, эрегиштен жан чыгат, аксакал, дандуу кеп айттыңыз. Эрегишпейлик, эки элибиз эрегиштин айынан канчалаган канын төгүштү. Ынтымак оңдуу болбой, ырыскы жондуу болбойт тура, биздин оюбуз да эки элдин ынтымагы. Өткөн жылы силердин шок балдар үч үйүр жылкыбызды чаап кетишкен эле, бул жолу биздин намыскөй жигиттер энчисин эселеп алып коюшкан экен, айып этпессиз. Өзүңүз айткандай бул – эки элдин эбактан келаткан жосуну. Мындан нары ынтымакташалык. Ынтымак көкөлөтөт, чыр-чатак көмөлөтөт, сиз айткан сур айгырды үйүрү менен кайырып берелик. Эртеге даярлайлык. Калганы өткөндүн ордун айыбыңар менен жапсын. Бүгүнчө жакындан таанышып, мындан наркы ортодогу алакабызды жакшыртууну кептешелик, – деп, өктөм да, угуттуу да сүйлөп, куугунчулардын конок болуп кетүүсүн өтүндү. Меймандар да мындай акылман кеп,

жүйөөлүү сөздөргө ийип, сапарын карытышып, аларга арналып мал союлуп, өткөн-кеткенден, акыркы окуялардан узун сабак сөздөр айтылды.

Өргөөнүн ичиндеги кептин баарына кулак төшөп, кирип-чыгып, кунт коё тыңшап олтурган Карга бийдин он беш жаштардагы уулу атасынын, улуулардын санжыргалап айтып жүрчү калмактардын душмандыгын, качанкы кандуу капсалаңдарын эстеп, каны кайнап, дагы эле булардын айтканын аткарып, коркокбилиш боло беребизби деп, түн ичинде сур айгырды жылкыдан бөлүп барып, жакынкы коктуга алып барып мууздап салат.

Эртеси калмактар аттанып, жылкыларды айдап кетээр маалы келгенде сыйга ыраазы болгон аксакалы сурап алган сур жылкысын таппай калат. Аны калмак-кыргыз жигиттери, бүт айыл түрүлө нары издешип, бери издешип, коктунун ичинде мууздалып жаткан өлүгүн табышат. Аны уккан ээси сур тумандай сурданып:

– Бу неңер, кыргыздар! Атайын келип, жакшылык менен бүтүрөлү деген ишти атайылап бүлдүргөнүңөрбү? Убадаң кана, бий? Мындай карасанатайлык бизде жок. Же эзелки кегинерди кууганыңарбы?! Андай оюңар болсо ачык айткыла! – деп катуу таарыныч кылат, жанындагылары ага кошулуп, кол салчудай жаалданышат.

Айткан шертин аткара албай, намысы сынган Карга бий түнөрүп, жанында жарданып турушкан туугандарына, айылдаштарына кайрылды:

– Күнөө кылгандын күйүтү ичинде. Мени күнөөгө түрттүңөр, эл караган башымды жер каратып, берген шертимди аткара албай жер жарылып, өлө албай турамын. Меймандын алдында жаңылганыбыз, ата-бабаларыбыздын арбайын жаздырганыбыз. Ушул турганыңар түгөл мынабул аңдан бирден аттап өткүлө, аттай албай кал-

ган арам өлсүн! Буту тушалып, жаны чыксын! Ак болгонун аттап өт! – деп, алаканын тетири каратып, бата тартып жиберди. Карга бий айткандай бардыгы биринин артынан бири чууруп, ал көрсөткөн аңдан секирип өтүшөт. Өзүнүн бир уулуна кезек келип, тайсалдаган ал аңдан секире бергенде алда неге тушалгансып, экинчи кырына буту тие берип, бекем тура албай, аңдын таманына кулап түшүп, жаны үзүлүп кетет. Аны көргөн Карга бий күнөө баласында экендигине ичинен катуу кайгырып, сыртынан салабаттуу, карарып:

– Аттиң! “Ичтен чыккан ийри жылан” деген ушул тура, мындай бала менде жок деп койгула. «Кары кайтса кадыр, жаш кайтса жабыр» деген, карачечекей балама канчалык кабыргам кайышып турганы менен калыстык, намыс мени көзгө сайгылап турбайбы. Кантип таям?! Же, карттанып калган эски жаратыбыз кайрадан кабылдап, калмак-кыргыз кайта баштан кан төгүшсүңбү?! Жетишет!.. Балам анын курмандыгы болсун! «Жамандын жанын сактаганча, жакшынын кадырын сакта» деген... Мындан кийин бу баламын атын мага оозанчу болбогула. Анын айынан элдер чабышпасын! – деп, али денеси муздай элек баласын карап койбой, сөөгүн айланып өтүп, артына кылчайып койбостон басып кетет.

Баарын көрүп-байкап турган калмактардын аксакалы Карганын касиет-нарктуу, элим деген эр, улуу зат экендигине көзү жетет. Ажырап калган айгыры тууралуу сөз кылууга оозу барбастан, маркум баланын күнөөсүн кечип, Карга бий агасы Байкишиге айтып, алдына түгөлү менен кайрып берген жылкыларын айдап, аксакал үн катпастан жөнөп кетет. Анча болбогондо ал да катуу намыстанып, чабышууга даяр эле.

Өзү өлсө да артынан өч алчулары каптап келмеги бышык болчу.

Бул окуя бара-бара “калмак-кыргыз дагы кырчылдаша чабышып кетпесин, эки ортодо элибиз дагы куурабасын деп, өз баласын курмандыкка чалган Карга акенин купуя акылынын бири” деген сөз таркап, элге сиңип кетти. Анык-жалганын ким билмек?

Эл – тегин айтпайт, “Калыстыкты Каргадан тап” деген осуятты дал ушул окуядан соң калк жалпыга сабактап, маселдей баштайт...

БАЛА – АТАНЫКЫ...

*“Уул жакшысы урмат болот,
Сый жакшысы сырдаш болот”.*

Карга аке

Кыргыз эли – байыртадан сөз кадырлап, сөздүн кунун билген даанышман калк. Сөзгө өмүр менен өлүмгө тете чоң маани берген башка эл жок чыгар. “Баш кесмей бар, тил кесмей жок”, “Сөз атасы өлбөсүн”, “Сөзүң өлгүчө өзүң өл!” деген осуяттар ага даана далил. Ошондой, нускалуу окуя Каркырада Карга бийдин башынан өттү.

Кыргыз-казак элдери канатташ жашап, азилдешип, сөз жамактап айтышып, бирине-бири үстөмдүгүн сыйда көрсөткөнгө умтулушкан калктар. Жайдын толуп, Каркыранын көркү чыгып турган кез. Кымыз күчүнө кирип, эки элдин жакындары чогулушуп кымыз ичишмей, бирин-бири сөз менен эрмектемей адат. Жай олтурушкан. Бир маалда пайгамбар жашындагы казактын бири өзүнөн саал улуураак Карга бийге карап, тийиштик кылдыбы, же оюндагысын жай сурадыбы, суроо салып калды:

– Не дейсиз бий, бу сиздин насилициз калмак дейди, распы?

Казактар мындай бузуку суроо беришмек эмес, кыргыздардын ичинен эле ниети бузук бирөө жеткизген экен деген Карга бий мыйыгынан жылмайып:

– Ие карагым, казактарда калмак хан, султан болсо жарашып, кыргыздан бий чыкса жарашпай калат бекен? Мынча сурап калганың соң айтайын. Мен – накта кыргызмын. Каныбызда калмактын каны барлыгы ырас. Атам Мендегул,

ал атамдын атасы Желдең, анын атасы Каракозу, ал Туумакашканын баласы. Дал ошол Туумакашканын энеси Чоктутөрө аттуу калмактын төрөсүнүн кызы – Чежимжан. Туумакашка атабыз калмактардын жээни. Жаманкул, Бапа менен атасы бир, энеси бөлөк бир туугандар. Үчөө тең Алсеиттин балдары. Атабыз кайраттуу болбосо Чоктутөрөнүн кызын алмак беле? Манас атабыз тажик кызы Каныкейден Семетейди көргөн. Семетейди ким тажик деп айтат? Эр – элине тартат, эт тегине тартат. Менин жаным да, каным да кыргыз. Түшүндүң го дейм, казагым. Жообун алды го дейм мазагың. Кыргызда атанын баласы делет. Бала – атага тартат, ата очогун ээлеп, түтүнүн булатат. Элде эненин баласы дебейт, элдин баласы деп айтат. Казактарда энеси калмактар жокпу? Эмне, аларды калмак дейсиңерби? – дегенде, өргөөдө олтурган казактар түндүктү төбөсүнө көтөрө кыраан-каткы күлүп калышты. Көрсө, суроо салган казактын түп аталарынын биринин энеси калмактын кызы экен! Каргага катыла коём деп, өзүнүн катыгы чыгып калганына арданып кеткен ал:

– Күлмөңдөр! – деп чычалап, безге сайгандай ордуна ыргып тура калды, – Кадырлы Карга бий мен бөлө боп калдым гой! Жасыңыз үлкен, Карга бий, сизге таазим, басымды ийдим. Мен да тегимди билип эдим! – деп, жол таап кетүүгө далбастады.

Ага болмокпу, анын арданганына табасы канган көпчүлүк ого бетер каткырып жатышты. Көрсө тигил казактын аялынын бири казак, экинчиси уйгур экен.

– Ха-ха... мунун балдарынын жартысы казак, жартысы уйгур турбайбы!

– Ие десең, уйгур балдарды багып жүргөнүн өзү билбей калган тура...

– Ой, боорум, хи-хи-хи!..

КАЗАКТАРГА КАЛЫСТЫК

“Тең тууганга текеберлик кылба”.

Карга аке

Атактуу казак элинин атактуу санжырачысы, тарыхчы, аалымы Шакарим Кудайберди уулу “Түрк, кыргыз, казак жана хандар санжырасында” жазгандай “казактар кыргыздан чыккан” бир эле эл экени чын көрүнөт. Эки элдин тили, түбү, салт-санаасы, сөздү жогору баалаганы... уруулашып бөлүнгөндөрү, жада калса бири-бири менен чабыша кеткендери да окшош.

Карга бий Каркыра жайлоосуна келсе канатташ казак эли өз ара чабыша кетишип, киши өлүп, кыргыз боорлоруна калыстык кылып берүүсүн өтүнүп, өкүлдөрүн жиберешкен экен. Эрегиши уланса чоң чабышка айланчудай, абал өтө курчуп кетиптир. Кыргыз тараптын жакшылары кеңешип, “калыстыкка Карга бий барсын” деп аттандырышат.

Карга бий өкүлдөрдөн жаңжалдын жөн-жайын сураштырат, набыт тапкан адам акылынан саал айнып калган, дудук, бечара жан болгон экен. Казактар калыстыкка келген Карга бийди коштоочулары менен тосуп алышып, чабышкан эки тараптын аттуу-баштуулары бир өргөөгө чогулушуп, доо-арыздарын айтышат. Тирешкендер кызуу кандуулукка алдырып, бирине бири көнгүдөй эмес. Бири өлгөн адамына кун дооласа, экинчи жагы жарылган баш, чачылган оокатынын зыянын төлөгүлө дейт. Эки жак тең “куру намыс баш жарат” дегендей катуу тирешип

алышкан. Чырдын жөн-жайын кылдат түшүнгөн Карга бий:

– Кебиме кулак салсаңар агаиндер, – деп баштады кебин, салмак менен, – Казак-кыргыз бир эле элбиз. Эл айткандай: “бир уйдун мүйүзү сынса, миң уйдун мүйүзү зыркырайт”. Бирибизден ынтымак кетсе, экинчибиздин дилибиз зыркырап, ачынып турабыз. Коңшу тынч болбосо – кордук. Кызуулукка алдырып, ортодо чыгым болуп кеткен экен. Урушпаган уул болбойт, керишпеген келин болбойт. Эми мындан нары “жоголгон темирдин даты алтын, өлгөн жиндинин башы алтын” кылбагыла, чырдашып. Туугандан тууган өлсө муңу калат – куну жок. Куру намыска салып, бир акылсыздын кунун алабыз деп, жүз эстүүнүн канына забын кыласыңарбы? Койгула, бул жосунуңар укум-тукумга унут болсун. Ата-бабаларыбыз “баш сынса бөрк ичинде, кол сынса жең ичинде” деген. Араңардагы жабылуу аякты ачпагыла. Жаттар укса эмне дейт?! Табасы канат, ынтымактары жок экен, бириндетип чабалы дешет. Кепке кемтик, сөзгө сөлтүк кылышат. Кыргыздар “алдыңа келсе, атаңдын кунун кеч” дейт. Кечишкиле. Зыян кылган тарап жабыр тарткандардын алдына түшүп койгула да, бекишкиле. Өч – өчтү чыгарат, өрт – өрттү чыгарат. Эр эрегиши мал менен бүтөт, эл эрегиши кан менен бүтөт. Эл эрегишине жетпегиле. Ырыс алды – ынтымак, ынтымакка келгиле. Аз көбөйсө – ал күтөт, ат семирсе – жал күтөт. Бириң көшпүз десеңер, экинчиңер эл жыясыңар, чатак ырбай берет, башыңардын чыгымы дагы артат. Көппүз деп көбүрбөгүлө, толтурабыз деп төгүлбөгүлө. Эсиргенди Эгем тегиздейт. Эс токтоткула, казак туугандар!

Ак сакалын жайкалтып, төрдө сөөлөттүү олтурган казактардын аксакалы:

– Зор урмат сизге, кыргыз боорум. Оозуңздун оту бар, акылыңыздын соту бар касиеттүү адам экенсиз. Биз эссиздик кылып, өзүбүзгө өзүбүз даттанып жаткан экенбиз. Жаттар укпасын! Буруш жолубузду дурус жолго салып койдуңуз, бий. Сиздин калыстыгыңызга калың казак ыраазы. Калыстыкты биз Карга бийден таптык деп сыймык менен айта жүрөбүз. Чатак жабылды, сиз айткандай кун жок болот, оомийин!- деп, бата кылганда, анын бүтүмүнө макулдугун билдире баары жабыла бата кылышкан экен.

СЕЙРЕК АТ. АСКИЯ...

*“Эл көрүп - сөзү ачылат,
Жер көрүп - көзү ачылат”.*

Карга аке

Кыргыздарда гана эмес, каны бирге казак туугандарда деле Карга ысымы өтө сейрек болсо керек. Ошондон улам адамдын мындай аты аларга да өзгөчө, өөн угулган окшобойбу.

Карганын эл оозуна алынып, аты эки элге текши таанымал болуп калган кез. Айтылуу Каркыра жайлоосунда кыргыз тараптан той берилип, ага Карга да чакырылып, барат. Дуулдаган көпчүлүк, шатыра-шатман той шааниси. Оюн-зоок кызып, акыры казак-кыргыздын канын кызытып, эрегишке салган көкбөрү тартууга да кезек жетет. Меймандар деп казак көкбөрүчүлөрүнүн аттары алгач аталып: Бүйөнбай, Коянбай, Кунанбай... деп тааныштырылат. Андай, эки элдин жолугушуусунда бирин бири чукулашып тыңсынган шоктор чыгып, тамаша кептер да сөзсүз айтылат эмеспи. Кыргыздардан тили курч, шок бирөө:

– Бу казак туугандар адамга ат таппай калышканда бөйөн-чаяндарды деле коё беришет турбайбы! – деп тийиштик кылып калат. Ха-халап каткырышып, аны коштоочулары колдошот. Анда казактардын дагы бир тили шогу:

– Кыргыз агаиндердин аттары деле жыргап кеткен жок шыгар: Боккөтөн, Бокмурун, Итибай... – деп азилдей каткыра жооп кайырат. Анын капталындагы дагы бир казак жигити тигини жирей колдоп:

– Ала карга, сагызган,

Көтинен богун агызган, – дегенде, аския сөз өзүнө кыйыта ыргытылганын байкай койгон Карга дароо:

– Калжың айткан жигиттин,

Как оозуна тамызган, – деп ырды улай жооп кайырганда аны уккандар “ба-аа!” – деп жарыла каткырышканда тиги казак жигити:

– Ой бай ау, Карга бий, сиздин акындык өнөриңиз да жаткан экен гой! – деп тамашага чала, жеңилгенин моюндай кутулуптур.

Карганын сөзгө чебер, керек учурда жамакчы, санжырачы экенин жакшы билген кыргыз тарап тамаша болсо да сөз мөрөйүн алганына кыраан-каткы түшүп, тийишкен казактар жооп таба алышпай бозоруп, тилдерин тиштей оозун басышыптыр.

КАТЫЛАМ ДЕП, КАГУУ ЖЕП...

*“Айткан сөз – абага учкан чымчык,
Ойлонбой сүйлөгөн – кырсык!”.*

Карга аке

Кадимки, чоң чырдын башы болгон Көкөтөйдүн ашы өткөн айтылуу Каркыра – Көлдүн төрүн жердеген Арык, Бугу элинин эзелтен берки жайлоосу. Аны илгери Орозбакты атасы балдарына жер бөлүштүргөндө аталардын атынан аш-той берип, эл күткөндө уулдарыма кенен болсун деген ой менен тээ, илгери энчилеп берген экен. Карга бий да кай бир ыгы келген кезде Каркыраны жайлай турган.

Туш тарабы куш учуп өтө алгыс ак мөңгүлүү бийик тоолор менен курчалып, карагай-черлүү токой менен айланта курчалган түптүз жашыл майсаң, даңгыр талаа адам баласы менен малжандыктын бейишиндей. Миң кылымдык мөңгүлөрдөн башат алган көк кашка Каркыра дайрасы таш агыза Көлгө ашыгып, абасы жанга даба. Бул кыргыз менен тагдырлаш, нечен оомал-төкмөлүү тарыхты башынан өткөргөн Каркыра Карга бийди дайыма арбап, өзүнө тартканы тарткан. Кыйла жылдардын бириндей бул жылы да Карга бий Каркырада жайлап жаткан болучу.

Күндөрдүн биринде канатташ казак элинен араздашкан эки жигит Каркырадагы кыргыздардан калыстык сурап келип калышат. Талашын ачык айтышпай сырдаанып, “кара кылды как жарган калысыңар барбы” дешип, кырданышат. Кыргыздардын аксакал, көксакалдары кеңешип, булар сырдуу экен, талаштары да терең

көрүнөт, жаңылып-жазып уятка калбайлык, калыстыгы таш жарган Карга бий калыстык кылысын дешет. Калыстык издеп келген казак жигиттеринин биринин оозу шок көрүнөт:

– Ой-бай ау, калыстык издеп не келдик, казактын каргасы бок шокыйды, кыргыздын каргасы бий болады экен гой! – деп жиберет, шойкомдонуп.

Баары ыңгайсыз боло түшөт. Бир гана Карга бий камаарабай:

– Арийне, казак боорлор, бокту чокуп келсеңер оозуңарды таза аарчып, бок басып келсеңер аягыңарды тазалап олтургула, Каркыранын калың килемин булгабай! – дейт. Ошондо улуу адамдан кагуу жеген оозу бош казак жигити безге сайгандай секирип тура калып:

– Кешириңиз мени Карга бий, айткан аузымдын азабын тартайын, мен сорлуу, айып менде, – деп кулдук урат.

– Айтылган сөз – абага учкан чымчык, ойлонбой сүйлөгөн сөз – кырсык. Буттан тайыган – турат, сөздөн жыгылган – эзели турбайт. Өз айыбың өзүңдө, – дейт Карга бий оозу шок жигитке эскертүү кылып, кек сактабастан.

Казак жигиттери кайра-кайра кечирим сурашып, ортолорундагы араздыгына Карга бийден калыс чечим алып, элдешип алган соң:

– Калыстык сизден болду, калпыстык менден болду Карга аке, кудаы үшин кешириңиз, – деп айыптуу жигит осолдугуна катуу уялып, бийдин алдына ат тартып, кечирим сурайт. Олтургандар Карга бийдин чечиминин калыстыгына ыраазы болушуп, андан да Каркыраны кыйыта айтып, кыргыз элин-жерин сыйлап, шек келтирбей жүргүлө деп, намыс сактаган осуятына ыраазы болушту.

* * *

Карга бийдин өзгөчө атына тийише коём деп, катыгын алгандар көп. Дагы эле ошол Каркырада өзүнөн кыйла жаш, ээн ооз бирөө:

– Бөрүбайдын бүркити бөрү албай, карганы алыптыр, – деп, бийиңерден мен деле бийикмин дегендей сөз кыйытат. Карганын сөз билги, кандай гана собол болбосун катыра жооп берерин жакшы билген көпчүлүк аны эмне дээр экен дегиче болбой:

– Карга бүркүткө табигатынан жоо эмес, ошол жээр жеминен адашып сасык карганы алып алган Бөрүбай казактын бүркүтүнүн же көзү, не көкүрөгү соо эмес, – дейт Карга кебелбей. Таамай айтылган такмазалуу жоопко бардыгы шатырай күлүшөт. Айласы кетип, карбаластай түшкөн жөнтөк казак:

– Койдум, койдум, Карга бий, айткан аузыма тас, байкамай сүйлеген балаңызды кеширгейсиз, – дейт айыптуу.

– Сендей, казактардын өзүнө балалыкка жарабаган ээн ооз балага мен кантип аталыкка жарайын, – дейт Карга бий жылма, бирок адыраңдаган осол жигитти катуу кага айтып, – Не болсоң да эсен бол, карагым, өтө эле өткүр көрүнөсүң, андан көрө өз элиңдин эс туткан уулу болгунуң. Эсиң болсо илерсиң, сөз төркүнүн билерсиң. Сөздөн өлгөн жаман. Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойлогун. Бирөө болбосо бирөө сөзгө сындырып коёт. – Сөз аягы агалык нуска кеп менен бүткөнүнө көңүлү жайлана түшкөн казак жигити:

– Рахмет ага. Рахмет... – дегенден башкага жарабай бир бозоруп, бир кызарат.

ЖАКЫРГА ЖАН ТАРТУУ

*“Туугандан сууган жаман,
Туугандын көңүлүн калтырбагыла!”.*

Карга аке

Эл ичинде “түшпөс бий”, “Карга аке” аталып, зоболо-даражасы артып, урматталып жатса да Карга аке баарыга түгөл жөнөкөй, кадыресе карылардан айырмасыз жупуну, улуу-кичиге сылык адам болуптур. “Адам баласынын башы улук” деп, эзели бирөөнүн шагын сындырган эмес экен. Өзүнө кайрылып калгандардыкын өзгөчө, чоң-кичине дебестен өтүнүчүн жерде калтырбаптыр.

Багар-көрөрү жок, али эр жетип, акыл-эси жетиле элек, кыдык туугандардын жетим баласы туугансынып, эки ата эле өткөн бай агаларына ат сурап кайрылса ал:

– И, баатыр, качан колукту алганыңда сага токулуу тору жоргомду, калыңына кара айгырымды берем, азыр ат жок, – деп шагын сындырып, кетирет.

Үмүт кургур үзүлбөй, кийинки жылдары бала эр жетип, теңин таап, үйлөнүп, бай агасынын сөзү эсине түшөт. Энесинен бөлөк колдоору жок, келинчегинин калыңын төлөй албай, оокаттан кыйналган жигит бай агасына:

– Ава, баягы айткан сөзүңүзгө турарсыз, колукту алдым, – деп кудундап барса бай агасы итирендеп:

– Атаңдын көрүн урайын, жаман, тамашаны чын көргөн кандай немесиң?! Ачкенедей жабышып... ит – ичпеген ашынан үмүт кылат. Кай-

сыл арыңа жорго минип, жол жүргүң бар, то-
маяк. Эмине, кара айгырымды жесир энеңе
саласыңбы? – деп мазактайт. Жетимдер кекчил
келишет эмеспи, жигит катуу намыстанып, акы-
ры сенден өчүмдү алармын деп көгөрөт. Ызасы
кайнап, “Калыстыкты Каргадан тап” деген даң-
кын элден угуп жүргөн Жуукудагы Карга акеге
келет. Жетимдин жетишсиз турмушун, анын бай
агасынын жардам ордуна мазак кылганын угуп,
көңүлү ооруп, бу баланын шагын катуу сындыр-
ган экен көпкөн бай, биресе жигиттин ызасын
басып берейин да, бир чети оокатына жук бо-
лорлук оокаты табылып калар деген ойдо Карга
аке жанына эки-үч сакалдуудан алдырып, алиги
байды чакыртат.

Журт аксакалы чакырып жатса барбай кой-
мокпу, көп өтпөй бай жетип келет. Ал-жай су-
рашкан соң Карга аке алгач байды сөзгө тартат.

– Айтыңызчы, бу бала сиздин инилериңизби?

– Ие, эки ата өткөн иним...

– Анын сизге өткөндө ат сурап барганы
чынбы?

– Чын, чын...

– Тору жоргоңузду да, кара айгырыңызды да
беремин дедиңиз беле? Ал айткандарыңыздан
эми айнып жатканыңыз ыраспы?

– Ырас, ырас... Айтканым да, айныганым да
ырас. Мен ал сөздөрдү бу бечарага тамашалап
гана айтып койгом, – деп карс-карс күлөт бай.

Карга аке күлгөндүн ордуна каны ичине тар-
тып, сумсайып:

– Атан төө мас болсо, тайлак төө менен дос
болот. Бул мусапыр баланын сени менен тама-
шалашаар, же талашар алы барбы? Баарыбыз
тең Кудайдын жараткан пендесиби. Адамдын
оозунда болсо, Алланын кулагында. Сен айт-
кан сөз Аллага да угулган, же Алланы да алдай-

сыңбы? Бий бүтүмү ушул: оозуңдан чыкканды чыкканындай орундат. Сени айткын деп эч ким кыстаган эмес. Эгерим, орундатпай турган болсоң он эселеп айыбын тартасың! – деген бүтүмүн чыгарат.

Бийдин чечимин аткарбаска айла канча? Бул окуяны уккандар: “Бали! Оозуна ээ боло албаган ээн ооз байларга чоң сабак болгон экен!” – деп, Карга бийдин чечимин кубатташат.

Калыстыгынан жазбаган Карга аке ошентип адам көңүлүн жогору тутуп, жетим баланын тепселген кадырын агартып, көөдөнүн көтөрүп койгон экен. Мындай окуялар нечен болгон дешет...

ЖАНДЫН ЭЭСИ

*“Мал – ышкырса жуттуку,
Айдаса жоонуку”,*

Карга аке

“Түтүнү бөлөктүн түйшүгү бөлөк” болсо да, Карга акенин он баласы болуп, ар кими өздөрүнчө жашаганы менен бардык малды “Атабыздын малы” деп кадырлап, орток кармашчу экен. Башынан мал-мүлккө кызыкпаган атага ал жага бербейт. Таарыныч, чатактын баары кыргызда ошол малдан, ага жайыт талаштан чыгат эмеспи. Балдарынын орток оокат күтүп, ыр-чыры жок, ынтымактуу өскөнү Карга акени кубандырат. Мени тартышкан экен деп ичинен каниет кылат, көңүлү көтөрүлөт.

Жылдардын биринде Адыл деген уулу Үзөңгү-Куушту жайлап-кыштап, төлү көп болуп, малын эки эселете көбөйтүп, күтүрөтө айдап келет. “Атам көрүп, мага ыраазы болуп, кубанар” деп ойлойт. Баласынын көңүлү ток, малынын көбүнө маашырланганын көрүп, Карга аке аны мактап, кубангандын ордуна астейдил гана:

– Ээ, балам, казаның тердеген эмес тура, – деп суз басып кетет. “Бу, неси? Эмнем жакпай калды экен?” – деп, эч нерсеге түшүнбөгөн Адыл өзүнчө кыжалаттанат.

Эки-үч күн өтүп Сыртта жайлап-кыштаган уулу Жаныбек азыноолак малын айдап, эки төөгө сылай арта терилерди жүктөп түшөт. Аны көргөн Карга аке:

– Ээ, Куудалы, буларың эмне? – деп терилерге кызыга карайт.

– Булардын бири өлгөн, чыгаша малдын терилери, дагы бири жайы-кышта союлган малдарыбыздын терилери, ата. Бизге келип-кеткен кишилердин бардыгы сизди акылман, калыс алам деп өтө сыйлашат экен, кадырыңызды кетирбей ошолорго союп берип, коноктоп жаттым, – дейт учкай гана Жаныбек. Аны көзү тоё караган Карга акенин жүзү нурданып:

– И, жандын ээси эми табылган тура, – деп кубанып коёт. Көрсө баласынын үйү келим-ке-тимдүү болуп, эл күтүп, өзүлөрү да бапырап кенен жашап, малды керегине жараткан тура деп ата кушубак тарткан окшобойбу.

Карга аке балдарын үй-бүлөсү, малы менен кыштоолорго өз-өзүнчө калтырып, санжыра-сөз сурап, улам сынай берчү экен. Кийинки жылдардын биринде Жаныбек Ат-Башынын сыртында малын кыштатып, жут болуп, балдары менен арып-азып келишет. Уулунун кабагы бүркөө, көңүлү чөгүңкү кайтканын көрүп:

– Кел, жакын олтур, – деп жанына олтургузуп, – Ой, кабагың эмне бүркөө, Куудалы? – деп тамашага сала кызыгат. Анысы баласынын көңүлүн көтөрөйүн дегени эле.

– Эмнесин айтайын ата, жут оор болуп, мал көп өлдү. Кыйналган элге да союш бердим. Өзүбүз да бала-бакырабыз менен ооруп, малыбыз арык, кыштан чыккандары ушул эле болуп калды, – дейт Жаныбек ындыны өчүп.

– Ыя, балам, ошого да кейичү беле? – деген Карга аке сөзүн топуктуу жалгады. – Өлүп-көбөйгөн мал берсин, ооруп-айыккан жан берсин. Не, көтөрүм көк тиштесе, көч алдын бербейт. Арык мал тоюнар, тоюнганы союлар, буюрганы калат. Кейибе! Малды кудай жегенге жараткан, сөздү дегенге жараткан. Андан көрө баш аман экен, балам, ошого тобо де. Малга жаның-

ды ачитпа. Жоомарт кишинин казаны дайыма тердеп турат, пейил-ниети “кел” деп турат. Дас-торкону жайык турат, батадан ырыскысы ташып турат. Жут келсе да кутунду алдырба, балам. Элдин сообуна калып, батасын алган турбайсыңбы, ошондон каниет ал, – Жаныбек атасынын өткөн жылдагы “жандын ээси эми табылган тура” деп, кушубак тартканынын сырын эми түшүнө калды. Карга аке ойго жетеленип, өзүнчө кобурана берди, – Пейили тар, сараң – ашы ташып турса да куу казан болот, ниети тардыгынан оозун куу чөп менен аарчып, “жок” деген жообу даяр, бирөөгө бергенге аяр келет. Насили, алганга маш, бергенге кас болот. Алар – адамдын ажатын ачпаган, өзүм дегенде өнтөлөп, жатпаган, арамын ичте сактаган, сыры катылуу, саламы сатылуу болот. Сараңды санга кошуп кереги жок. Тар пейилинен өзү эле тарып, бүтөт.

Акыл салганга, адам – адам менен бактылуу. Өзгөгө жакшылык жасаган адам өз бактысын, өз адамдыгын сезет, андан каниет алат. Жакшылык – жанды сергитет, жашагысын келтирет. Колу ачык, жакшылык жасаган адам – жакшылык көрөт.

Бу өмүр деген – агын суу, дайра экен. Адам – андагы бир агымдык экенбиз, кайталап агып өтпөйбүз. Өмүрдүн тамчысы, мезгилдин камчысы турбайбызбы. Бу жалганда шумкардын өзү боло албасаң да анын канаты же куйругу бол, балам. Кандай куш болбосун – канаты менен учуп, куйругу менен конот. Бирине бири себеп, эриш-аркак болбой эч бир иш жылбайт. Биригип иш кылгандар гана бийикке чыга алат. Акылгөй адам – чачылганды бириктирет, акылсыз – адамды качырып, жиниктирет. Эси бар киши – кепке келбеген кежирди да эпке келтирет. Кимге болбосун, жылуу сөздүү болгула. Жылуу сөздү

жыга албайт. Ырылдашкандын арты чыркырак менен бүтөт. – деди Карга аке сөзүнүн акырында уулуна карап. Атасынын узун-сабак, накыл сөзү супсуну сууп турган Жаныбекке жан кубат болуп, дем берип, өзүн тал чокуга чыккандай гөр турмуштан бийик сезе түштү. Сыноолорунан татыктуу өткөн Жаныбекти “жандын ээси” атап, кийин өзүнүн бий ордун өткөрүп берген экен.

КАЧКЫН

*“Ай кетилет,
Жетим жетилет”.*

Карга аке

Карга аке Таш-Колоттогу өргөөсүнүн маңдайындагы Коңурдөбөнүн төбөсүндө олтурган. Ушул жерге көрпөчө жайдырып алып, айланага көз салып олтурганды жакшы көрөт. Капчыгайдын чар тарабы түгөл көрүнөт. Өпкөң толо дем алып, көңүлүң көтөрүлүп, күндүн табынан сөөктөрүң да ысып, жибип калат. Жаздын аягы, жердин тоңу кетип, Жуукунун ичи жашылданып, жаңырып калган кез.

Күн шашке болуп калган. Төмөнтөн кош атчан көрүндү. Жалгыз аяк жол менен шашпай, куйрук улаш келатышат. Улам жакындап, алдыдагысы ак калпакчан эркек, арттагысы элечекчен аял экени байкалды. Жубайлар көрүнөт. Кимдер болду экен? Кайдан, каякка бара жатышат?

Карыяны көрүп, тааный коюштубу, анын тушуна келишкенде атчандар атынын башын бери бурушту. Бейтааныш. Өңдөрү жылуу көрүнгөнү менен эсинде жок. Кийгендери жөндүү, бирок сыланган мырзалардан эмес. Жыртык-тешик кийинген жатакчы-жакыр да көрүнбөйт, үстүндөгүлөрү жупуну болгону менен, жамаачысы жок, жарашыктуу. Аялынын колу чебер, уз болсо керек, көрпөчө, куржундарына чейин дыкат иштелген.

– Ассалоомуалейкум, Карга ата! – кырктарга келип калганы көгала сакалынан көрүнгөн

узун бойлуу эркек он чакты кадам жетпей атынан түшүп, жеңил баса келип, ысык учурашты.

– Арыба, балам, – Карга аке саламчыга бүшүркөй карады. Аял да атынан түшө калып, алыстан жүгүндү. Аны байкай коюп:

– Кудай тилегинди берсин, айланайын. Арыба, – деп карыя келинди алпейим алкады да, эркекке жүз бурду. – Кел, баатыр, жакыныраак олтур. Өңүң эле жылуу учурайт, жайыңды айтчы.

Эркек өтө жакындабай, ыйбаа кыла окчунураак олтуруп, жылмая сүйлөдү:

– Ие, ата, көрүшпөгөнүбүзгө көп болуп кетпедиби. Мен – моңолдордон ооп келген уулуңуз Мурат эмесминби...

– Аа, эстедим карагым, эстедим. Наалы эжебиздин тукуму эмес белең. Бала-чакалуу болдуңбу? Мал-жаның аманбы?

– Шүгүрчүлүк ата, эл катарыбыз. Үч уул, бир кыздуу болдук, баары аман, чоңоюп жатышат... Оокатыбыз да кудайга шүгүр, сиздин батаңыз менен ирденип да алдык. Улуу уулубузду үйлөп-жайлап, небере да көрдүк, ата. Сиз айткандай жетим да жетилип, ач курсак тоюнат тура... Жубайым экөөбүз сизге өмүрүбүз өткөнчө ыраазыбыз, карызбыз! Сиз болбогондо...- деген Мурат жашыгансып, сөзүн жута токтоду.

– Болсун, болсун, балам. Аманчылык баарын жеңет деген ошол. Ай – кетилет, жетим – жетилет. Туугандардан, кайын-журтуңан кабар барбы? Аларга катташып турасыңарбы?

– Ооба, ата. Арадан көп мезгил өтүп кетиптир. Кайын атамдын көзү өткөн, кайын энебиз бар. Кээде барып, кабар алып турабыз. Көңүл кайт болсо, жүрөк да кечирбейт экен. Жетим – кекчил болот деген чын көрүнөт. Канчалык өз туугандарыма барып, кошулайын десем да ниетим чындап бурулбай койду. Менден эки жылкы-

сын аяшып... Же, тууганыбыз бар эле деп бири да издеп келген жок. Бул жер болсо бизди кыйынчылыгыбызда батырып, өз жерибиздей кыйгыс болуп калды. Орун-очок да алып калдык. Бул жактан тутунган ага-инилерибизди, курбукурдаштарыбызды таптык. Кеткибиз келбейт... – деген Мурат ар кайсындан божурап саамга олтурду да, – Эми ата, жолоочунун жолдогусу жакшы эмеспи, жолубуздан калбайлык, мал да калды... Балдарыбыз да зарыгып, жол карап калышпасын. Аманчылык болсо дагы көрүшөбүз. Сизди элдик ишиңизден алаксытпайлык дейбиз. Көрө сала эле өтүп кете албай учурашып, батаңыздан ала кетсек деп кайрылып калдык. Айып этпеңиз?

– Салам айткан да айыппы? Ал – урмат-сый. Ыйманыңарга ырахмат. Тирүүчүлүктө аманчылык сурашып, көз көрүшүп, учурашып турган жакшы. Баарыбыз жалган дүйнөнүн бир келген коногу экенбиз. Ажал – аласа, өмүр – бересе. Кези келгенде биз да кайрылгыс сапарга буюрган күнү кетербиз. Ошондо жүз жарык болгон жакшы тура... Эми балам, өзүң арзытып тапкан жубайың менен тең кары, – деп алаканын жайды:

Узун өмүр – жаш берсин,
Телегейиң тең берсин.
Колдо кушуң болсун,
Башыңа кутуң консун.
Уулуң угумдуу,
Айтканың жугумдуу болсун!
Түндүгүң түшпөсүн,
Тууганың түтпөсүн, ырыскың бүтпөсүн.
Керегең бек болсун,
Кебиң эп болсун.
Уулга кубат берсин,
Келинге уят берсин.

Барк-баалуу баш берсин,
Бак-дөөлөттүү жаш берсин.
Ирегең майлуу болсун.
Ишиң жайлуу болсун.
Өлүп-көбөйгөн мал берсин,
Ооруп-айыккан жан берсин.
Малыңа мал кошулсун,
Жаныңа жан кошулсун.
Тузунду ак санаган татсын,
Кара санаган пейилинен тапсын.
Тең арып, тең карыгыла,
Кудай колдоп, Кызыр даарысын, оомийин!

– Батаңыз тийсин, касиеттүү ата! Бар болуңуз, – деген эрди-катын карыянын колунан өбө ысык коштошуп, бири-бирин арзыта карашып, үнсүз түшүнүшүп, ээрчише жолун улап кете беришти. Карга аке алардын артынан карап:

– Я-а, Кудай! Өлбөгөн адам – алтын аяктан суу ичет деген шу тура... – деп сырдуу улутунуп алды. Эсинде мындан көп жылы мурда Муратты алгач көргөн күнү жаңырыктады...

Эрте кышта Тосордогу теңтуштарына жорого кеткен уулу Чотон тартайган, арыктыгынан араң гана сүлдөрү калган сулуусымак жигитти ээрчитип келген, “сизди сураштырып жүрүптүр” деп. Сүйлөшө келип, жигиттин аты Мурат экени, Ат-Башыдагы моңолдор уруусунан болуп, бейкүнөө караланып, качып келгени билинди. Кетмен-Төбөдө жүргөнүндө эле аты уламышка айланган Карга акенин атын мурдатан эле угуп, эми башына мүшкүл түшкөндө атайын издеп келиптир. Эмнеден ыдык көргөнүн учуру келгенде айтайын, азырынча баш паанек берип туруңуз дегенинен жигиттин көңүлүндө оор жаракат бар экенин, түйшүктүү узак жолдун азабын тартып катуу чарчаганын боолгоп, сырын акыл-эсин жыйганда өзү айтып берээр деген ойдо Байкиши

агасына айтып, жылкычыларга кошуп койгон. Айткан кеби шыр, тике караган көзү тирүү, зирек жигит Карга акеге бир көргөндө эле жагып калган.

Кийинки жылы жайлоого көчөр алдында Мурат өзү келди. Тыңып калыптыр. Сөөктүү тулкуна жайнаган кара көзү, кыл муруту жарашып, кыймылдары шамдагай. Ызат күтө, сылык учурашып, жөн-жайын суратпай, өзү айтып берди. Көрсө ал коңшулаш айылдагы бир кызды жактырып калып, жакындарын жиберип колун суратса, кыздын бардар атасы каяктагы ит минген томаяк, жетим немеге кызымды бербеймин деп, шагын сындырып койгон экен. Мураттын томаяктыгы чын, мергенчи атасы зоодон кулап, көп өтпөй энеси ооруп, каза болушкан экен. Арзышкандар ага болмокпу, жүрөктөрү бири-бирине талпынып жатса, экөө макулдашып, түн жамына кызды Мурат бир теңтушу менен ала качып келатканда арттан куугун жетип, чабыша кетишет. Куугунчулар көптөп, кызды айырып калышып, теңтушу экөө зорго кутулуп чыгышат. Эртеси эле айылына доочулар келишет, көрсө, түнкү чабышта качкындар кыздын бир тууган агасынын башын айра чабышкан экен. Кудай колдоп, башы жарылганы менен ал аман калыптыр. Атайылап чапмак беле, караңгыдагы кырчылдашкан чабышта кимди ким көрүптүр болгон да. Ала качмайга себепкер Мурат болгон соң күнөөнү өз моюнуна алат. Бирок, кунду төлөөгө малы жоктугунан, бир да тууганы кайрылышпай койгонунан, убакыт созуп жүрүп, акыры доочулардан качып, Көл тарапка жүрө берген экен. Анан Карга акенин угуп жүргөн калыстыгын, элге кайрымын эстеп, бул тараптан да угуп, издеп келет. Мага да кайрылышар деп үмүт багат. Убакыт өтө доо унутулуп калар дегени ме-

нен, ашыгына жете албай арманы күч экен Мураттын. Барайын деп бара албайт. Эми башы жарылып, доосун ала албай эл алдында намысы сынган агасы карындашын эгерим бербеси бышык. Алтургай, Муратка эрегишип, ажарлуу кызды сурап келген бирөөнө кармата бериши да толук ыктымал. Эмгиче ошенткендир?..

– Ушинтип амалым куруп турат, ата. Не кыларымды билбейм, шерттешкен бийкечим да жол карап жаткандыр... Атамдан да улуу экенсиз, өткөндө жөн-жайымды сураштырып олтурбастан өз атамдай дароо камкорлугуңузга алдыңыз, башымды батырып. Ыраазымын. Эгер макул десеңиз, сизде бир өтүнүчүм бар эле, айтайын, – деп калды Мурат. Карыянын “айт, айта кой” дегенинен сөзүн улантты, – Эр жигиттин кендириң жаман ат, жаман аял менен жокчулук кесет дейт экен элде. Ушу жокчулук жаныма катуу батып, бир мен эмес, эки адамдын тагдырын сындырганы турат, бир ыраким этиңиз? Болочок кайыңдарым мени эки жылкы доого жыгышты эле, мага аманатка берип турсаңыз, кайрылып келип, сиз койгон мөөнөткө чейин ак эмгегим менен актап берейин. Бир жакшылык кылыңыз, ата? Тагдырым тайыганы, ашыгымды алдырганы турам. – Жигиттин үнү муңкана чыкты, тим эле сөөккө жетет. Чынында эле анын айласы куруп, жаны ачынып турганы көрүнүп турду. Карга аке ада тынча ойлуу олтуруп, саамдан кийин:

– Ие, жалындап турган жаштыкта нелер гана болбойт! Ошонусу менен керемет кез тура! Биздин да баштан өткөн... Болуптур, доондон кутулдуң дейлик, колуктуңду кантип алып келесиң, атасы менен агасы тигинтип тетириленип жатышса?

– Ала качам! Кармаса, кайра ала качам...

– Хе-хе, жаштык-мастык деген ушу... – Карга аке муруту алдынан жумшак күлүп алды, жигиттин акылсыз курчтугуна табасы кана, – Сени көрө сала тигилер же кызын катышат, катуу кайтарууга алып, же өзүң айткандай бирөөгө берип жиберешет да, анда кантесиң? – Жигит үндөгөн жок. Жооп таба албай үңкүйө жер тиктеп олтурду, – Анда мындай кыл, тигине, Байкиши авама айтсаң берет, дооңо да, колуктуңдун калыңына да жеткидей ченеп, малдан ал да, өзүң билгениңдей кыл... – Карыя өктөм унчугуп, кырдын этегинде оттоп жүрүшкөн үйүр жылкыларга кол жаңсап койду.

– Ыя?! – Мурат уккан кулагына ишенбей, не дээр алапайын таппай ордуна атып турду. Карга акенин кебелбеген, олуттуу жүзүн көрүп, – Ой, ата! Айланайын ата... ушундай да болобу?! – деп карыянын колун ала коюп өпкүлөп, буркурап ыйлап жиберди. – Өчкөн отумду жандырдыңыз, ата! Бу жакшылыгыңызды өмүрү унутпаймын! Эселеп актап беремин, атаке!.. – Кыраакы, не бир адамдарды көргөн карыя Мураттын жөндүү, түз сөздөрүнөн, кылык-жоругунан анын абийири таза, шертине туруктуу жигит экенине көзү жетип турду.

Эртеси эле таң эрте алдына төрт-беш жылкыны дүпүрөтө айдап, Мурат келип калды. Карга аке таңкы намазын окуп бүтүп, жүзүн чайып, таза абадан дем алып турган эле.

– Арыбаңыз, ата! – Атынан түшө калып, жигит жайдары учурашып, кол алыша кетти, – Сиздин шыпааңыз менен эртелей жолго чыктым, жолумду берсе эки-үч күндө айылыма жетип калам го деп турам.

– Болсун, болсун... Бу айдаган малың жетер бекен?.. – Карыя жөн-жай сураган болду. Өлчөмү менен алганын өзү деле көрүп турган.

– Жетет, жетет, ата. Бирин келиниңизге мингич болсун деп кошуп алдым, келгенибизде кайра үйүргө кошуп коёмун. – “Кайрылып келем деген ою бекем экен, ниети ак тура, жакшылыкты баалай билет деп ойлогон элем, жаңылбапмын” деген Карга аке жайдары тартты. Аңгыча алардын жанына Асыл байбичеси жетип келди, кечинде ага Мурат менен болгон сөзүн абышкасы айтып берген. Экөө арып-азып келген жетим жигитти колдоп, ажатын ачып коюуну кеңешип коюшкан болчу. Мураттын саламын алиг алган соң Асыл байбиче:

– Балам, кир үйгө, маалында келдиң, атаң болуп таңкы наарды таталы деп жатканда, буюрса жолуң ачылат экен. Алыс жол алдында үйдөн даам сызып кет, – Байбиче айткан соң даамдан ооз тийбесе болбойт. Анын үстүнө таңкы наар – ырыскы деген ырым бар. Ким эле өз ырыскысынан айрылып калгысы келсин. Өзгөчө, ушундай сапар алдында...

Дасторкон үстүндө Карга аке жигиттен бара турган жолду жакшы билер-билбесин, анын тынччылыгын, агаин-туугандары, болочок кайын атасы тууралуу сураштырып олтурду. Алда ненин тамырын тартып жаткандай. Качан тамак ичилип, дасторконго бата кылынган соң:

– Эми балам, узак да, убайлуу да жолго чыгып жатасың, жолуң шыдыр, жолдошуң Кызыр болсун! – деп сөз баштады Карга аке, – Ойлогон ой-тилегиңе жет. Сен да биздин бала болуп калдың, жолдон жолуккандар кайдан чыгып, каякка баратканыңды сурабай койбойт, уурубөрү деген болот. Аларга менин балам экениңди, күйөөлөп баратканыңды айт, жардамым тиер. Жалгызмын, жардымын дебей колуктуңа кыз каадасын жасап, шааниси менен барып, алгын, мына бул Телкозу уулум күйөө жолдошуң болот,

экөөң бирге барып, аман-эсен кайтып келгиле. Бу балам, эл-жерди да көрүп келсин, – деп жана-раакта өргөөгө кирип, дасторкон четинде олтурган уулуна карыя колун жаңсады.

– О-ой, ата, ак пейил акылыңызга миң мертебе ырахмат! – Мындайды күтпөгөн Мурат шашыла чын ниетинен алкады.

– Өзүң күйөөлөп бараткан менин уулум болсоң, үстүңдөгү кийгениң жарашпайт, энең бергенди кийинип алгын, – деп жанында түйүнчөгүн белеңдеп олтурган байбичесине карап койду, – Анан айдаган малыңа кошуп бул туякты калыңга бергин, бардыгы орду-жөнү менен болгон жакшы, – деп коюнунан күмүштөн куюлган туякты алып чыгып көздөрү чачырап, түк оюна келбеген жакшылыктан не кыларын билбей эси эңгиреп олтурган Муратка карматты. – Ал, кана эмесе:

Жолдо жооң болбосун,

Башта дооң болбосун.

Жогуң бар болсун,

Жолуң шар болсун.

Тууганыңа туура бол,

Тутугуңа буура бол.

Жардынын байы бол,

Жакырдын жайы бол.

Ай кетилет, жетим жетилет.

Адамдын арасында бол,

Алланын саппасында бол.

Караңгы түнүң ай болсун,

Жаздыгыңа баш толсун.

Казаныңа аш толсун.

Тукумуңдан тукумуң кем болбосун.

Тең болсун.

Кайыныңдын колу ачык болсун.

Баатыр, жолуң жарык болсун!

Оомийин! – деп жолго аттандырган эле.

Ошондо арадан апта айланбай Мурат келинчегин Телкозунун коштоосунда алып келген. Карга аке жакынкы аксакал, көксакалдарды чакыртып, молдо алдырып, жаш жубайлардын никесин кыйдырды. Меймандар тараган соң жанында калган Мурат менен Жаныбекке кайрылып:

– Мына, Куудалы, сен инилүү, инилериң агалуу болдуңар. Дарт каарын тарткан - дарыя болот. Ооруп айыккан – олуя болот. Жер жабырын казган билет, калк кадырын азган билет. Өзгө дешпей, өздөй күйүшкүлө. Өзүнчө көтөргөн өргөөңө алып барып, түтүнүн бөлүп, кем-карчын толуктап бергиле. Жаралуу жүрөгү жабыкпасын, күткөн үмүтү талыкпасын. Кайыккан жан айыгар, жок да бир күн жоюлар. Мурат балам да очор-бачар бактысын табар, бизге кошулуп, камчысын чабар, – деп табыштаган. – А, эгерим, Мурат балам, качан туугандарыма кайта турган маалы келди десең дайыма жолуң ачык. Кармабайбыз, карызың жок. Сени азырынча түтүн булатып, журтка кошулуп турсун дегеним...

Эми мына, Мурат көгала сакал тартып, эр жетип, өз баладан кем эмес, Байкиши агасынын оң колу болуп, бирге күйүшүп, түтүшүп жүрөт. Туугандарынан көңүлү катуу кайтып калган экен, бири да издеп келген жок. Карга акенин кайрымын эселеп кайтарды. Жакшылык – жерде калбайт тура...

АК БАТАЛАР

*“Жылың жай өтсүн,
Жаның бай өтсүн”.*

Карга аке

Жайдын капортосу, жакада ысык күч болгону менен Жуукунун ичи дайыма серүүн. Капчыгайдын төрүндөгү аркайган тоо чокуларын жайы-кышы каптап жаткан ак кар, көк мөңгү, алардан жыбылжый сай-сайлап агып, өзөндөп кошулуп, жашыл капчыгайды өрдөй шаркырап аккан тентек суу, тоо бетиндеги жыш карагай, арчалар, миң түркүн чөптөр аба сергитип, аларга төмөндө чалкыган Ысык-Көл чоң шыпаа болуп жерди көп ысытпайт көрүнөт. Кокту-колоттордон жел келип, аба да салкын. Мемиреген бейкуттук.

Карга аке камчы өрүп, өргөөсүндө жалгыз олтурган. Ойлуу. Басса-турса дагы, көп ичиндеби, жалгызбы, ал дайыма ойлуу. Ошондон улам сыртынан караганда ал кишилерге түндөй түнт, мөңгүдөй жибибес тоң көрүнөт. Жакындай келсең адамды өзүнө тартып, жан дүйнөсүндөгү өчпөс очогунан дайыма ысык илеп, жарык нур чачып тургансып сырты жылдыздуу, тулку боюнан жагымдуу жылуулуктун табы сезилип турат. Адамдын жан дүйнөсү жарык, таза болсо айланасына да ошондой касиет чачат окшобойбу. Кемпири сыртта жүргөн, келиндери менен оокатын жасап.

Бир маалда аттын дүбүртү чыгып, чоочун кобур-собур үн угулуп, кишилердин баскан добушу жакындап келип, эшик серпилди.

– Киргиле, өткүлө, акеңер үйдө, – деген Асыл байбичесин үнүнө удаа элечекчен эки аял менен калпакчан жигит учураша кирип келишти.

– Арыбаңыз, аке...

– Ассаломуалейкум, ата!

Карга аке аларды аярай карап, алик алды:

– Арыбагыла, ваалейкумассалам. Жогору өткүлө.

Келгендердин алдыңкысы арыкчырай, кыймылы сергек, тоголок бет, каратору кемпир экен. Жанындагылары келин-уулу көрүнөт.

– Аман турасызбы, аке... – тимеле эски таанышындай божурап, олтура бергенде кокуйлап, кемпирдин жаагы басылбады, – Биз бу Бозучуктан атайын сизге келдик, эшей тукумунун келини болом, өзүм ондондун кызымын, атым Бурул, атам удаама удаа төрт кыздуу болгондон кийин мени артынан эркек алып келсин десе керек, атымды буруп, какый белим, эртеден бери атта жүрөм деп... – шакылдаган кемпир олтура бергиче түз эле өзүлөрүн тааныштырып кирди. Карга аке да сөз арасында меймандардан алжай сурап, Асыл байбичеси дасторконун жайып, баарыга текши кымыз сунулганда, шакылдак кемпир:

– Жеңе, бу келинине айраныңыз бар бекен, болсо куюп берсеңиз, кудай каарыгыр, кымызды көтөрө албайт, башы тегеренип кетет... – деп, Асылга тим эле эски таанышындай кайрылды. Кемпир колун жаңсаган ак элечекчен, жыйырманын кырындагы сымбаттуу, акжуумал келин:

– Коюңузчу, эне. Уят эмеспи... – деп ыйбаа кылып четте, күнөөлүүдөй жерден көзүн албай кымырынып олтурду.

– Бул уулум жалгыз... эки балам жаштайында эле чарчап, ушул жаманым калды. Байыбыздын жылкычысы... – кемпирдин оозу тыйыл-

бады. Жанындагы олбурлуу, дегеле өз төрүндө олтургансып жайыла олтурган көздөрү жүлжүк, бет чүкөсү оркойгон баласы кепке түк тиешеси жоктой көңүлү ток, кымыздан ачыгып калгансып, сунулган кесени эрен-төрөнү жок, удаама удаа көңтөрүп жатты. Күтүрөгөн бай да эмес, күйүнгөн жакыр да эмес, оокатыбыз орто деген кемпир:

– Эми аке, жолубузга эртелеп чыкпасак түнгө калчудайбыз, абышкам жол карап калбасын, сизге келгенибиздин жөнү мындай, аке: алты жыл өттү, бу куу шыйрак келинибиз этегинен такыр жалгабай койду, кудайдын каарына калганбы, билбейм... Жалгыз баламдан туяк калбай калабы деп корком. Тукумубуз үзүлүп калабы, ушинтип эле! Чалым да мени жеп бүттү... Сизден бата тилеп келдик, аке. Баары эле айтышат, сиздин батаңыз куру кетпейт деп... Берген батаңыздын шыпаасы тийип калгысы бардыр. Барбаган бакшы, мазарыбыз калбады. Бизди аяңыз... Болбойт десеңиз айла жок, балабыздын төшөгүн жаңырталык, ага берер калыңыбыздын жоктугу кендир кесип, ушинтип жер кездирип жатпайбы! Аянбай, бата берип коюңуз. Билгендер Карга акенин касиети, оозунда осуяты бар; батасы төп түшөт деп, сизге жибершти...

Карга аке бу докчул кемпирди биринчи ирет көрүп атса да демейки калбаатынан жазбай, мейли, арманын чыгарып, бир жеңилдеп алсын деп сөздөрүн бузбай, кунт коюп угуп олтурду. Анткени, ар бир сөздүн дем-күчү, аркасында айтылбаган сыры болот эмеспи. Бул өз кылыгын өзү аңдай албаган пенделерге эмне демек, бардыгы айкын көрүнүп турбайбы. Эбепке - себеп дегендей баары адам көңүлүнө жараша болот эмеспи. Акка – ак, карага – кара кайтарыларын билишсе боло. Какылдаган карооз кемпир сүт-

төй таза келинин кемсинтип, күнү-түнү жемирип-жеп жатып, такыр басынтып салган тура. Анан жашоосуна нааразы келиндин бала жаратууга кантип ниети чапсын. Күйөөсү да сыртынан болпойгону менен энесиндей көр жеме, жоон билек көрүнөт. Келиндин сол билегинде канталап, көгөргөн колдун тагы ошонуку, төрөбөйсүң деп, же башкага жөнсүз кинелеп сабаса керек. Жеңин тартып, көгала билегин улам жашырып коёт, шордуу келин. Ушундай карооз кайын энеге, чоң муштум, сыйлабас эркекке кандай аялдын көөнү бурулуп, балалуу кылгысы келсин. Булардан көпөлөктөй көңүлү уча качкан тура, келиндин. Кетемин деп шашымыш болгону менен анысын унутуп, жаагы тынбаган кемпирден тажагандай болгон Карга аке о бир топтон кийин сөздү бузуп жиберди:

– Ие, байбиче, сиздин келген жайыңызды түшүндүм. Бирок, батанын баары эле кабыл боло бербейт, баары кудайдын буйругунан. Ошентсе да уулуң экөөңөргө коёр бир шартым бар: ал айтканымды аткарасаңар гана батамды берейин. Айткандын баарын аткаруу колумдан келбейт. Кудайымдын колдоп калгысы бардыр.

– Угалы аке...

– Угалы...

– Тим эле укпай, аткарам дегиле...

– Аткаралык...

– Сиз айткандай болсун...

– Анда мындай: айтылган сөз – Кудайдын кулагында. – Карга аке үнүн олуттуу чыгара сөзүн улады, – “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт” деген экен, касиеттүү аталарыбыз. Келиниңизден небере көргүңүз келсе сиз, байбиче, көр жемеңизди коюңуз. Айтылган сөз – атылган ок, маңыз сөздөрүңүз менен бечара келиниңиздеги өсчү үрөндү түйүлтпөй ту-

руп өзүңүз өлтүрүп коюп жатыптырсыз. Мындан нары келиниңиздин көңүлүн калтырбаңыз, кызыңыздай сыйлап көтөрүңүз, үрөн да жогоруда айтылган батадай жайлуу жерден өнүп-өсөт. Көңүл деген көпөлөктөй, үрксө уча качат, андан адам жаны тукурап, соолот. Бул сөз балам, сага да тийиштүү. – Карга аке соргок жигитке бурулду, – Байкасам, карылуу, улак тартыш, эр оодарышка түшүп жүргөн жарамдуу жигит көрүнөсүң. Анан улактай болгон келиниңди кагып-согуп, нары-бери сүйрөсөң кайдагы бала жаралмак? Эсиңе келгин, кеч болуп кала элегинде. Өз үрөнүңдү өзүң ичтен соолтуп коюп жатпайсыңбы! Балалуу болмоктун, бапырап жашоонун – баарынын башаты көңүлдөн, сыйдан болот. Көңүлү тынч, турмушуна ыраазы, сый-урмат көргөн аялдан жакшы бала жаралат. Сыйга – сый деген ошол. Сен сыйлап турсаң аялың да сени эселеп сыйлайт. Сыйлабасаң ичинен ирип, жатыны кургайт, ушинтип... Кудай кошкон, ак никелүү өмүрлүк жарды кордоо – чоң күнөө, айбанчылык. Небере, бала көрөбүз деген ниетиңер болсо Кудай алдындагы жана мага берген шертиңерди аткаргыла... – Жашы улуу, көзү өткүр, айтканы жөндүү аксакалдын сунулган курч найзадай тике, аёосуз айткан чындыгынан кемпир менен уулунун баштары жерге кирип, жер тиктеп олтурушту. Анчалык эле олуя болсо көп батасынын бирин алып, кайтаарбыз деп келишкен немелер, мындай ачуу, көрүп тургандай таасын сөздү угушарын эч күтүшкөн эмес. Карга акенин айтканынын бардыгы төп. Анан кантип көз көтөрүп, сүйлөйсүң! Тим эле жаныңда аралашып, баарын көрүп тургандай айтты. – Ал эми келиним, сага айтарым: кек сактаба. Кечиримдүү бол. Кекчилдин өз жаны кыйналат. Агарып-көгөрөрүң өзүңдөн болот. Кайын энең менен

күйөөндүн койгон күнөөсү балада экен, балканактай бала төрөп берсең багың ачылат. Кудайдан тиле. Биз – шыпаа бололук, – деп алаканын жайды:

Кудай бергиси келсе – баласы бар,
Жапкысы келсе – жалаасы бар.
Жай күтпөсөң төркүнгө чабарсың,
Жан күсөсөң Манжылыга барарсың,
Менден эмес – бир Кудайдан,
Кудайым сага баш берсин.
Башына кошо бак берсин.
Кудай тилегинди берсин,
Балканактай бала берсин!
Биз жалпыбыз шыпаа бололук. Омийин!
Баары жабыла бата кылышты.

– Айтканыңыз келсин, аке! Ыраазыбыз. – Кемпир жанагысындай шакылдабай, мизи кайта жай алкады. Уялып турганы үнүнөн сезилип турду. – Бизди кечирип коюңуз, күнөөбүздү дал айттыңыз. Кептин баары өзүбүздө тура... Касиетиңиз даарып, батаңыз тийсин, бизге...

– Ырахмат, ата! Кудай сизге амандыгын берсин. – Жигит кыска унчукту. Ал да өз айыбын сезип, уялып тургандай.

– Жолуңар шыдыр, жолдошуңар Кызыр болсун... – Карга аке аларды алкап, кемпир менен уулу сыртка бет алганда келин жете келип, бет маңдайына сыңар тизелей олтура калып:

– Ыраазымын сизге, ата! Өчкөн отумду жандырып койдунуз... – деп, карыянын оң колун ала коюп өөп, чекесине тийгизе тооп кылды. Карга аке ага өзүнчө алаканын жайып:

Кызым,
Эп чырагы эне болот,
Кыз жакшысы кыроо болот.
Уул жакшысы урмат болот.
Сыр жакшысы курдаш болот.

Айлаш катын муңдаш болот,
Алла бербес туубас болот,
Алганы жакшы болсо да куу баш болот.

Кудай курутпасын, берерин унутпасын! Оомийин! Эми бара бер кызым, – деди жумшак.

Келин дагы бир ирет жанагысындай шашыла тооп кылып, кайын энесинин артынан сыртка шашылды. Жаш келиндин жибектей назик колу тийип, өөп, чекесине тийгизгенден ысый түшкөн колунун сыртын Карга аке караса, мөлтүлдөгөн тамчы жаш туруптур. “Ыйлаган тура, бечара! Байкаганым чын чыккан экен. Буюрса батам кабыл болот,” – деп көңүлү жайлана түшкөн карыя капысынан эле жигитке:

– Ой, карагым, бери кайрылчы! – деп жиберди. Босогону аттай берген жигит чакырыктан улам маңдайына кайрылып келе калды.

– Аке...

– Балам, Кудай буюруп, айтканым төп чыга турган болду, тек, менин айткандарымды аткаргын, кана:

Колдо кушуң болсун
Башыңа кутуң консун.
Телегейи тегиз болсун,
Уулуң үйлөнүп, эгиз болсун.

Жайы-кышы малың семиз болсун, оомийин! Тегин жигит көрүнбөйсүң, уулум. Сыртта жалын, үйүңдө жарыңа жай болгун, – деп ата катары кеңешин айтты.

– Айтканыңыздай болот, ата!

БАТАНЫН СЫРЫ

*“Менден эмес кудайдан,
Оолак кылсын убайдан”.*

Карга аке

Карга ата негедир алаканын тескери кармап бата берчү. Бир ирет төрөбөс келин бата сурап келгенинде Карга аке ага адатынча алаканын тескери каратып батасын берет. Анын сырын билбеген келин “неге тескери бата бересиз, көпчүлүккө берген батаңызды менден аядыңызбы?” деп таарыныч кылганда “ар нерсенин жандыргыс сырлары болот, бара бер үйүңө балам” деп коёт. Ал келин чыгып кеткенден кийин:

– Ай, жолуң болгур, батамдын касиетин кетирип салбадыңбы, күмөнсүп!.. Эми кантип буюрмак? – деп катуу кейиген экен.

Анын сыңары, Карга акенин тескери батасынын сырын өзү чечилип эч жанга айтпагандан, бир да пенде анын неге минтерин билчү эмес. Айрыкча, балдарына элден башкача тилек айтып, бата кылар эле. Ыгы келе калганда “О, Кудай, балдарыма ырыскы берсең тең бер, бербесең баарына кем бер”, – деп күрсүнүп калар эле. Аны жакшы билген уруулаш иниси Кодор бийден сурашканда ал: эки аялынан көргөн он уулу бири-бири менен эрегишпей, басынтышпай, ынтымакта, тең болушса экен деген ниети болсо керек деп койчу. Сырткары адамдар атанын өз балдарына “кем бер” дегени эмнеси деп, таң калышта турган. Көрсө, Кодор бий чечмелегендей балдарымдын ырыскысы биринде көбүрөөк болуп көпөсүн, калганы ага ичи күйүп, араздашпасын,

кем болушса да тең болушса, бирдиктүү болушат дегенинен улам болсо керек. Бир туугандардын чатактары дал ошол теңсиздиктен, байлык талаш менен көрө албастыктан чыгат эмеспи.

Кээде Карга ата “Кудай берсең менден улууга бер, кичүүгө берсең-койсоң өзүң бил” деп калар эле сырдуу. Аны уккан кай бирөөлөр:

– Ой аке, улууга жакшы тилек кылып, кичүүгө “берсең-койсоң өзүң бил” деп, арсарланбай эле кошо бер деп койбойсузбу? – деп калыша турган. Анда Карга аке:

– А, сөзгө түшүнбөгөн түркөй, Кудай баарыга бере берсе жашоосу май көл, сүт көл болуп, адам пендесинин көзүн май басып, ашынып, эсирип кетпейби. Адамдын көзү эч убакта тойбойт, топуракка гана тойбосо. Насили ошондой тура! Ырыскыны улуусуна берсе кичүүлөрү уялбай, чакыртпастан эле кирип-чыгып, өз үйүндөй курсагын тойгузуп кете берет. Кичүүдө ашып-ташып турса да улуулар кантип улук башын кичик кылып, кичүүсүнө жалдырап бара алсын. Чакырса барат, өзү басып бара албайт... – дегени эл ичинде аңыз болуп айтылып жүрөт. Сырдуу тилектин түпкү мааниси тереңде турбайбы.

КАРГА АТАНЫН БАЙЛЫГЫ

*“Өмүр – өзөндөн бир жолу агып өткөн дайра.
Экинчи андан акпайсың.
Өмүрдүн баркын билип өт”.*

Карга аке

Өзүнүн Көл бетинде гана эмес, тигил солто, сарыбагыштарга чейин “Бай деп он уулдуу Карганы айт, байлык – алдыга айдаган мал эмес, ал бир жуттук, балдар – баш болот” деген сөз таркап, макалга айланат. Ал кыргыз элинде “кыз – бирөөнүн бүлөсү”, “эркек бала ата-бабалардын тукумун улантар үрөн” деп артык бааланганынан сырткары, эркек – “эл четинде, жоо – бетинде” болот, жоочалыш заманда балдардын көптүгү найза сунуп, кылыч чапкан күч болуп – атаны, эл-журтту коргоп алар колдун молдугу, тиреги катары карала турган. “Бала – байлык”, “чыккан кыз – чийден тышкары” деген накыл ошондон улам.

Карга бий биринчи байбичесинен Чотон, Адыл, Кожотай, Шанияз, Жаныбек аттуу беш уулдуу болот. Ал байбичеси кайтыш болуп, кара ашы берилген соң тың уулу Жаныбек атасынын элге кадырлуу атынан улам “Карга акеге кимиңер кызыңды бересиңер, берчүңөр өзүңөр жеткирип бергиле” – деп жалпы Көлгө жарлаган экен. Аны кулагы чалган Карга аке Жаныбекти чакыртып:

– Э, куудалым, бул эмне деген кесирчилигиң, өз кызын өзү мага жеткизип берчү ким экен ал? Бул жосунсуз жоругуң үчүн өз айыбыңды өзүң ала барып калыңын жеткирип, бере турган кыз

чыкса аны асем-салт менен алып келгин, – дейт баласынын чийкилигине нааразыланып. Экинчи аялы Асылды өзү айтканындай каада-салт менен алат. Ал сарыбагыштын кызы болуп, Карга акенин “Э, Кудай, балдарыма ырыскы берсең теңдеп бер, бербесең, баарына кем бер. Улуу байбичем канча уул төрөп берсе, ошончону бул байбичемден да аяба. Тең көрүп, тең бер” деген тилеги орундалып, Чекир, Чоңмурун, Дөөрүк, Козуайдар, Телкозу деген бакандай беш уул төрөп берет. Бул тилектин сыры – эгерим, менден эссиз уулдар чыгып калса биздин энебиз башка, биз көппүз дешип, аз балдарыма кыр көрсөтүп, басмырлашпасын, арасын чыр-чатак аралабасын дегени эле, акылмандын. Көп чырдын башы дал ошондой эссиздиктен чыгып келбеди беле...

Ошол он баласынын алды пайгамбар жашынан өтүп, алтымыштын кырына чыгып, небере-чөбөрөлүү болуп, арты өз алдынча түтүнүн булатып, жоон билек жигит курагына жетти. Касиеттүү карыянын дээр-ыйманынын тазалыгы, акылга байлыгы жугуп, укум-тукуму да өзүндөй ыймандуу, ырыс-кешиктүү чыгып, бак-таалайын теппеген, ашык оокат менен арам байлыктын артынан кубалап кетпеген, бар-жокко топукутуу чыгышты. Андай Кудайдын берген дөөлөтүн калк көрбөй-байкабай калмакпы, касиеттүү Карга акеден бата алабыз деп алыс-жууктан келгендердин аягы тынбайт. Карга аке алардын ыйманынын тазалыгына карата батасын байкап берет, берген батам тийип пендеге шыпаа болобу, же ниети бузуктугунан талаага кетип, кабыл болбой калабы деп санаа тартат, жөнсүз чача бербей, кабыл кылгыдай айтат. Ошон үчүн анын баталары жаза кетпейт.

Карга аке карылыгынын акыры келгенин туюп, бир адамдын толук өмүрүнчөлүк бийлик-

тин оор жүгүн жакшы эле көтөрдүм, эми ал балдарыма өтсүн, ошолор алгалатсын деген тариздеги оюн агаин-туугандарына айтып, өзү небактан ыналып, жанында ээрчите жүрүп бышырган уулу Жаныбек бий болгондо:

– Ээ, балдар, өлбөстү Кудай жасабайт, сын-басты уста жасабайт. Кылымдан артык жаш берген Кудайга менин кайсыл кусаматым болмок! Өмүр дегениң – өзөндөн бир жолу агып өткөн дайра. Экинчи андан акпайсың. Ошондуктан өмүрдүн баркын билип өт. Өмүрүмдө оору дегенди билбедим, жаным кыйналып жаздыкка башым тийбеди. Чыгаша чыкса жандан чыккан жок, малымдан чыкты. Бешенеме жазганды жазбай көрдүм. Он уул таптым. Алар – Кудайдын бергени. Ата – балдарын биринен бирин бөлүп, эзели кем көрбөйт, тең көрөт. Сен бар, Жаныбегим, жаным тынч. Тизгинимди тирикарак алып жүрөр Куудалым эсиңе ала жүр: агаларыңды араз кылбай, инилериңди кор кылбай, тууган ынтымагын туура карма. Өз тууганын эле бооруна жакын тартып, башкаларды алыс көргөндүн башына булут ойнойт, бузук ойлойт. Андай киши алыс узабайт, үзүлгөндү улабайт, элинен кеп-кеңеш сурабайт. Эл таянбаган андай эси жок жер таянбайбы. “Туура бийде тууган жок, тууганчыл бийде ыйман жок” деген накылдын төркүнү сендей бийлик адамына айтылган эмеспи. Калыстык кеткенде кайгыга жеткени ошол. Тизгинди тең кармабагандан тирлик да, бирлик да бузулат. Ынтымак кеткен жерге ырыскы токтойбу?! Адам – адам менен бактылуу. Бирөөгө жакшылык жасаган адам жаман болбойт. Жакшылык – бирде болбосо бирде жанбай койбойт. Биригип иш кылган бийикке чыгат. Билген адам – эл-журтту бириктирет.

Жан жарыктык жалган дүйнөгө бир эле келет. Өзүңдү ашынтып, өзгөнү басынтып жашагандан жаманы жок. Кара өзгөй киши калкка жексур болот. Калыс карасаң – алыс кара, санааң тынч, жүзүң жарык болот. Кыңырты болгондун кыйшыгы бат эле чыгат, куу жыгачтан да жаман сынат. Жардысынтып жакырды жарга такаган эгерим жарыбайт. Жакырды жапырт колдосо, жарды да байыйт. Мансапка маашыр болуп, ыйманын жеп каапыр болуш бийге жарашпайт. Ал – алыс узабайт, үзүлгөндү улабайт. Бий өзүмчүл болбосун, өзүмчүл – өрттөн жаман. Андай болсо ага өчөшкөндөр көбөйүп, журт бузулат, жаатташып чабышат. Жүрүмүң түз, жүрөгүң таза, калктын кадырына жеткен, кандай иш болбосун калыс чечкен, кедейди байдан кем көрбөгөн, телегейин тең көргөн, алысты көрө билген, жалганды чындан айыра билген, эки сүйлөбөгөн эстүү бий болгун. Ушуну эсиңе бекем түйүп кой, куудалым!

Карыганча тонумду тоздурбаган, акылымдан аздырбаган Алла-Таалага арманым жок. А дүйнөгө да алжыбай кетсең, бу дүйнөнүн баркына жетип, сыйы менен кызыгын кыя албай кетесиң. Алжып калсаң урмат-сыйдан айрылып, жек көрүнөсүң, – деген орошон ойлуу, алысты жоруган ак батасын берет.

Ошол, Карга акедей акылман, нарктуу атасынын осуят-батасын жазбай аткарганынан улам Жаныбек бий “жакшы атанын баласы”, “касиеттүү Карга акенин уулу” аталып, элинин сый-урматын көрүп, Боронбайдан кийин чоң манап болуп, кадыр-баркы артат.

Акылман атасынын айтканын ак аткарган уулга баракелде! Андай балага атанын батасы тийбей койбойт.

АКЕЛЕРГЕ БАТА

*“Алтынды таш катат,
Акылды баш катат”.*

Карга аке

Карга аке бугу уруусунун жакшыларынын катарында Каркырага барып, Бирназар бий, сан жылкылуу Солтонкул бай жайлаган атактуу жайыкты жайлап жаткан болучу. Жайлоону туш тарабынан курчаган тоо арасындагы тулаң чөп белден келип, түздүгүн түмөн жылкы, жамыраган койлор менен ача мүйүз уйлар каптап, ыктоо жерлердин баары эле боз үйлөр.

Казактар тараптан келип, жылкыларды тийип кетпесин, же Солтонкулдун сан жылкысына кошулуп, сиңип кетпесин деген коога күч. Карга аке да он бир жашар Козуайдары менен жылкыларын саксактап, жаңы эле өргөөсүнө жакында та кайрып келгенде жыйырмалардагы кыл мурт, шыңга бойлуу, сулуусымак мырза жигит эки теңтушу менен жылкы тосушуп, салам айтып, аттан түшүп калышты.

Карга аке алиг алып, өргөөсүнө чакырды. Салтка ылайык кымыз сундуруп, жолоочулар демдерин басмайынча жөн-жайын сурабайт. Кымыз куйган келин-кесектердин, кесе сунган уулдарынын, жалпы эле жек-жааттарынын Карга бийди “аке”, “бий аке”, “касиеттүү акебиз” деп, атын оозанбай “акелеп” урматташары кыраакы Тилекматтын көз жаздымында калбай, жактырып олтурду. Көл башы тараптагылардын улууларга карата айтылган “ава” деген сөзүнөн “аке” сөзү нары ардактуу, сыйлуу угулду. Бу да бол-

со калмак жапырыгында түштүктүк кыргыздарды байырлап, ал жактан жугузуп кайткан адеми сыйкорлук адеп-салтынан болсо керек деп боолгоду. Улуу-кичүү болсун үйгө келген меймандын саалга дем алып, суусуну канган соң гана өзүн тааныштыруу салтын жакшы билген мырза жигит көп күттүрбөстөн курч мүнөзүнө салып, атактуу аксакалга жүз бурду:

– Бүшүркөп, мени ким болду экен деп туразы го, ава. Мен Бирназар бийдин Жылкайдарынын Тилекмат деген уулу боломун...

– Аа, түзүк, өзүмдүн иним болот турбайсыңбы... – Карга аке калбаатынан жазбай, сынаакы көз менен жигитке чарпый карап алды. Ал Тилекматтын өз атасынан мурда бакма атасынын атын атап жатышынан анын эстүүлүгүн баамдады. Бу тирикарак жигиттин өз атасы Жылкыайдар экенин жакшы билет. Ал атасы тээ илгери Карганын, тактап айтканда аталаш Бирназар бий Боорсок бийдин кызына куда түшүп барганында анын байбичесинин күнүлөштүгүнөн улам кызына кошуп, күндүккө берилген Күмүшай деген жесир келиндин бешикте келген уулу. Өз аты – Айдар болгон. Жылкыайдардын атасы Алымбек Кашкарды бийлеген солто, черик, белек урууларынан чыккан беш бийдин бири болгон, түбү түштүктөгү сарыбаргы насилинен. Күмүшайдын өз аты Айымкан, ал Какшаалдагы бийдин кызы болуптур. Ичи тар берки бектер Алымбектин көзүн тазаламак болгондо ал кош бойлуу аялын жакын таанышы Боорсок бийге жиберип, өзү кагылышта каза болуп калган деген кеп да айтылып келет. Ошондо келинди алып келе жаткан жолдо бешик артылган ат мүдүрүлүп, наристе бешиги менен азоо сууда агып кетип, аны кармай алышпай, күндүн баласы өлдү деген жеринен эртеси сайроодогу таш-

ка илинип калган жеринен табылган. Ошондон тартып ал таш ушу күнгө дейре “Жылкыайдардын ташы” аталып келет. Кийин, Бирназар бий Күмүшайды өзүнө нике кыйдырып, уулу Айдарды Жылкыайдар атап, асырап алганын кантип билбесин. Ал эр жеткенде Бирназар бийдин бакма баласы болгондон улам аны тыңдап карабай койду дедиртпей кыз тандатып, Көлдү түгөл айланткан экен. Акыры Жылкыайдар Барскоондон Оңолбай дегендин кызын алып, андан Тилекмат төрөлгөн. Ошол эл кадырлаган атактуу бий ага-сынын арбагын сыйлап, ага арнап бата кылууну ниет кылган Карга аке чоң союш соймок болуп, балдарына айтат.

Тилекмат менен өргөөдө эл-жер, туугандар, өзү аралап келаткан калк ичиндеги окуя-кептерден сүйлөшүп, малга бата тилечү маалдын кечигип жатканына кабатырланган Карга аке Тилекмат менен сыртка чыкты. Өргөөгө тушташ жайыктагы жылкыларды кайырган жылкычылар менен өзүнүн балдары жаналакетке түшүп, жанараакта өзү союшка деген азоо кунанды кармай албай жатышкан экен. Укуруктарын сереңдетип, айгайлашып, артынан канчалык сая кууганы менен али колго көнө элек кунан жалт бере качып, укурук салдыртпай, жылкыларды аралай качып жатыптыр. Амалы кетип, жиниккен жигиттер ого бетер намыстана кунандын артынан калбай кубушат. Аларга алыстан көз салып, качан куугундан жан аралжы издеген кунандын эки-үч жылкы менен көптөн бөлүнүп чыгып, өзүлөрүн көздөй бурула качып бергенин көргөн Карга аке бозүйгө жөлөнүп турган укурукту ала коюп, жандай кача берген кунанга укуругун таамай салып, чирене тартып, токтотуп калды. Куугунчу жигиттер кунанга жете барып, ноктолой коюшту. Жанатан мунун баарына көз са-

лып турган Тилекмат теңтуштары менен дүргүй түшүштү:

– О-о!..

– Ой, баракелде!

– Акебиз али жигит бойдон тура!..

– Ой, ава, – деп шаңдана кайрылды Тилекмат, Карга карыяга жакындай берип, – Калмактар менен кармаша турган алы-күчүңүз али да бар экен! Болсун!.. Кайратыңыздан кайта элек экенсиз, баракелде!

– Э, балам, балдардын чалалыгын көргөндө жашымды унутуп, чыдай албай кетпедимби, – Карыя демин баса, мыйыгынан күлө сүйлөндү.

Аңгыча Жаныбек баштаган шымаланган жигиттер туйлаган жанагыл кунанды жетелеп келип калышты.

– Кана, малга бата берип койсоңуздар?

Карга карыя “батаны сен бер, мейман эмесиңби, сенин урматыңа союлуп жатпайбы” деген кыязда Тилекматка карады эле ал:

– Эли-журтубуздун касиет даарыган, оозунда осуяты бар, Ала-Тоодой аксакалы турганда бизге жол жок. Бата сизден Карга ава! – деп, салтты узана акылга зиректигин көрсөттү. Жөнгө көнгөн Карга аке алаканын жайды:

– Я, Алла! Батабызды кабыл ала көр. Малдын жанын бир өзүңө арнадык, атын арбайларга багыштадык. Кудай бергиси келсе – баласы бар, жапкысы келсе – жалаасы бар. Менден эмес – Кудайдан, оолак кылсын убайдан. Кудай Тилекеме баш берсин, башына кошо бак берсин, оомийин!

– О-омийин!..

Бардыгы кайрадан өргөөгө кирип, дасторконго олтурушкандан кийин Тилекмат жанараакта оюна түйсө керек, токтоно албай суроо узатты:

– Ыя, Карга ава, жигиттерден озуп түшүп, азоого чалма салып, кармап... жанагыл айтканыңыздай жашыңызды унуткудай боло элексиз го, деги канчага келип калдыңыз, жарыктык?

Карга аке бул суроону күткөн эмеспи, шаштысы кеткендей адатынча ордунда күйшөлө малдаш токумун жаңыртып:

– Ие, балам ай-йе, жашымды сурап калдың, сурашчу эмес эле, мен дагы айтчу эмес элем, болбостур эми. Карынын жашын сурабайт дечү эле... Мына быйыл төрт жылы кем жүз жаштын насибин татып жатам... – деп, кебинин аягын макалдата бүтүрдү:

Дарт каарын тарткан дарыя болот,

Ооруп-айыккан олуя болот.

Жакшы жүрүп, жашы жеткен карыя болот.

Сапаты жок, саны барды чал дейт.

Абышканы катардагы бар дейт,

Сыйлуусун аксакал дейт,

Кадырманын карыя дейт,

Акыл күткөнүн олуя дейт,

Акылы молун дарыя дейт.

Көпкөнүн көк сакал дейт.

Жакшы жүрүп, жашы жеткен карыя болот.

Жан жыргатар кебиң болсо жарыя болот.

“Адам кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес”,
Алланын маңдайга жазганынча жашайт
турбайбызбы...

– Эң туура айтасыз, даанышман ава. Акылыңызга береке. Сиздей, куттуу карыларга Жаратканым кутман жаш берет тура... Төрдүн көркү, элдин сыймыгы болуп, бар болуңуз!

– Айтканың келсин, балам. Байкасам өзүңдүн да оозунда отуң, алдыңда ооматың бар көрүнөт. Анжыяндан Көл башына чейин кадырлаган Бирназар атаңдын батасы менен агарып-көгөрдүң. Өзүңдү көрүп Бирназар агамды көргөндөй бол-

дум... Эми эчкидей жашым калды, кайрылып көрүшөмүнбү, аны бир Кудай билет. Сага берген батам болсун, – деп Карга аке алакан жайды:

Кудай бергиси келсе – баласы бар,

Жапкысы келсе – жалаасы бар.

Кудайымдын бергени угулбайт,

Жалгаганы туюлбайт.

Жылың жай өтсүн, балам,

Жаның бай өтсүн.

Эл көрүп сөзүң агылсын,

Жер көрүп көзүң ачылсын.

Өспөс өзүн ойлойт,

Өсөөр өзгөнү ойлойт.

Кудай сага баш берсин,

Башына кошо бак берсин.

Колдо кушуң болсун,

Башыңа кутуң консун.

Адамдын арасында бол,

Алданын санаасында бол.

Караңгы түнүң ай болсун,

Калкың бай болсун.

Түндүгүңдөн түтүнүң буласын,

Тукумуңду тукумуң уласын.

Сый жакшысы сырдаш болот,

Сыр жакшысы курдаш болот.

Түбү бирге түтүшпөйт.

Өөдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болгон кыйыш-пас ага-инилерден болуп жүрөлүк. Оомийин!

Мындай, касиет-кадыры бийик карыядан сурабай туруп бата аламын деп күткөн эмеспи, Тилекмат шамдагай тура калып, сыңар тизелей:

– Айткан батаңыз тийсин, ава! Кудай алдында сизге миң мертебе ыраазымын!- деп, алкышын айтты. Толкунданганынан үнү каргылдана чыкты.

* * *

Карга акенин “кайрылып көрүшөмүнбү” деп күмөнсүгөнүндө кеп бар экен. Ал айтканы: жарыкчылыкта аман болсок, ниет-тилегин болсо мени эстерсиң, кайрылып келээрсин деген таризде айтылган окшобойбу.

Карга аке кайтыш болор жылдын кышы Көл өрөөнүндө каат болуп, кар мурда болбогондой оор түштү. Айрыкча, Ак-Суу, Жети-Өгүз тарапта кар киши бою жаап, катташуу кыйын болду. Эки акылман алда нени алдын ала сезишкенби, Сарт аке менен Тилекмат Жуукудан жогору Чычкан-Башыда кыштап жаткан Карга карыяга көзү тирүүсүндө учурашып, батасын алып калалы деп, кар жиреп барышат. Калың кардан араң эле түтүнү булаган түндүгү көрүнгөн өргөөсүндө карыя алдан тайып, карылыкка моюн сунуп калган кези экен. Ушундай алаамат кышка карабай ал-ахыбалын сурап келишкен эки даанышманга Карга аке ыраазы болуп, меймандап, батасын бериптир. Ал туурасында айтылуу Сарт аке Каркыранын Жүрөк деген жеринде Боронбай манап, Мойт аке, Тилекмат аке, Балбай баатыр окшогон журт жакшылары менен олтурушканда айтып берет.

– Демейкиден оор бу кышта көбүңөр күнү жылуу күнгөй, көкүрөк тарапта болуп, силер Карга абабыздан кабар ала албай калдыңар. Тилекмат экөөбүз кар жиреп зорго барып, карыянын көзү тирүүсүндө учурашып, Кудай сүйгөн адамдын батасын алып калдык. Муундарында алы жок эле болбосо акыл-эсинен тайыбаптыр жарыктык, баарыңарга бизден дубай салам айттырган. Ал, абабыздын кайтыш болгонун кыш каарынан улам убагында уга албай калып, көкүрөккө, кечигип болсо да биз кабар айттырдык. Эми баарыбыздын чогулуп, касиеттүү агабызга

кураң окутканыбыз болсун, жылдык ашын бала-бакырасы менен бирге өткөрөлү, кандай дейсиңер? – Сарт акенин бул сөзүнө баары кулак төшөп, айткан сунушуна жапатырмак кошулушту. Кызыр даарыган аксакалыбыздын ыйманы саламат болсун, жаркын кишинин жарыгы баарыбызга тийип, элинин жүгүн эңшерилбей көтөрүп, эртеңине күйүнүп жүрүп өттү дешип, Карга карыянын арбагына багыштап кураң окутушту. Сарт аке сөзүн улап:

– Карга атабыздын жалпыбызга берген батасы, эстеп, айта жүргүлө: Ээ, каректерим, силерди суу атасы – Сулайман колдосун, Аалам атасы – Көкө-Теңир колдосун, ашуусу бийик тоо атасы – Дабан колдосун, мал атасы – Кайберен колдосун! Жалпыңарды күтүүсүз бүлүк салган көчкүдөн сактасын, жалындап күйгөн өрттөн сактасын, капыстан келген жоодон сактасын, агымы катуу селден сактасын; күбүр сөздөн, каардуу кандын касабасынан сактасын; кор азаптан, жол азабынан сактасын; айтканыңар элге эм болсун, зоболоңор кандар менен тең болсун, эл арасы бейкут болсун, оозанганыңар чындык болсун, дитиңер койгон оюңар ишке ашсын, элди бузганды жер көчкү бассын, жайытыңар жайлуу болсун, өрүшүңөрдү мал бассын, бала-чакаңар жөндүү болсун; кыз-кыркыныңар эптүү, көрктүү болсун, үйүңөрдөн ырыскы-даам өксүбөсүн, кап-куржунуңар бөксөрбөсүн; үзүк-туурдугуңардын өңү өчпөсүн, очогуңардын оту өчпөсүн, дасмалыңардан аш кетпесин, аял-испеттүүнүн чачы кыркылбасын, элиңерге даанышманыңар баш болсун... Алла-Таала менден жашты, өнүп-өскөн башты аяган жок. Менден бата сурагандар көп эле болду, бирок жашты эч бири сурай элек эле, Тилекмат балам жаш сурады, ага жашымды бердим, укум-тукуму өссүн деп тилек кылдым. Сартба-

йыма самаганын бердим... – деп, санжыргалап айтып бериптир.

Жанында касиети, оозунда осуяты бар делген Карга акенин батасы тийип Тилекмат аке он сегиз уулдуу болуп, жашы Сарт акеге ооп, токсонго жете жашап, Ыйман деген тукуму 116 жашка чыгыптыр деген көптөгөн кептер кийин айтылып калганы ошондон улам.

НАСЫЙКАТ

*“Өспөс өзүн ойлойт,
Өсөөр өзгөнү ойлойт”.*

Карга аке

Карга аке Желе-Карагайдагы жайлоосундабы, Чычкан-Башыдагы кыштоосундабы, өргөөсүнө жакынкы дөбөгө көлдөлөң жайдырып, алтыгаттан калыңдата салдыртып алып, жалгыздап олтурганды жактырат. Кээде таң эртеден каш карайып калганча соксоюп, жалгыз олтурганы олтурган. Андайда Асыл байбичеси же өзү, же бала-неберелеринен улам кымыздан жеткирип, маалы келгенде чактап дасторконун жайып, тамактантып, акмалап турушат. Андайда Карга аке кайдадыр алыска тигилип, көрүп-көрбөй кайсыл бир туңгуюк ойго тунуп, жалгыздыкты самап калат. Ойлогону болсо эли-жеринин эртеңи, бейгам, эркин турмушу. Калмактардан кутулса Кокон деген коога-жоо улам коркутуп келет. Аягы не болор экен? Орустарга эки элчи жибертсе да эмнеге алиге чейин өз коргоосуна албайт? Же аны да бузган бузукулар барбы? Дагы эмне, кандай аракет-чара көрүү керек? Балким, ак падышага Боронбайдын өзү барганы туурабы? Жок, журт башынын өзү баш болуп чуркап, элин да, өзүн да жеңил баа кылууга болбойт. Бу, Кытайы не кылыгын баштаар экен? Катарлаш казактарчы?.. деген жоопсуз санаалар жанын кыйнайт. Аларга жооп таба албай, айсыз караңгыда жалгыз калган жолоочудай карайлап, жанбүдөө түшүп буюгат. Алда кандай кара капсалаң улам жыландай жылып, уулуу тишин

салчудай жакындап, жанын жай алдырбай турган болду. Ошентсе да “жолду – баскан арбытат” деген сымал, жай жатып албай эл угаар жакшылардан чакыртып алып, кеп-кеңешин айтат. Идиректүү ойлор келсе Боронбайды алдырып, сөз салат. Атаңгөрү, азыркыдай акылы менен бүркүттөй алга атырылган жаштык кези болсо кана, падышасына чейин өзү аттанып барбайт беле! Жаштыгын бүт жонгор-калмактар жеп кетпедиби!..

Кээ кезде дөбөнүн башында карыган бүркүттөй калдайып, жалгыз олтурган караанды ойноок небере-чөбөрөлөрү бир-экиден, же жаздагы козулардай жамырап көбү шынаарлашат. Алардын айт дегенин айтып берип, эч качан жок дебейт. Мейли, ойлонууга чакырган жомокпу, Апендинин күлкүлүү жоруктарыбы, Жээренчечен менен Акылкарачачтын акылман кептериби жобурап, чоң кишилерге айтып жаткансып олуттуу, майда баратына дейре калтырбай айтып берет. Балдар көбүнчө сыйкырлуу жылан “Шаймарал” тууралуу көп айттырышат. Андайда балдардын тегерете курчай олтурушканын, же жанында чурулдай чуркап, кубалашканын көргөн Асыл байбиче абышкасын алаксытып салышты бекен деп убайым тарта берет. Бир ирет ага жан тартып барып, балдарды алыс ойногула деп жанынан алыстатканга аракет жасаса абышкасы:

– Кой, байбиче, булар эси жок, мага жолтоо болор каскак эмес, актай дүйнө, балдарыбыз – биздин эртеңибиз. Сен – эртеңибизди кубалап жатпайсыңбы. Анан биздин, булардын кийинкиси кандай болот? Аларга акылыбызды айтып, жүрөгүндө эли-жерине деген от тутантып бербесек чоң ата, чоң энелигибиз кайсы? Аларга аталар акыл-насаатты, энелер адеп менен тазалыкты тарбыя кылышы керек. Улуу менен жаш – эки

жак биригип, чоң, күчтүү дайрадай эртеңкиге байымдуу агылат. Башаты чабал болсо өзөндөр кошулуп дайра боло албай, жолдо соолуп калбайбы. Элдин эртеңи – балдар. Аларга ата-бабалардан калган жан байлыгын, асыл дөөлөттөрүн толугу менен өткөрүп берүүбүз керек. Биздин жашоого келген парзыбыз ошол. Өзүнүн бүгүнкү жыргалын, оокатын ойлоп, балдарын унуткандардын жазасы – кийинки укум-тукумунун эссиз, жаман чыгып калуусу. Алар элдин убалына калып, ата-бабаларына көө сыйпайт. Элдин каргышына калышат. Биз андай жазадан оолак, балдарга жакын бололу, байбиче. Бизге ырахат, дем-күч берген бүгүнкүбүз, эртеңкилерге бизди эске салып, улантар канат-бутагыбыз ушулар. Балдар бактыбыз болушсун, эртеңки шорубуз болбосун, – деп, адатындай акылман кебинен айтып, токтотуп койгон. – Аттиң, ушул балдарыбыз байыркы бабаларыбыздай тамга таанып, сабаттуу болушса кана! Не деген мыктылар чыкмак... – Карга аке өзүнчө катуу күрсүнүп алды.

МУРАС

“Сөз баштаган эл баштайт”.

Карга аке

Көчмөн кыргыз эли байыртадан эле малына жайыт-кыштоо өңүттөп, көчүп-конуп жүргөн эл. Жашоо-турмушу, оокат-мүлкү да бүтүндөй ошол, көчмөн турмушка ылайыкташкан. Көл өрөөнүнүн эли да ошондой: жайкысын жайлоону, кышкысын кыштоону байырлашат. Жазгысын көк эрте чыккан жерге малын жайып, аштыгын эксе, күзгүсүн кыштоосуна жакындап, эгинин оруп, жыят, малын ыктоолойт.

Өмүрүнүн жүз тогузунчу күзүндө Карга аке бала-бакырасы, жакындары менен Каркыра жайлоосунан Жуукудагы кыштоосуна көчүп бараткан. Капчыгайдын алды – Эки-Кара талаа, айтылгандай эле кенен жайык, төмөнүндө көз кубанта көлбөөрүп жаткан көкмөк Ысык-Көлдүн баш-аягы алаканга салгандай керилип жаткан түзгө көчүн баштап келгенинде Карга карыя ат тизгинин күтүүсүзөн тартып, Жанындагы уулу Жаныбек бийге:

– Ие, Куудалы, конуш алса малга жай, тоосу жакын, суусу мол, түзөңү данга мол болчу даркан талаа жер тура. Мындай даркан жер турганда жер тандап тентиреген текеберлик болбойбу. Бул даркан жер – дабалуу жер экен, даркандан чыкпай, конуштап ээлеп, сарттардай там салып, ыктап калгыла. Даана конуш болчу жер экен, белги кылып койчу, – деп калды. Касиеттүү атасынын тегин сүйлөбөсүн билген кыраакы Жаныбек атынан түшө калып, кызыл четин укурукту жерге бекем орнотуп, көчүн улап кете берди.

Ошол кышта үстү-үстүнө тынбай кар жаай берип, керегенин бою менен тең болот. Тосордун ичи карга толуп, эл менен катташуу токтойт. Аяздуу суук сөөккө өтүп, жүдөтүп, ал кетирет. Боронбай манап элге жакын болуп, ишти илгерилете берейин деген ойдо Жети-Өгүздүн Көк-Жайыгында кыштап калган. Балдарынан башка чер жазышып, кеңешип-таңашар киши жок Карга аке боз үйүнөн чыкпай калды. Сарт агасына кошулган Тилекматтын ал-жайын сурап, эки күн өргүү болуп кеткени болбосо кыштын каарынан каттаган эч ким болбоду.

Андан көп өтпөй, күн сайын алы кетип, акылы тумандап, тамакка көңүлү чаппай, төшөк тартып калганынан Карга аке көрөр күнү, ичээр суусу акыры түгөнгөнүн туйду. Жашоонун жалгандыгы, ага карабаган азгырыгы, өз өмүрүнүн өтөсү жөнүндө түмөн-түркүн ой салды. Элдин орустарга ык коюп, аларга жол ачылып калганына шүгүр деди. Боронбай ошол жол менен бара берсе акыры түбү жаман болбос, Кокон менен Кытай биздин орустарга ымала артышып калганыбыздан сактанып, кол салганга батына албас деген ишеним артты. Жоболоңдуу жунгарларды өз кызыгын ойлогон Кытай эми баш көтөртпөй турган, казак туугандар деле кайрылып калайман салбагыдай болду, ортобузда орустар турбайбы, аларды тыйып коё турган деп санаасын басты. Эмкисин өз элибиздин ынтымагынан берсе болду. Башка жоо жок. Не бир капсалаңдуу кезеңдерди көрбөдүк, кыргыз кырылып кетпей аман калганына тобо, эми ичибиз ирибесе болгону деп, топук кылган Карга аке бир күнү алда нени сезгендей жанына жакын Жаныбегин чакыртып, балдарын чогулттурду. Ордун басар он уулу өздөрүнүн биринен сала бири бой тирешкен балдары, “акелеп” ыйбаа жүгүнүшкөн келин-ке-

сектери, өзүнчө түтүн булатып калган жоон топ неберелери, жазгы козулардай жамыраган чөбөрө-кыбыралары менен түгөл келишти. Бир айыл боло учурашкан аларга көз бага, көзү сүйүнүп алды Карга акенин. Ата-бабаларымдын жолун улап, артымды жоктотпой турган тукумум бар экен, Кудайга шүгүрчүлүк деген ал башын кайраттуу көтөрүп, боюн түзөй олтуруп учурашты да, балдарын алып калып:

– Арыбагыла, балдарым! – деди каадасынча калбаат үнү менен, – Карыганча тонумду тоздурбаган, акылымдан аздырбаган Алла-Таалага арманым жок! Тагынан тайбас кан болбойт, ажал албас жан болбойт. Менин да кезегим келген экен... Бир гана өкүтүм – өмүрү келиндеримдин жүзүн дит коюп көрбөптүрмүн. Ыйбааларына ырахмат! Бирок, о дүйнөгө барганда өз жакындарын жүзүнөн тааныбаса күнөө дейт экен. Келиндерим колумдан даам татышсын, киргизгиле, ыраазычылыгымды да айтайын... – деди.

Алдына небак ээги түшүп, эти катып, калчылдай баскан улуу келининен тартып, калганы деле жөлөтүп-таятышып, кысылып-кысталыша ыйбаа кылып бирден:

– Арыбаңыз, бий аке...

– Арыбаңыз, касиеттүү аке, – деп келиндери жүгүнүп киришти.

– Кудай тилегиңерди берсин! Өзүңөр да арыбагыла... баарыңарга түгөл ыраазымын, – деген Карга аке балдарына алдындагы эттен кыя кестирип алып, ар бир келинине өз колу менен сунуп, – Учугуңар сүзүлбөсүн, тукумуңар үзүлбөсүн. Аллага шүгүр, баш берди, мал берди, узун өмүр жаш берди, эми акка моюн сунар кез келди. Көзүм көрүп, кулагым угуп кетейин, сапарым арыды, мени акыркы ирет ыраазы кылып баарыңар өкүргүлө, – деп, ойго келгис

жосун жасады. Атасынын айтканын айткандай аткарып келишкен алды токсонду таяган уул-келиндери саамга “бу неси атабыздын, кантебиз?” дегендей буйдала түшүшүп, акыры баары аргасыздан уу-чуу болуп өкүрүп киришти. Аларга небере-чөбөрөлөрү кошулуп, өкүрүк-кошокторунан тоо жаңырды. Карга аке аларга кунт коё кулак төшөгөндөй, төшөгүндө көзүн жуумп, мемиреп жатты. Неге эркек тукумдарын өкүртүп, ургаачылырына кошок айттырды? Балким, кимиси мага кандай ниетин билдирер экен дегендир? Арасында таарынтып, көңүлүн калтырып койгондорум бардыр, андайы болсо тирүүмдө алдына түшөйүн деген сыйкорлугунандыр, бул жосун баарыга табышмак бойдон, ачылбай калды.

Тээ кыйладан кийин кошоктор токтогону менен Жаныбек жалгыз сыртта ботодой боздоп, өкүрүп-өксүп басылбай койду. Көздөрүн жумуп алып муюп жаткан Карга аке козголуп:

– Чакыргылачы, Жаныбекти жаныма, – деди алсыз.

Балдарынан жакын көргөн уулу кашына келгенде Карга аке ага:

– Ээ, Куудалы, эмне эле озондоп, өксөп жатасың? Аманат жанын Алла-Таала кайра албайбы? – деди кайрат бере. Жаныбек көз жашын аарчып, өксүгөнүн токтото шуу үшкүрүп:

– Алда айланайын атаке, ага акылым жетип эле турат, мен сизге сыздап, эзилип ыйлап жатат дейсизби? Калкка кадыры калың өткөн каадалуу Карга бий болсоңуз. Көл кылаасынан сырткы эл журт сизди түгөл билишсе, кардын калыңы бул болсо, кантип аларга бүт кабар берип, канткенде тонду чегип, кантип сизди жайыңызга жашырам деп ыйлап жатамын, – деди өкүттүү. Анын кибин уккан Карга аке:

– Аа, балам, ыраазымын... өлбөпмүн... Сен түк кабатыр болбо, калың күрткүнү көрбөй турасыңбы? Мени ошого түртүп койбойсуңбу... – деди сырдуу. – Сөөгүмдү кепиндеп, кийизге ороп, карга көөмп коюп, ит-куш тийбесин үчүн кардын үстүнө суудан куюп турсаң кашкайган муз болуп, жазга чейин жаның тынч болбойбу... Анан токсон чыгып, жер жибип, жол ачылганда жайыма койбой жаның жокпу?.. – Ажалына бетме-бет беттешип, жарык жашоону кыйып кете албай жаны ачынып турса да атасынын өз эртеңинен мурда турмуштун оомал-төкмөлүнө санаа тартып, токсонду таяп турган баласын аяп, ага жол таап турган акылмандыгына дагы да таң берген Жаныбек кайратына келип, кыйынчылыкты жеңермин деп бел байлап калды.

КОШТОШУУ

“Ажал албас жан болбойт”.

Карга аке

Кийинки күндөрү жалгыз азыгы болуп калган жылуу суудан ууртаган болуп, Карга карыя башын көтөрүп Жаныбегине:

– Мени Көл көрүнүп турган дөңсөө жерге алып барчы... олтурайын... Көлүм менен коштошуп алайын, – деди алсыз.

Атасынын бой түзөп, өмүр бою аздектеген көлү, журту менен коштошууну самаганын уулу канык түшүндү. “Жакындап калган экен...” деп, амалы жогунан өзөгү өрттөнүп, жаны кейип, боз үйдүн маңдайындагы дөбөчөдө бөгүп жаткан койдой ташка чейин балдарына карды күрөтүп, жол салдырды. Атасы айланага көз каргытып, ушул ташта олтурганды жактырчу... эми да эңсеген тура. Таштын үстүнө эчки көлдөлөңдөн кабаттай салдырып, капалуу Жаныбек араң кыбыраган атасын колтуктай жетелеп келди. Кайраттуу кайран кишинин алы кетип калган экен, ошентсе да көтөрүп жеткизели дегенге болбой, улам тыныгып, демигип, өзү араң дегенде калтылдай басып келди. Таманына аюу талпактан бүктөй салып, буттарын төшөк менен ороп, үстүнө ичигин жаап, карыяны ташына олтургузушту. Табылгы таягын таянып, ак карлуу капчыгайдын дөбөсүндө кудум табияттын шаасы өз тактысында олтургандай.

– Силер барып, оокатыңарды кылгыла... деди Карга аке коштой келген уул-неберелерине.
– Жалгыз болоюн...

Тосор менен Жуукунун оозунан нары, төмөнүрөөктө, күнгөйдүн ак карлуу бийик тоолору тегерете курчап, ачык күнгө чагылыша жылтжулт эте чалкып жаткан көкмөк Ысык-Көлгө Карга карыя тунарган көзүн толтура карады. Керемет! Не деген сулуулук?!

Көл – толкуусун жайы-кышы, күнү-түнү түк токтотпой, дайыма жандуу. Аны тирүү көрөт, дайыма сүйлөшөт, кеңешет, ал – асыл жаншериги менен, карыя.

– Касиетинден айланайын, Көлүм!.. Не деген кыя алгыс ажайыпсың! – деп күбүрөнүп алды карыя муруту алдынан. Кыргыз менен Кытай, казактардын не бир ажайып жерлерин көрбөдү ал, бирок, эч бирин көлүнө теңеген жок. Ага дайыма тартылып, ашыгып, зарыга сагынып... турчу эле го! Ошон үчүн жашап келди! “Көлдөй керемет болорбу?” Карыянын куштарлыгын туйгандай көл дагы майда, ак канаттуу толкундарын жээкке жыбырттатып, көөлгүй жатты. Эркелеп, магырап жаткандай...

Алдыда даркан талаа – ак карга басылган кенен жайык көлгө дейре жайылып жатат. Не деген байлык, береке бар анда! Кыязы, эл аздап байырлай баштаган көрүнөт, ар кай жерден ничке түтүндөр көк асманга созолонот. Топтошуп, карайып, түркүн мал жайылып жүрөт. Аларды четтей саксактаган жылкычы, койчулар ат үстүндө, жөө кыбырашат. Жайыкта, Жуукуга караганда кары жука көрүнөт. Жана Жаныбеги бул жакка колтугунан сүйөй келатканда таман жолдун күрөлгөн карынын киши бою болуп калганын көрүп, чынында эле баласы айткандай кардын быйыл өзгөчө калыңдыгын байкаган эле. “Ырас болгон экен, элим талааны жердеп... Эми аны кас-душмандарга бастырбай, жаттарга алдырбай кастарлап калышкай эле... Даркан талааны жердешсе баарын багат. Оокатынан өксүтпөйт”.

Тиги, талаанын бетинде түлкүсү булактап жүрөбү?! Жарыктык. Калың кардан төмөн түшкөн го, азык издеп. Жагалмай, куштары каршы-терши зыпылдай учуп, ала сагызгандар шакылыктайт. Коён, суур, кыргоол менен кекилик-чилге бай бул капчыгайдын ичине тете ак чийлүү даркан талаа. Ал эми аска-зоолорундагы аркар-кулжаларын, эчки-текелерин айтпай ак кой. Айкырган аюусу менен ала темгил илбирсине чейин бар. Бу, не деген байлык, көргөнгө гөзөл сулуулук! Карга акенин алдында тирүүлүктүн ушундай толо шоораты өкүмдөнүп жатты. Карыянын андан көздөрү толуп, эпкиненин эргип олтурду...

– Ата, үшүп кеттиңиз го? – Жаныбектин үнү жанынан чыкканда Карга аке селт этип, эсине келе калды, канча олтурганын ким билет. Кыязы, кыйлага олтуруп калса керек.

– Азыр, балам... дагы бир аз...

“Кыштын ызгаары байкалбай өтө баштаган экен, кайтпаса болбойт, балдарды кабатыр кылбай...” Карга карыя аппак карга чулганган теребелге, Ысык-Көлүнө кусалуу карап, кыя албай:

– Садагасы, жарыктык Ысык-Көл, сени кыйып, бизден мурдагылардын жаны кантип гана чыкты экен?! Карааныңдан айланайын, Көлүм ай! Аргамдын жогунан сенден айрылмак болдум! Кантмекмин, ажаан ажал алганы келсе! Кайыр кош, ардагым! Касиетинден айланайын Ысык-Көлүм, аман бол! Элим сенден айрылбасын! Балдарымдан да аяна көрбө... колдой жүр?..” – Көздөрүнөн жаш сыгылган Карга аке теребелди сыдыра, акыркы ирет, түбөлүк коштошо көз чаптырып алды. Бул кереметти, жарык жашоонун өзү – бейишти кайрылып көрбөсүн анык туюп, ичтейинен түтөп отурду...

КЕРЭЭЗ

*“Ынтымакта болгула...
ынтымак гана ырыс токтотор”.*

Карга аке

Жанатан боз үй жактан чыгып жаткан ко-
бур-собур тарапка Карга аке бурула бергенде ага
байкоос салып турушкан балдары аны көрө сала
атасына умтулушту. Кийимдин жылуусу кайта
түшкөнүнөнбү, же ажалынын келгениби, денеси
саал муздак тарта түшүптүр. Көзү карыгып, дүй-
нө тумандайт. Алы эми анык кетип калыптыр...

Өргөөгө эки-үч токтоп, тулку бою калчылдап
араң жетти. Күйүгүп, денеси нымшый тердеп да
кетти. Жол ортосунда демин баса токтоп, жа-
нындагы Жаныбекке:

– Элим көлүнөн кетпесин да бербесин... Бо-
ронбайга айт: беттегенинен кайтпасын, анын
озуйпасы ошол. Сен анын оң колундай кызма-
тын кыл... – деди алсыз.

Атасынын денеси оорлоп калганын байкаган
балдары боз үйгө алып кирип, төшөккө жаткыр-
ганда Карга аке кашында жарданып турушкан
урук-туугандарын оту өчкөн көздөрү менен кы-
дырата карап:

– Ынтымакта болгула... ынтымак гана ырыс
токтотор... – деген бир ооз гана сөзгө жарап,
көшүлүп уйкуга баш койгон сымал тынч жүрүп
кете берди... Жакшы адамга – жай өлүм деген
чын белем!

Улуу адам жүз он жаштык улуу өмүрүн
сүрүп, дүйнөдөн түбөлүк өтүп кетти! Жашоого
келүү озуйпасын толук өтөдү. Жараткан ырооло-
гон жарыгын, касиетин элине берип кетти... ар-
тындагыларга алтын тоо эмес, андан асыл – ын-
тымакты керээздеп калтырды...

АКЫРКЫ ЗЫЙНАТ. АРУУКЕНИН КОШОГУ

*“Өлүм – аласа,
Өмүр - бересе”.*

Карга аке

Карга акенин өзү айткандай кычыраган кышта балдары атасынын сөөгүн кепиндеп, ак кийизге ороп, аны кайыш менен каптап, күрткүнүн алдында кармап, үстүнө суу куюп, музга тоңдуруп, жазды күтүштү. Кырк күн бою куран окулуп, кошок кошулуп, таң алдында жок жоктошуп өкүрүшөт. Анын баары кардын айрыкча калыңдыгынан, Жуукудан сырткы дүйнө менен байланыштын жоктугунун айынан эле. Даңазалуу адам – жалпы элдин сый-урматы менен жерге берилиши шарт.

Качан токсон чыгып, жол ачыла баштаган мезгилде Жаныбек бий инилерине:

– Былтыркы күздө Жуукунун оозу алдындагы жайыкка токтоп, атам ушул даркан жер конушка ылайыктуу жай экен деп белги койдурту эле. Атамдын өзүнүн купулуна толгон жерге сөөгүн берели, – деп калкка кабар айттырды.

Көл өрөөнүнөн түгөл, Нарын, Чүй, Талас, Кетментөбөдөн, канатташ казак калкынан бери даңазалуу Карга акени урматтаган аттуу-баштуу жакшылар, карым-катыштары, батасын алып, сыйлаган карапайым кишилер чууруп келишип, акыркы зыйнатын көрсөтүп, арбагына арнап куран окутуп жатышты.

Сөөк коюлгучакты аза күтүүдө бир канча өргөөгө сыйбаган Карга акенин келин-кесектери,

небере-чөбөрөлөрү чуу түшүп, жоктоп, тынбай кошок кошуп жатышты. Кышы бою маркумдун денесин муз алдында кармап турганда күнүгө кошуп жатып демдери сууп калышканбы, же кошоктору түгөндүбү, сөөк чыгарар таңда кемпир болуп бөкчөйүп, сөзүнүн баш-аягын зорго таап калышкан кары келиндери, аларды улаган али жаш небере келиндери да кошокту узарта албай басылып калышты. Ошондо “бу неси, бийлердин бийи, касиеттүү Карга акедей атасы өлүп жатса аны жоктоп, кошок кошпогондору” деп жактырбай, нааразыланган ар кимдин күбүр-шыбырын кулагы чалган Жаныбек бий жанындагы инилерине:

– Бу эмнеси кокуйгун, атабызга кошок кошпой! Катын албай эле торпок алган белек?! Эми кандай айла кылабыз? – деп күйүп кетти. Аны угуп, байкап калган акенин төртүнчү уулу Кожотайдын он үч жашар Арууке аттуу кызы күтүлбөгөн жерден:

– Ата, уруксат болсо чоң атамды мен кошоюн, – деп калды. Таң калып, күмөнсүгөн менен башка кыларга ылаажысы жок, амалы куруп турган Жаныбек атасынын “мейлиң кызым” деген макулдугунан кийин, кыз өргөөгө шып кирип, кыбыла тарапты карай сыңар тизелеп олтура калып, көпчүлүктү таң калтырып, токтолбой кошогун созуп кирди:

Кошок уксаң менден ук, а...
Көчкөндө төөнү айдап ук, а...
Конгондо бээни байлап ук, а...
Апталап эмес, айлап ук, а...
Биздикине жайлап ук, ңа-а...

Атам калыстыктан талбаган, а...
Тукуму калың малын айдаган, а...

Жер соорусун жайлаган, а...
Жүз он жашты жашаган, а...
Арбагынан айланам, ңа...

Атакеси Мендегул, а...
Касиеттүү баба бул, а...
Жашоосунда жамандык, а...
Көп болбоптур, угуп тур, а...
Тукумуңдан атаке, а...
Тыңдар чыгат, карап тур, ңа...

Малын айдап, жер айдап, а...
Кенен жайык Жуукуда, а...
Жашап өттү атакем, а...
Улуу бабам Мендегул, а...
Андан кийин атам бул, а...
Малы арбын жери ушул, ңа...

Ырыскысын көп чачып, а...
Ыйык бабам колдосун, а...
Артта калган урпагың, а...
Кудай өзү жолдосун, а...
Кылым ашып өттүңүз, а...
Арбагың өзү колдосун, ңа...

Ырыскың кенен болуптур, а...
Эл ичинде атаке, а...
Бай-байбиче баарысы, а...
Мактап өтсүн атаке, а...
Элиң үчүн ишинди, а...
Жактап өтсүн атаке, ңа...

Эгин сепсең жериңе, а...
Түшүм кенен болсочу, а...
Урпактарың уялап, а...
Ырыскылуу болсочу, а...
Айланайын атаке, а...

Арбагында колдоп жат, а...
Чоң кырсыктын жолун жап, ңа...

Жети атабыз арбагы, а...
Касиеттүү болуптур, а...
Артындагы урпакка, а...
Ырыс-кешик конуптур, ңа...

Калыстыктан тайбаган, а...
Бий болуптур атакем, а...
Он тукуму чогулуп, а...
Атакемден кеп угуп, а...
Баарлашканга батынбай, а...
Акырында улуусу, а...
Сөз баштачу калыстай, ңа...

Ак бешикке бөлөнүп, а...
Укум-тукум көбөйүп, а...
Узун элдин учуна, а...
Кыска элдин кыйрына, а...
Калыс болгон атакем, а...
Карк болгон эл сыйына, ңа...

Мал жайылып белеске, а...
Кокту-колот бүт толуп, а...
Ырыскысы элиндин, а...
Кенен болоор атаке, ңа...

Жүз он жашты бастыңыз, а...
Ата, сизди кыйбайбыз, а...
Артындагы балдарың, а...
Арбагыңды сыйлайбыз, ңа...

Жашоо-турмуш өзгөрүп, а...
Жай күнү болуп калганда, а...
Куран окуп барганда, а...
Касиеттүү атаке, а...

Ак батаңы аяба, ңа-а... – деген Арууке копогун жаназа окулуп бүткүчөктү тыным албай, кадыrese чоң кошокчулар сыңары маани-маңызынан тайбай узакка созуп олтурду.

Сарт аке айтып, Каркырада макулдашылгандай Боронбай манап баштаган Көл боорунун мыктылары түгөлү менен мурда ачык оозанбаган “журт атасы...”, “айланайын авакеlep!” өкүрүп-өксүй келишип, жакындарынын кашында азаны тең бөлүшүп, оорчулуктарын бирге көтөрүштү. Маркумга мындай зор зыйнат чанда гана көрсөтүлө турган. Касиеттүү Карга аке калкынын башын ошондо дагы бир мертебе бириктирди. Өзүнүн көзү жок болсо да арбагында ушинтип бириккиле, элдигиңерди билип, ынтымакка келгиле, “Ынтымак гана ырыс толтурар. Ынтымак оңдуу болбой, ырыскы жондуу болбойт” деп дагы кайталай керээздеп жаткансыды...

Ошол, өз заманындагы, көзү өткөндөн кийин да калыстыктын туу чокусу, баарыга үлгү боло алган Карга акенин өзү:

“Талаасы даркан жер экен,

Туш тарабы тең экен.

Тоосу жакын, малга жай,

Толуп турган берекең...

Ысык-Көлдөй көл болобу!

Жуукудай жер болобу!

Ушул жерди конуштап,

Байырлагыла балдарым” деп, өзү айткан даркан талаанын чок ортосунан акыркы жайын тапты. Алп адам эли алдындагы озуйпасын ак өтөп, чын дүйнөгө кете берди. Жалган дүйнөнүн бири кемип, көркү кете түшкөнсүдү...

* * *

Баягы, агала илбирс бышынан ынаткан эки таштын ыктоосунда кыйладан бери баш көтөр-

бөй жатты. Кере сунулган алдыңкы буттарына ээгин коюп, сунала жатып алган. Сары оттой балбылдаган көздөрүнүн табы кетип, улам ыкшоо ачып-жуумп койгону болбосо тирүүлүгү билинбей суналат. Денеси өзгөчө оорлоп, көкүрөгү ачышат. Жүрөгү кабынан ыргып кетчүдөй лакылдайт. Эки күндөй болду минтип жатканына. Кыштын ызгаарлуу шамалы жонундагы жүнүн уйпалап, кулагынан ышкырат. Суук, ичтейинен небак өтүп, сөөк-тарамыштарын матап баратса да тургусу келбейт. Үч күндөн бери наар алган жок, табити тартпайт. Огеле тура да албай калган сымал. Карылыгына биротоло моюн сунгандай. Ошентсе да суюк туман жорткон Жуукудан, алыста чалкып жаткан Көлдөн көзүн албайт. Азгырмалуу жарык дүйнө, керемет жашоо, үмүттүү турмушту кыйып кете албай жаткансыйт. Демейде аны курчап жаткан шаңдуу, калкагар тоолор калың булутту жамынып алган. Андан улам демейки кең дүйнө тарып калгансыйт.

Аңгыча арттан аянычтуу кыңшылап, мыялаган үндүн шоораты чыгып, токтоду. Агала илбирс ал тарапка башын ыкшоо буруп караса, кийинки жылдары бирге жашоо кечирген түгөйү, ургаачы илбирс эки мышыгы менен бута атым жердеги асканын түбүндө ага байкоос салып турган экен. Ал кандайдыр бир жамандыкты сезип, жан тартып келсе керек. Тигиле, жумшак карап, бери жакка умтулган ойноок мышыктарын жибербей алдыңкы буттары менен улам артка итерип, токтотуп туруптур. Ал мышыктар ак илбирстики, былтыркы жай алдында жарыкка келишкен. Он эки жылдык өмүрүндө андан жылыга бир-экиден урпагы келе турган жарыкка. Түгөйү мышык салары менен анын жанына жолобой, бирок алыстан байкоос салчу. Ымыркайларды баралына толуп, өз бетинче жашап кетки-

чекти ургаачы карайт, кам көрөт. Атасы болсо айрыкча, алгачкы тууттан алы кетип турган түгөйүнө өзү жеген кайберендердин калдыгын тиштей келип, ага жакындата таштап кетчү. Өзүнүн ээлигин байырлоого ал түгөйүнө гана жол берчү. Анын тукуму эки жыл өтүп, карууга келгичекти ошондой. Андан соң мышыктары башка тарапка ооп, өз күндөрүн өз беттеринче көрүшөт. Эркек илбирс ээлигине өзгөлөрдү эч жолотпойт. Табият мыйзамы ошондой.

Ак илбирс кайрадан колдоруна жай жатып, өзүнүн жалгыз эместигине, жанында дайыма ач, таш боор карышкырлардан коргоп калар жакындары барлыгына каниет кыла көздөрүн жумду. Өзүнүн эми эч качан ордунан тура албасын, ээлигин эки мышыгы баралына жеткичекти түгөйү баарлап, андан кийин башкаларга алдырбай мышыктарынын тыңы ээлеп каларын туюк сезими менен туюп, жарыкчылыкка кайыл болду. Ата ээлигин жаттарга тебелеткенге эч болбойт. Бир кезде өзү да ошентип, өмүрү өткүчөктү ээликтеп келген болучу...

КОРУТУНДУ

*“Карга акени артында калтырган
акылман сөздөрү сактайт”.*

Х.Карасаев

Канчалык акылман, касиеттүү, зор, жаркын пенде болсун, кары-жашпы, бир адамдын артынан жашоонун улуу көчү токтолбой, улана берет тура. Жарык жашоонун керемет сыры ошондо белем!

– Мен өмүрүмдө андан башка кошок айтып көргөн жан эмесмин. Ошондо, атама гана кошо-гумду айткамын. Мага Аала-Таалам үстүртөдөн буйрук берип, “муну айтасың, тигини айтасың” деп, куржундагы кумдан оозума кашыктап, чөмүчтөп салып турду, мен айта бердим. Азыр оозумда ал кошоктун бир да сөзү жок. Бирок, уламалуу улуу сөздөн куру жалак калган жокмун, – деп кийин эскерген Аруукеге Карга акенин зыйнатында кошкон кошо-гун уккан Тилекматтын көзү түшүп калат. Ар сөздүн артында акыл турарын билип, сөз баалаган киши эмеспи. Кийин, Карга акенин ашы берилген соң, салтка ылайык Алсейиттин Токтобийке аялынан туулган Ардамдын неберелеринин бирине кудалап койгон жерине Тилекмат өзү барып, кадыр-көңүлүн салып жатып башын ачып, талакатын алып, алардын Кожотайга калыңга берген малын кайтарып берип, Аруукени калың каадасы менен “жыгач түшүрүп” барып, инилеринин бири Байтайлакка никелейт. Ошол Арууке токсонго жете жашап, Токой, Алтымышбай, Жети-мишбай деген идиректүү балдарын төрөгөн экен.

Көсөм Карга акенин көптөн көксөгөн эң башкы тилеги менен Боронбай манап көздөгөнүнөн кайтпай, улам эл башчыларын жыйнап, Россия падышасына кайра-кайра кат жазып, элчи жиберип жатып, Жыргалаң жыйынынан кийинки жетинчи элчилигинде гана 1855-жылы 17-январда Шералы уулу Качыбек бугу кыргыздарынын атынан Омск шаарында Куранды өөп ант берип, Көл боору Россия империясынын курамына расмий кирип, коргоого алынган. Бул кыргыз тарыхындагы өтө маанилүү саясый окуя – анын башкы демилгечиси Карга акенин көзү өткөндөн 27 жылдан кийин ишке ашкан. Тагдырдын жазымышын кара – ал Кокондун Мадали ханынын багынып бергиле деп бугуларга зордукчул элчилерин жиберүүсүнүн, анысы четке кагылган соң 1832-жылы Лашкер Кушбеги Боом капчыгайы, Хаккулусу Көгарт аркылуу Нарынга, андан Көлгө келип, эки күчтүн биригип, бугу уруусуна баскынчы жортуулун жасоосунун алдында болуп жатпайбы. Кокон баскынчылары көлдүк бытыранды урууларды багындырып, Каракол, Барскоон, Коңур-Өлөң чептерин куруп, көл элин эзүүгө өткөн. Бирок, эркиндигин жогору тутушкан бугу, сарыбагыш, саяк уруулары биригип, кокондуктарды кууп чыгып, чептерин талкалап салышат. Андан көп өтпөй, ордо оюнундагы чырды шылтоолоп, Көлдү толук ээлеп алууну көздөгөн Ормон хандын бугу уруусун Кулжа, Текеске кууп чыгуу амалынан чыккан чоң чатакка, ханды Балбай баатырдын өлтүргөнү үчүн сарыбагыштар Ормондун кунун кууп Көлдү эки айланта калмактардан катуу чапкан оор мезгилдин алдында Жыргалаң жыйыны өтүп жатпайбы! Андан да, Омскиде ант берген элчилер кайтып келгичекти сарыбагыштар Көл башына үчүнчү ирет чабуул жасоого үлгүрүшөт. Аны ук-

кан казактардын Улуу жүзүнүн приставы Хоментовский Ысык-Көлгө жазында аскерлерин жиберерин, кыргыздардын малын чаап алууну токтотуу тууралуу казактардын Тезек төрөсүнө эскертүү берилгенин, сарыбагыштардын манабына “Ушул кезге дейре көп кан төгүлдү. Силер тараптан дагы бир ирет бугу уруусуна каршы аракет болсо, мени аларга болушууга аргасыз кылат, ошондо сарыбагыштар оор зыян тартып калат. Бул согушту токтоткула” – деген өктөм кат жазып, кандуу чапкындар биротоло тыйылат. Ошондо касиеттүү, алысты көрө билген көсөм акебиздин арбагы дагы бир козголуп, акыры жай алса керек...

Бугу уруусунун Россия падышалыгынын курамына кирүүсү Карга аке алдын ала айткандай Көл өрөөнүн Цинь-Кытай империясы менен Кокон хандыгынын үстөмдүгүнөн, бара-бара алардын басып алууларынан, казак султандарынын кысымынан, сарыбагыштардын чапкындарынан сактап калган. Андай болбогондо өрөөндүн, анын элинин, алардан кийинки он жыл аралыгында Россияга жалпы кошулган кыргыз калкынын кандай кайгылуу тагдырга тушугарын эч ким айта албас... Албетте, ак падышанын аша чаап кеткен зомбулугунан Үркүн кайгысы да болуп өттү. Бирок, андан кийинки Октябрь революциясынын кыргыз элине алып келген байманалуу шыбагасынын зорлугун тануу мүмкүн эмес... Канчалык капсалаңдуу доорлорго тушукканы менен кылымдап келген кыргыз көчү токтобой, уланып келди.

Карга аке: Көлдөй көл болобу да, Жуукудай жер болобу? Жуукунун суусу – жуурат, балыгы май. Бул жер – анык бейиштин жайы. Тоосу малга жай, сырты сынга толгон карагайсыз Тарагай! Бир жаралган кооз дүнүйө! Урпак-ту-

кумга буюрсун, аларга ыйык Ата конуш болсун!” деп суктанып, өзү да өмүрү өткүчөктү байырлап өткөн Жуукуда, анын Ысык-Көлгө чейинки даркан талаасында Карга акенин «Көч баштаган мыкты болсо, конуш жакшысын ар ким табат» дегениндей укум-тукумдары Даркан айылын түптөп, отурукташып, жашоо көчүн улап келишет. Алар убакыт өтө очор-бачар турмуш улап, “атактуу ата-бабаларыбыздан калган ата-журтубуз” деп, сыймык тутуп, байырлап келишет. Чыгышы – азыркы Саруу айылы, Жууку-Чек өрөөнү, Кашка-Суу ашуусу, батышы – Токотайдын ою, Чычкан-Башы бөксө тоо, түштүк-чыгышы – Кашка-Көл, Кара-Көл, Жууку суусу, түндүгү тигил эле Бедел ашуусуна чейинки кеңири жер жалпысынан Жууку аталат.

Көл өрөөнүндө гана ыйгарылчу даражалуу акелердин аксакалы – Карга акенин урпактары «Кайратты элден, келбетти жерден ал» деген ата накылын дайыма туу тутушуп, эл тагдыры менен ширелишип, турмуштун нечен кырлуу сыноолорунан татыктуу өтүшүп, аттары атпай журтка таркап, небак минден ашкан. Күнү азыр да Жуукунун кырларынын бетин кыялай созулуп кеткен “Карга акенин өстөнү” заман алгалап, колдонуудан калганы менен эски тарыхтын эстелиги сымал алыстан байкалып турат. Ал Карга акенин акылы, нечен кайрат, кол күчү менен эгин сугарууга чаптырган өстөндүн дал өзү! Атактуу Кызыл-Үңкүр, нечен көчтөрдү көтөргөн кыя жолдор азыр да эл тарыхын эске салып турат. Айтылуу Боронбай бийдин, акындардын акыны, ак таңдай Арстанбек, желдең уруусунан чыккан Солтобай баатыр-ырчынын да сөөктөрү “жуураттай Жуукунун” ичинде керилип жатат. Казак элинин чыгаан илимпоз уулу Чокан Валиханов да Кытайга бараткан кербен-сапарын-

да Жуукудагы Боронбай чоң манапка токтоп, мейман болуп кеткени анын жазган тарыхынан так маалым. Ал “Манас” эпосунан үзүндүнү дал ошондо тарыхта алгач кагазга түшүрүп, капчыгайды өрдөй Кашкарга сапарын улаганы акебиздин “эки падышанын жолу” деп, көзү ачыктык кылып айтканын небак ырастап койгон.

Ал эми бактуу айылдын батыш четиндеги төмөндө – даркан талаанын чок ортосунда сыры белгисиз шыптардан салынган “Карга акенин коргону” калдаят, ал эки кылымдай убакыттан бери касиеттүү даанышмандын акыркы жайы катары урматталат. Аны акылмандыктын белгиси саналган жыландар кайтарат дешет. Аян да болбоду беле... шыптарына кызыгып, коргонго кол салгандардын жапа тартышканы тууралуу уламыштар да көп.

Атактуу ал коргондун тегереги ыйык жер саналып, небак эле айылдык чоң көрүстөнгө айланган. «Өлгөндөр баркталмайын, тирүүлөр даңкталбайт» дегендей анын кире беришине Карга акенин 280 жылдык зыйнатына урпактары курган бийик, азем эстелик-күмбөз көргөндөрдү көп акылга чакырып тургансыйт...

Улуу көч – уланууда!

КОЛДОНУЛГАН ТАРЫХЫЙ ЖАНА АДАБИЙ БУЛАКТАР:

1. Акынбаев А., Алымбеков Р., Чолпонбаев С. Арык мырза: Арык тукуму жөнүндө тарыхый санжыра. – Б., 2011.
2. Архив (АОО. РФ. Ф-3.ОП-1.Д-19.Л 93-103).
3. Архив (ЦГА РК. Ф-3. оп-1. Д-348. Л-73-74, заверенная копия. “Кыргызстан - Россия”. с. 189-190).
4. Архив (Док. №48, ЦГА Руз. Ф-105. Оп-1. Д-5. Копия.-стр. 122-123).
5. Архив (Док. №54. АВПРИ. Ф. АПб, Гл. архив, 1-7, Оп-6.Д-1.Л 10-10. Об. Подлинник. К.Р.-С-129).
6. Асаналиев Ү. Карга аке. – Б.: Print Express, 2011.
7. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси. – Б.: Кут бер, 2007.
8. Асанбеков К., Беделбаев А. Ысык-Көл өрөөнүндөгү жети акенин Кыргызстандын тарыхында ээлеген орду. – Каракол, 2015.
9. Асанбеков К., Беделбаев А., Ысык-Көлдүн даанышман акелеринин тарыхы. – Б.: “Максат” ЖЧК, 2016.
10. Бейшембиев С. Качыбек – бугу элинин элчиси. – Б.: Карга аке, 2015.
11. Жаналиева Ш. Ысык-Көл кабарлары, 07.07.2006.
12. Жылкыбаева Ж. Тарыхый инсандар таржымалы. – Каракол, 1995.
13. Жекшалаев К., Муканбетов С. Бугу уруусунун тарыхый инсандары. 2015.
14. Жетимишбаев К. атындагы Жети-Өгүз райондук музейиндеги “Карга акенин тарыхый даректери” архивдик маалыматтары.
15. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: Гүлчынар, 2013.
16. Касымов Т. Боронбай жана Төрөтай. – Б.: Бийиктик, 2006.

17. Кыргызстан тарыхынын маселелери. – Б.: КР УИА, 2009. - №3, 19-27-бб.
18. Кудайберди улы Ш. Түрк, кыргыз, казак жана хандар санжырасы. – Б.: Турар, 2018.
19. Маанаев Э. Этногенез и этническая история кыргызов. – Б.: Принт-Экспресс. 2017.
20. Мамбетов К. Көл бугусу, 2013.
21. Осмонов Ө., Асанканов А. Кыргыз тарыхы. – Б., 2003.
22. Падение Джунгарского ханства. khurul.ru/2007/06/testpage-233/
23. “Саякбай” энциклопедиясы. – Б.: Принт-Экспресс, 2016.
24. <http://www.sputnik.kg/culture>
25. <http://www.sanjyra.kg>

Сарманбетов Айдарбек Имангазиевич – жазуучу, журналист, сүрөтчү жана котормочу. 1953-жылы Ысык-Көл районундагы Долинка (аз. Кара-Ой) айылында төрөлгөн. КР Улуттук Жазуучулар жана Журналисттер союздарынын, Түркиядагы “Авразия” жазуучулар бирлигинин мүчөсү. Эл аралык коомдук Поэзия Академиясынын (2011) жана Кавказ илим, маданият, билим жана бизнес академияларынын академиги (2017).

Кыргыз Мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүн бүтүргөн. Эл аралык, өкмөттүк, парламенттик, коомдук жана адабий гезиттерде-журналда жетекчи, КР Улуттук жазуучулар союзунда төрага орунбасары-жооптуу секретарь болуп иштеген. 40 жылдай чыгармачылыгында 20дай көркөм жана котормо китептери жарык көргөн. Китептери Түркияда, Кытай Эл Республикасында жарык көргөн. Чыгармалары түрк, кытай, орус, казак, азербайжан, татар, түркмөн, гагауз, балкар, уйгур ж.б. тилдерге которулган жана радиоинсценировкаланган. 100дөн ашуун чет элдик жана кыргыз акын-жазуучуларынын көркөм китептеринин редактору. Чет өлкөлүк көптөгөн белгилүү авторлордун чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Россия, Түркия, Казакстан, Азербайжан ж.б. өлкөлөрдө өткөн адабият, маданият конгресстеринин катышуучусу.

Республикалык фантастикалык аңгемелер (1985), Түрк дүйнөсүнүн эл аралык Махмуд Кашгари (2012), Казакстан элчилигинин “Түбөлүк достук” (2009) жана Кыргызстандын Мурза Гапаров атындагы (2014) адабий конкурстарынын жеңүүчүсү. Журналистика жаатында “Манас – 1000” (1995), “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл” (2002), “Кыдыр аке-170” (2013), ж.б. көптөгөн конкурстарында баш байгелерди жеңип алган.

ТүркСОЙ эл аралык уюмунун Алтын медалы (2014), Россиянын М.Лермонтов комитетинин “К.Отаров” (2017), “К.Кулиев” (2017), Казакстандын “Абай” (2017), КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил комиссиясынын (2011) ж.б. медалдары менен сыйланган. Ысык-Көл (2013) жана Ак-Суу (2014) райондорунун Ардактуу атуулу.

МАЗМУНУ

КАСИЕТТҮҮ КАРГА АКЕ	3
АВТОРДОН АЛГЫ СӨЗ	12

БИРИНЧИ БӨЛҮМ. КАПСАЛАҢ ДООР

ЭКИ ПАДЫШАНЫН ЖОЛУ – ЖУУКУ	24
БОРОНБАЙДЫ СУЛТАН КӨТӨРҮҮ. КАРГА АКЕ	27
БҮТҮМ. КАРГА АКЕНИН БАТАСЫ.	42
БИР ЖЫЛ ИЛГЕРИ	53
ЖУУКУДА	59
ӨРҮЛҮК	70
АЛГАЧКЫ “БАШ ТОГОЛОТМОЙ”	76
КАРГАШАЛУУ КАЛМАКТАР	91
КОКОН КООГАСЫ	101
АБЫЛАЙДЫН “ЖАЙЫЛ КЫРГЫНЫ”	104
КОШ БАТА. БҮТҮМ БЕКИТҮҮ	125
АЛГАЧКЫ САПАР.	134
ЭЛЧИЛЕР	140
ЖЫРГЫЛАҢ ЖЫЙЫНЫ	158
ЭЛЧИЛЕРДИН КАЙТУУСУ. НАСААТ	175
КЫҢЫРЫ КЫТАЙ.	180
ОЙРОН ОРУС.	183
ТҮБҮ БИРГЕ ТҮРКТӨР	185

БИРИНЧИ БӨЛҮМ. КАРГА АКЕ

ТӨРӨЛҮҮ – АЛГАЧКЫ АЯН.	188
АТ КОЮУ – ЭКИНЧИ АЯН. САТЫШ.	190
ЖЕТИ АТА, БУГУ ЭНЕ БАЯНЫ	193
КАРГАНЫН КАЛЫСТЫГЫ. КАЗАК ТӨРӨ.	197
АЛГАЧКЫ “КАРШЫЛЫК”	202
“КӨЛДҮК БИЙ”	204
ЖАМАНДЫККА ЖАКШЫЛЫК	208
КӨСӨМДҮК	210
ТИЙИШТИК КЫЛЫП ТИЛИН ТИШТЕП...	215
БАЛАДАН АРТЫК КАЛЫСТЫК	218
БАЛА – АТАНЫКЫ...	226
КАЗАКТАРГА КАЛЫСТЫК	228
СЕЙРЕК АТ. АСКИЯ...	231

КАТЫЛАМ ДЕП, КАГУУ ЖЕП....	233
ЖАКЫРГА ЖАН ТАРТУУ	236
ЖАНДЫН ЭЭСИ	239
КАЧКЫН	243
АК БАТАЛАР	253
БАТАНЫН СЫРЫ	260
КАРГА АТАНЫН БАЙЛЫГЫ	262
АКЕЛЕРГЕ БАТА...	266
НАСЫЙКАТ	275
МУРАС	278
КОШТОШУУ	283
КЕРЭЭЗ	286
АКЫРКЫ ЗЫЙНАТ. АРУУКЕНИН КОШОГУ	287
КОРУТУНДУ	294
КОЛДОНУЛГАН ТАРЫХЫЙ ЖАНА АДАБИЙ БУЛАКТАР:	299

Көркөм адабий басылма

Айдарбек САРМАНБЕТОВ

Капсалаң доор. Карга аке.

Тарыхый-көркөм роман

Редактору: *Смальтбек ТЕМИРАЛИЕВ*
Техникалык редактору:
Компьютердик калыптоочу: *Сардар УРМУКЕЕВ*
Корректору: *Аида ЭГЕМБЕРДИЕВА*

Форматы 84x108 $\frac{1}{16}$. Көлөмү 20 б.т.
Нускасы 1000 д. Заказ №56
Бишкек шаары,
“Басма-полиграфиялык комплекс “Принт Экспресс” ЖЧК
басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз көчөсү 49